İMPARATORLUĞUN SON NEFESİ

Osmanlı'nın Yaşayan Mirası Cumhuriyet

İLBER ORTAYLI

İMPARATORLUĞUN SON NEFESİ
Osmanlı'nın Yaraya Mirası
Cumhuriyet
İlber Ortaylı

TİMAŞ YAYINLARI | 3465
Tarih İnceleme-Araştırma Dizisi | 61

EDİTÖR
Adem Kocal

DÜZELTİ

Tuğçe İnceoğlu KAPAK

TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
Mart 2014, İstanbul

ISBN ISBN
978-605-08-1508-5
9786050815085

TİMAŞ YAYINLARI
'Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alaykoşku Caddesi, No 5, Fatih/İstanbul
Telefon (0212)511 24 24
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No 12364

BASKI VE CİLT
Neşe Matbaacılık A. Ş
Akçabuğaz Mah.
Mehmet Kopuz Cad. No 17
Esenyurt/İstanbul
Telefon (0212) 886 83 30
Matbaa Sertifika No 12861

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir

İMPARATORLUĞUN SON NEFESİ

Osmanlı'nın Yaşayan Mirası Cumhuriyet

İlber Ortaylı

TİMAŞ

İLBER ORTAYLI

1947 yılında doğdu. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (1969) ile Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümünü bitirdi. Chicago Üniversitesi'nde master çalışmasını Prof. Halil İnalcık ile yaptı. "Tanzimat Sonrası Mahalli İdareler" adlı tezi ile doktor, "Osmanlı İmparatorluğu nda Alman Nüfuzu" adlı çalışmasıyla da doçent oldu. Viyana, Berlin, Paris, Princeton, Moskova, Roma, Münih, Strasbourg, Yanya, Sofya, Kiel, Cambridge, Oxford ve Tunus üniversitelerinde misafir öğretim üyeliği yaptı, seminerler ve konferanslar verdi. Yerli ve yabancı bilimsel dergilerde Osmanlı tarihinin 16'ncı ve 19'uncu yüzyılı ve Rusya tarihiyle ilgili makaleler yayınladı. 1989-2002 arasında Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde İdare Tarihi Bilim Dalı Başkanı olarak görev yapmış, 2002 yılında Galatasaray Üniversitesi'ne geçmiştir. İlber Ortaylı, Uluslararası Osmanlı Etüdleri Komitesi Yönetim Kurulu üyesi ve Avrupa İranoloji Cemiyeti üyesidir.

Yaymevimizdeki Diğer Eserleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu'(1980)
Gelenekten Geleceğe (1982)
Osmanlı Toplumunda Aile (2000)
Osmanlı Mirası (2002)
Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek (2006)
Son İmparatorluk Osmanlı (2006)
Osmanlı Barışı (2007)
Üç Kıtada Osmanlılar (2007)
Tarihin Sınırlarına Yolculuk (2007)
İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı (2008)
Tarihiniz ve Biz (2008)
Türkiye'nin Yakın Tarihi (2010)
Defterimden Portreler (2011)
Tarihin Gölgesinde (2011)
Yakın Tarihin Gerçekleri (2012)
Cumhuriyet'in İlk Yüzyılı (2012)
İlber Ortaylı Seyahatnamesi (2013)

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ/7

I. TARİH YAPMAK/TARİH YAZMAK

TARIH YAPMAK/TARIH YAZMAK İKİ 1.EMİNDE TÜRKİYE /11

TÜRKİYEDE TARIH YAZICILIĞI / 25

II. OSMANLI'YA VEDA

SENED-I İTTIFAK / 1808 / 41

VIYANA KONGRESİ / 1815 / 43

TANZIMAT FERMANI / 3 KASIM 1839 / 47

POLONYA VE OSMANLI İLİŞKILERI

AVRUPANIN ORTASINDA 600 YILLIK MÜTTEFİK / 57

KIRIM HARBI / 1853-1856 / 71

AYASTEFANOS ANTLAŞMASI / 3 MART 1878 / 85

OSMANLI-MISIR ILIŞKILERI

BATFNIN GÖZÜ HEP MISIRIN UZERINDEYDI / 89

UŞI ANTLAŞMASI / 1912 / 101

BALKAN HARPLERI / 1912-1913 / 105

EDIRNENIN IŞGALDEN KURTARILIŞI / 1913 / 115

II ABDÜLHAMID / SON IMPARATOR / 119

MUSTAFA KEMALIN BULGARISTANDAKI YILLARI /125

I. CIHAN HARBINE NEDEN GIRDIK?

OSMANLI VE MUTTEFIK ALMANYA / 133

ENVER PAŞA/147

III. İMPARATORLUKTAN CUMHURİYET'E

İMPARATORLUK TECRÜBESİ VE TÜRKİYE / 155

"TÜRKİYE" ADINI TAŞIYAN İLK MECLİS / 165

BAŞKUMANDANLIK MEYDAN MUHAREBESİ
30 AĞUSTOS 1922 / 169

LOZAN ANTLAŞMASI / ZAFER Mİ, HEZİMET Mİ? / 171

HİLAFET NASIL KALDIRILDI? / 183

BİR LİDER OLARAK MUSTAFA KEMAL ATATÜRK / 191

CUMHURİYET BİR KOPMA DEĞİL,
ZİHNİYET DEĞİŞİMİDİR / 199

HALİDE EDİP ADIVAR / 221

IV. İÇ VE DIŞ POLİTİKA

MİLLETİN HASSAS DEĞERLERİ / 227

"ULUSLAR CUMHURİYETLERİNİ ZOR KURAR
VE KUTLARLAR" / 235

BAŞKANLIK SİSTEMİ / ANAYASA SİSTEMİ (I) / 241

'NAKIŞ' ANAYASA ŞÖHRETİMİZ / ANAYASA SİSTEMİ (II) / 247

TÜRKLER VE ARAPLAR / 253

GAZZE / 257

V. TARİHİ MİRAS

"İSTANBUL'U SEVMEK VE SAHİPLENMEK İÇİN
TÜRK OLMAK GEREKMEZ" / 263

İSTANBUL'UN UZUN TAHRİBAT LİSTESİ / 275

CAMİ OLMAKTAN ÇIKAN CAMİLER / 279

SURİÇİ İSTANBUL NASIL TAHRİP EDİLİRDİ / 283

ÜNİVERSİTEDE YANGIN / 287

TOPKAPI SARAYI'NIN KIYMETİ / 291

TOPKAPI SARAYI'NDA GEÇEN YILLAR / 295

TURGUT CANSEVER / SANATÇI KARAKTERİ ÖN PLANDAYDI / [illegible]

ÖNSÖZ

Son Osmanlı asrı muhtelif tartışmalara konu oluyor. Nitekim bu tartışmalara öğrencilerin ve ilgilenenlerin dikkatini çekmek gereklidir. Uyanan ilgiye ise tarih yazımının eserleri ne kadar cevap verebilir, bilemiyorum. 19'uncu yüzyıl araştırmaları henüz derli toplu bir sentez olmaktan uzak ama galiba okur talebi bu çalışmaları teşvik edecek. Keza okurun da bu tip yönlendirmeler için hazırlanması gerekiyor. Yakın tarih; "Yakın tarih ihmal edildi, ders kitaplarında bu dönemin payı artırılmalı" diyenlerden uzak, daha serbest ve daha geniş bir şekilde inceleme ve tartışmalara tabi tutulmalıdır. Zira yakın tarih konularının da taşlaştırıp muhtelif grupların dar yorumuna kapatılarak ele alınması fevkalade mahzurludur.

Günlük politika, sadece diktatörlük rejimlerinde değil, Batı'da dahi okulların tarih yazımını etkiliyor. Bazı görüşler en doğru, hatta tek doğrunun kendileri olduğu inancındalar. Bu asrın en önemli sorunu, yakın tarih konularını ve sorunsallarını, geniş gruplar tarafından çeşitli neşriyatla sadece kendi görüşleri etrafında bulunan kitlelere açmaktır. Bunu yaparken de unutulmamalıdır ki her toplumun tarihini daha eskiye uzanan kurum ve olaylarla tartışmak zaruridir.

Son devir Osmanlı tarihinin ve onun mirasçısı Cumhuriyet'in kuruluşunun önemli fasıllarını, kronolojik bir sıra içinde tespit eden makale ve röportajları bir araya toplamayı teklif ettiklerinde bunun yararlı olabileceğini düşündüm ve bazı yeni ilavelerle tartışılan konuları da ele alarak bu derlemeyi yaptım.

Kitabın son bölümünde de bilhassa İstanbul üzerindeki gelişmeleri ve mirasın tahribini ele alıyor, halkımızın dikkatine sunuyoruz. Türkiye şehirleri maalesef çevreci bir mimariden, bilgiden, fennin gereklerinden uzak gelişiyor. Sadece cahil mütealihitlere değil, çokbilmiş mimarların yarattığı feci sonuçlara da bakılmalı. Para kazanma merakı ve yolsuzluk insanoğlunun üniversal bir kusuru... İtalyanlar da zahmetsiz para kazanmayı seviyor ama nihayet kazanılan para güzel bir çevrede tarihin estetiği, aile onurunun ve geçmişten gelen bir asaletin eşliğinde yenmelidir diye düşünüyorlar ki bütün zorluklara rağmen Roma'yı koruyorlar.

Çevre ve tarih bir arada; bu düstura sahip olmayan toplumlar tarihî mirası yiyip bitirmek değil, doğrudan berbat ederler.

İLBER ORTAYLI

Şubat 2014

Galatasaray Üniversitesi

I TARİH

YAPMAK/TARİH YAZMAK

"En utanılacak yönümüz; tarih yaptığımız hâlde tarih öğrenmemek, bilimsel yöntemle tarih yazmamak konusundaki ısrarımız."

TARİH YAPMAK/TARİH YAZMAK İKİLEMİNDE TÜRKİYE

Türkiye maalesef tarihçi bir ülke değildir. Evet, tarihi bir ülkedir, tarihi yapan uluslardan biridir, ama tarihi bilimine gerekli özeni göstermemiştir. Peki tarihi yapmak kavramı ile kastedilen nedir? Bazıları vardır, "Tarihi biz yaptık, tufanlardan önce vardık, tufanlardan sonra da varız" derler. Bazıları da "Tarihe ciddi bir etkimiz olmamış; göçebeyiz, yağmacıyız" derler. Şurası bir gerçektir ki, bu iki görüş de abartılıdır. Meselâ Lüksemburglular, asla "Tarihi biz yaptık, şöyle yaptık, böyle yaptık" iddiasında olmazlar. Ama Balkanlarda genellikle bu iddiada bulunanlar vardır. Romenlere sorsanız, tarihi onlar yapmışlardır; Bulgarlara sorsanız, zaten Şarlman'dan sonra Avrupa'nın en büyük imparatorluğu onlardır. Keza Yunanlar aynı abartılı iddialara sahiptirler. Kendi şanatacıları dışında romantik destekçileri Avrupalılar arasında da görmek mümkündür. Oysa biz tarihi yapmak derken böyle bir bakış açısından söz etmiyoruz.

Türkler gerçekten tarih yapımında müessirdirler; şuradan belli ki, bu bölgedeki hiçbir kavmin tarihini Türkler olmadan incelemek mümkün değildir. Bu söylediğimiz, elbette ki Mayaların, Azteklerin, modern Amerika'nın, Afrika'nın veya Hindiçin'deki devletlerin tarihini içermez. Fakat Eski Dünya'daki; yani Akdeniz çevresi, Avrupa, özellikle Doğu Avrupa ve "Asya-yı Vusta" dediğimiz Orta Asya'ya doğru uzanan devlet ve milletlerin tarihi Türklere değinilmeden incelenemez. Hatta tarihçi çevrelerde, "Türkçe öğrenilmeden tarih yapılmaz" denilir. Meşhur bir sözdür; "Balkanoloji boş bir bilimdir, meğerki Türkçe öğrenesiniz." Türk dili ve medeniyetini öğrenmeye Balkan dillerini öğrenip tetkik ederek başlayanlar vardır; meselâ hocam Andreas Tietze, sonra Georges Dumezil ve bir düzine ünlü âlim. Türkçe bilmekse Osmanlıca belgeleri okuyabilmek demektir. Belge okuyamayan Türkçe biliyor kabul edilmez. Tarihçiler âleminin gözünde Türkçe biliyor sayılmanız için belgeleri okuyabilmeniz şarttır.

Eskiden tarih, antropoloji, uluslararası ilişkiler gibi dallarda doçent olmak için Osmanlıca imtihanından geçilirdi. Aslında o zaman dahi bu, yönetmelikte kalan bir hükümdü; benim imtihana girdiğim zaman karşımdaki üç mubassırın (gözetmen) üçü de Osmanlıca bilmiyordu; yani aslında beni imtihan etmeleri pratikte mümkün değildi. Korkarım böyle giderse, 20 sene sonra tarih dalındaki adayları dahi Osman-lıcadan imtihan etmek mümkün olmayacak.

Ne yazık ki Türkiye'deki sosyal bilimcilerin 70-80 sene önceki metinleri okumamak, bunlarla ilgilenmemek konusunda büyük bir ısrarı var. Oysa bir tarihçi Osmanlıca okuyamadığı

müddetçe "tarihçi" olarak kalmaya mahkûmdur. Aynı şey diğer coğrafyalar için de geçerlidir. Meselâ Latince bilmeden Macar tarihi çalışamazsınız. Herkes bilir ki 1848'e kadar Macar Krallığı'nın tüm mensupları, kançılaryası, memurları Latince kullanırdı. Ya da Orta Yunancayı bilmeden Bizans tarihçisi olunamayacağı aşikârdır.

Bu anlamda ülkemizde ciddi bir filoloji uzmanlığı eksikliği var. Ne var ki bu tür eleştiriler Batı tarihçileri arasında normal karşılanırken, bizim ülkemizde hazımsızlığa sebep oluyor. Oysa tarih bilimi, filolojiyle yapılır.

Filoloji yönünden kuvvetli olmayan bir kavim, Batı medeniyetine girmiş değildir. Batı medeniyetini diğer medeniyet çevrelerinden tefrik eden iki vasıf vardır: filoloji ve musiki. Doğu'da bugünkü Batı medeniyetinin, Batı musikisinin izlerine rastlanmaz; yani Yunan'da, hatta Roma'da, hele Bizans, İran ve Mısır'da bu izlerin esamisi görülmez. O başka bir müziktir. Onun devamı Türklerin bugünkü alaturka musikisiydi ama 20'nci yüzyılda yozlaştırıldı. Batı medeniyetinin diğer ayırt edici vasfının filoloji olduğunu söyledik. Gerçekten de ciddi bir filoloji bilgisine sahiptirler. Aslında eski dilleri öğrenmek tarihte sırf Avrupalılara has bir durum değildi. Meselâ Kaide Krallığı'nda, Babilonya'da Sümer metinleri saklanırdı, Hititler çok ayrı bir dil olmasına rağmen, Sümer metinleri okuyabilirdi. Yine Güneydoğu'daki birtakım prenslikler in arşivleri kazılıyor (Sultantepe kazısı gibi); oradan da sadece Hitit metinleri değil, Sümer metinleri de çıkıyor. Sümer dili tamamıyla ayrı bir dil, Sami dillerden biri bile değil ama o dönem insanı *Gılgamış'ı* okuyormuş. İslam Ortaçağı'nda ise büyük İslam âlimlerinin çoğu İbranca

ve Aramca bilirdi. Meselâ ünlü hadis âlimi Buhari, İbranca bilirdi ki İsrailiyat'ı bu sayede tefrik edebildi.

Yine de tam manasıyla filoloji yapanlar Batılılardır. Bunun çok uç örnekleri vardır. Meselâ 18 ve 19'uncu asırlarda 14-15 yaşında iki Fransız çocuk, hayatta Türkiye'ye gelmemelerine rağmen Türkçe öğreniyorlar. Charles Verne adında 14 yaşındaki bir çocuk Fransa'da öğrendiği Türkçe ile Sultan Abdülmecid'e bir kaside sunmuştu. Seyyah Thevenot (18'inci asır) 17 yaşında Türkçe öğrenmiş. Fransa'nın bazı sefirleri (Girardin ve Guilleragues gibi) Türkçe bilirlerdi. Yine XIV. Louis devrinin bilim adamlarından Joseph de Guignes, Çin metinlerini okuyup içinden Türklerle ilgili bölümleri çıkarıyor. Yani bir Fransız, Sinoloji çalışıyor, metinlerden Türklerle ilgili bölümleri ayırıyor, bizse onun yaptığı neşriyatı yıllar sonra Hüseyin Cahid tercümesi sayesinde öğreniyoruz. Tarihî komşumuzun bizim hakkımızda yazdıklarını tetkik etme çabamız yok.

Yine meselâArabica, Persicadiye Hafızı, Sadi'yi tercüme ediyorlar. Hatta Friedrich Rückert İran şairlerini çevirmekle de kalmıyor, Almancada aruz vezni kullanıyor. Oysa Doğu'da hiç kimsenin oturup Titus Livius'u, Vergilius'u, Homeros'u

1 Joseph de Guignes, *Histoire generale des Huns, des Mongoles, des Turcs et des autres Tartares occidentaux*, Paris, 1756-1758 *(Hunla-rın. Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umûmisi*, çev Hüseyin Cahıd [Yalçın]. İstanbul: Tanin Matbaası. 1923-1925) adlı eserinde de Çın kaynaklan ve terimleri kullanıyor VVolfram Eberhard'ın (Nazi Almanyası'nda mülteci) *Çin'in Şimal Komşuları* adlı eseri 1942'de TTK tarafından basıldı. Yine J J. M. de Groot'un *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* (Berlin. 1921), benzer eserler ve tercüme derlemeleri içerir.

çevirdiği yok. Ta ki Tanzimat dönemi geliyor, işte o zaman bu metinler Fransızca üzerinden tercüme edilmeye başlanıyor. Kur'an-ı Kerim'in artistik nesir, seciyeli nesir dediğimiz bir stili vardır. Çevirilerde işte bu stili yakalıyorlar. Türklerin Kur'an tercümesi ise sadece bir tercümedir; ilmî bakımdan doğrudur ama oradaki stil, oradaki lezzet yakalanmış değildir, öyle bir gayret de yoktur. Hâlbuki Almanlarınkinde vardır, yani Friedrich Rückert'in Kur'an tercümesinde böyle bir lezzeti yakalarsınız.

Bir devir ve bir medeniyet düşünün ki, bir yanda Schubert'ler, Beethoven'lar, bir yanda Rückert'ler ve bütün bunlara eşlik eden felsefi birikim... Meselâ Hegel "Hiç kimsenin Osmanlı tarihi yazdığı yoktu" diyor, bunu kendisine dert ediniyor. Goethe'nin Hafız'dan etkilendiğini, Hafız'ın Hammer sayesinde çevrildiğini, Doğu'nun rüzgârlarının etkisiyle Goethe'nin de büyük *West-Östlicher Divan'ı* yazdığını söylüyor. Haydi Hegel'in ilgilenmesini bir dereceye kadar olağan karşılayalım, daha da ilginci Engels söylüyor: "Hammer denen Alman, -tabir bu- çıkıp da Osmanlı tarihini yazana kadar bizim diplomatların o medeniyetten haberi bile yoktu, bize bir şey vermediler." Yani 18'inci asırda başlayan faaliyete boşuna "aydınlanma" denilmemiş, bu dönemde dünya hakkında ciddi bir bilgi birikimi oluşuyor.

Türkiye'de maalesef böyle bir hareketlenme mevcut değil. Gerçi Türkiye, yakın zamanlarda tıpta ve mühendislikte büyük işler başardı, umuyorum daha da başaracak. Ordular daima kendini reforme ediyor, başarılı da oluyor, eğitim verebiliyor. "İş yöneticisi", bütün hatalarına rağmen birtakım işleri başarabiliyor. Bunlar elbette önemli gelişmeler ama

temel noktalar'da bir duraklama söz konusu... Bu noktalarda duraklama olunca da toplumun kendini tanıması, iyi değerlendirmesi ve gereken siyasi reformları yapması mümkün olamıyor.

İyi diplomatlarımız var, fakat bu diplomatların kültürel ilişkiler sahasında fazla yaratıcı olabilmeleri mümkün değil; çünkü Franco'nun diplomatları gibi değiller. "Efendim, biz kendimizi tanıtmalıyız" diyorlar. Çok güzel, peki devamı nerede? Franco'nun diplomatları örneğine bir bakarsak, bilhassa 1945'ten sonraki dünyada Franco İspanyası istenmeyen ülke idi. Nazi Almanyası'nın ve Faşist İtalya'nın müttefiki olmuştu, fazla bir geliri de yoktu ve tek parti rejimini değiştirme niyeti taşımıyordu. Bunun üzerine ülkelerinin diplomatik etkinliğini artırmak isteyen İspanyol diplomatlar kültür ilişkileri ve tanıtımına yöneldiler. Görüldü ki İspanyol diplomat sınıfının böyle bir kapasitesi var'dı. Maalesef bizim kadrolarımızda bu tür uğraşlar geç geldi ve her zaman da isabetli olmadı.

Tekrar tekrar söylemek gerekir ki tarih bilgimizin çok zayıf olduğu aşikâr... Meselâ Musul konusu ileri sürülüyor ve deniliyor ki, "Bizim Musul'da çok yüksek haklarımız var." Bunu söyleyenler aslında ne tür hakları olduğunun farkında bile değiller. Meselâ "havass-ı hümayun" dediğimiz imparatorluk hasları vardır. Padişahın özel mülkü olarak görünürler. Daha bunların statüsünü etüt etmeden, ne olduğunu bilmeden kulaktan dolma iddialarla konuşuyoruz.

"Ermeni" meselesi ve arşivlerin açılması

Yine sürekli konuştuğumuz bir mevzu: "Ermeni" meselesi ve arşivlerin açılması. Bu konuda söz söyleyenlerin tamamına

yakını "arşiv"in ne olduğunu bile bilmiyor. Bir kez dahi arşive gidip orada ne gibi tasnifler var, o tasniflerden nasıl belge çıkar, belgelerin içindeki bilgiler neyi/nasıl ifade eder, ne/nasıl değerlendirilir, Osmanlı bir belgeyi 17'nci asırda nasıl yazar, 18'inci asırda nasıl yazar bilmeden feveran ediyorlar: "Arşivleri kapalı tutuyorlar!" Daha ilginci, bunu söyleyen kişiler yabancı arşivler üzerinde çalışmayı da bilmiyorlar, yani belgeleri senkronize okumak gibi bir vasıfları söz konusu bile değil. Zaten bu konudaki külliyatın çoğu propaganda mahiyetli... İki taraf da ezbere davranıyor, üslup olarak problemi anlayan yok. "Holokost" benzeri bir jenositten bahsediliyor. Oysa ne bu taraf ne de diğer taraf Holokost'u biliyor. Bilgiden uzak düşülünce bir tarafın suçlaması ve öbür tarafın savunması üzerine kurulu yaramaz bir tartışma içinde buluyoruz kendimizi. Bu sözler, ciddi heyetler önünde geçerliliği olan ifadeler değildir.

Şöyle de ilginç bir durum söz konusu oluyor: Ecnebi çevrelerden biri, hakikaten Ermeni jenosidini savunmak için arşive giriyor, bir müddet sonra bakıyor ki mesele pek öyle değil, bunun Holokost'a benzer yanı yok, o andan itibaren Türk tezini savunmaya başlıyor. Bundan sonra "Efendim, Türkler para verdi" diye söylentiler çıkıyor. Böyle bir durum söz konusu değil. Çünkü Türklerin bu adamlardan haberleri bile yok. Çok hazin bir gerçek: Türkiye tarihinin teknik olarak yazımını, birtakım tezlerin teknik tenkidini yapan kişiler ecnebilerdir, yani tarih eğitimlerini, tarihe bakış alışkanlıklarını tamamıyla bu çevrenin dışında edinmiş insanlar... Bunun üzerinde önemle durulması gerekiyor.

Ansiklopediye bakmayı, herhangi bir konu için ansiklopedi maddelerini aramayı bile bilmiyoruz. Tabii, şunu da söyleyelim: Türkiye'de *İnönü Ansiklopedisi* (gecikmiş ve gerçekte tamamlanmamış) ve *İslam Ansiklopedisi* dışında gerçek anlamda ansiklopedi de yoktur. Çoğu çok hızlı çevrilmiş, telif edilirken vahim hatalar yapılmıştır. Dolayısıyla ansiklopedilere bakarak bir tez ileri süremezsiniz, bizdeki ansiklopedileri daimî surette yabancı ansiklopedilerle karşılaştırmalı okumak gerek. *Larousse'a* bakacaksınız, *Britannica'ya* bakacaksınız, *Brockhaus'a* bakacaksınız. Pozitif bilimlerin konusu olan bir madde değil ise, bilhassa sosyal bilimler sahasında, tercüme ansiklopedilerde terminolojide hatalar bulunmaktadır.

Türkiye'de aristokrasi var mıdır?

Şimdi toplumda bir asalet merakı çıktı, insanlar boyuma bize şecere soruyorlar. Meselâ bir hanım geliyor, "Benim soyum II. Yakub'a dayanıyormuş, bunu araştırmak zorundayım" diyor. Ama en azından herhangi bir Osmanlı tarih kitabını eline alıp okuma alışkanlığı yok. Türkiye'de size Almanya, Fransa ve Macaristan'daki gibi şecere veremeyiz; çünkü bizde böyle bir imkân yok. Belirli nüfus kayıtları olabilir; ama çoğu ya kayıptır, ya yanmıştır ya da bir yangın geçirmiştir. "Efendim, bizim şeceremiz falanca paşadan geliyor" diyorlar. Ekser hâlde falanca paşa dediğinizin şeceresinin nereden ve nasıl geldiği belli değil. Meselâ kişi bir paşa kızıyla evlenmiştir, kadın öldükten sonra o efendi şecereyi yanına alıp gitmiş, başka biriyle evlenmiştir; bu durumlar çok vaka buluyor. Paşayla alakası olmayan bir neseb, o paşanın fırığı olduğunu sanıyor. Bunlardan gerçek bir usul-fırığ

ilişkisi çıkaramazsınız, yani Türkiye'de bir aristokrasi bulamazsınız. Hele bu aristokrasiyi tasdik edecek, meşrulaştıra-cak bir kayıt sistemi suret-i katiyede mevzubahis değildir; çünkü Türkiye'de böyle bir kurum yoktur (Bir ölçüde vakıf kayıtları hariç).

Bu söylentilerin neticelerini görüyoruz. Boyuna herkes "Sabetayist" oluyor. Ne Sabetayist olduğu iddia edilen ne de öyle olduğunu iddia eden bunu ispat edebilecek durumdadır. Bu arada tabii ki bir kısım yanlışlıklar da yapılıyor. Yöntem hatasını göstermek bakımından örnek veriyorum: meselâ bir devlet adamının Sabetayist olduğu söylendi. Oysa bu mümkün olamaz; çünkü söz konusu kişinin annesi Alman'dı. Ankara'da Alman sefiri Franz von Papen'in sekreteri olarak çalışmıştı, ondan evvel de Ribbentrop kabinesinde sekreterdi. Üçüncü Reich'ta bu tür vazifelere kabul edilen küçük memurlarda dahi 5 göbek değil, 11 göbek araştırılır. Alman kayıt sistemi, bürokrasinin müfiis kayıtları bu bilgileri temin edecek kapasitededir. Avrupa'da bu kayıtların arkasında, her şeyden evvel, kiliselerdeki vaftiz defterleri, nikâh ve ölüm kayıtları var. Dahası belediye teşkilatlarının erkenden kurulması dolayısıyla belediyelerdeki vergi defterleri mevcut ki bunlar birçok mevzuu açığa kavuşturuyor. Aristokratlardan farksız bir şekilde, köylüler de 10-15 kuşak geriye kadar gidiyorlar, "serf" dedelerine kadar şecerelerini çıkarabiliyorlar. Böyle bir ortamın içerisinde tarih, kayıt sistemleri itibarıyla başka türlü yapılıyor; onu özellikle arz etmek isterim.

Şüphesiz aradaki farkı teslim etmek lazımdır. Bu dediğim sistem, sırf bu toplumun Müslümanları için değil, Hıristiyan ve Musevileri için de geçerlidir. Burada söz konusu

olan, keyfiyet ve maslahatın dine değil, emperyal bir yapıya dayandırılmasıdır. Bugün araştırmacıların dediğine göre; hahambaşılığa gidip İstanbul'un önde gelen Yahudi ailelerinin yüzlerce yıllık şecerelerini çok sıhhatle ve derinlemesine tespit etmeniz mümkün değildir; ancak sözlü gelenekle ve cemaat hafızasıyla bu tespit edilebilir.

Tüm bunlardan yola çıkarak özetle belirtilebilir ki Türkiye'de filolojik yanı şiddetle tamamlamak lazımdır, ama şurası da bir gerçektir ki bunlar yok diye tarih yapılamaz da değildir. Hiç kaçarı yok, yüklü bir filolojik malûmatınız olacak ve okuyacaksınız.

Tarih nasıl yazılır?

"Tarih nasıl yazılır?" diye sorulduğu zaman genelde şu cevap verilir: "Efendim, kroniklerimiz vardır", yani Osman-lı'daki "vakayinâme"ler vardır, bunları okursunuz; eğrisiyle doğrusuyla tarihin ana hatları buradan çıkar, ikincisi, vergi defterlerine bakarsınız. Daha sonra mahkeme kayıtlarına, toprak kayıtlarına bakarsınız, bu böyle gider. Nihayet denilir ki: "Mektuplara bakarsınız." Bu şekilde "histoire de mentalite" yapıyorlar, yani zihniyet tarihini birtakım tarih-lemelerle, mektuplarla belirliyorlar. Böyle bir şey maalesef bizde tam manasıyla söz konusu değildir.

Osmanlı imparatorluğu 1299-1300-1302 yıllarından birinde kurulmuştur; söz konusu kuruluş tarihi tarihçiler arasında münakaşalı bir bahistir. Elbette bu devlet noterden tasdikli bir senetle kurulmadı. Meselâ Büyük Konstantin'in İstanbul'u kuruş işlemi çok farklıdır. Konstantin İstanbul şehrini kurarken -şehir vardı artık- "Byzantion" diye bir yer

vardı, hatta ona "Nea Roma" diyorlardı, çünkü Roma imparatorları bu şehri geliştirmeye başlamışlardı: Konstantin'den evvelki imparatorlar Hipodrom'u, Septimius Severus ve Mar-cus Aurelius ilk surları yapmışlardı. Konstantin ise "Yeni bir plan yapıyorum, genişletiyorum ve surları çeviriyorum" dedi. O surlar bizce namalûm idi. Neyse ki Marmaray Projesi dolayısıyla Yenikapı civarında ortaya çıktı. Konstantin surları çekti ve "Şehri kuruyorum, tanrılar takdis etsin" dedi. Herhalde Hıristiyanlara da takdis ettirdi; "Sizin Tanrınız da takdis etsin" dedi. 332 yılının 13 Mayıs'ı idi, bu güne "Uğurlu Gün" denildi. Bu "Uğurlu Gün", Mercur'ün (Her-mes) uğurlu günüydü. Böylece şehir bir seremoni ve kayıtla kurulmuş oldu.

Osmanlı'nın kuruluşunda ise böyle bir durum söz konusu değil; Osmanlı Beyliği, "Uğurlu olsun" diye böyle bir tarih düşürülerek kurulmamıştır. Yalnız kuruluşu betimleyen bazı vakalar mevcuttur: Bir tanesi, süzeren statüsünde tabi olunan Selçuklular Sultanı tarafından gönderilen sancaktır. Örneğin Halil İnalcık Hoca diyor ki: "Bafeon (Koyunhisar) Muharebesi'nden sonra civardaki bütün beylikler Osmanlı'ya katıldı, 'Osman Bey hanımızdır' dediler, böylece devletin adı çıktı." Böyle bir güçlü, mantıkî görüş söz konusu... Ancak 1300'den aşağı yukarı 1440'lara kadar bu devletin kronoğı, yani olayları günü gününe yazan bir vakayinamesi mevcut değil. Bu devri anlatan tarihlerin hepsi II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed devrine aittir. Bunların en makulü, "yaşlı fakihten duyduğumuza göre" diyor. "Yaşlı fakih" namında, o devirleri görüp sözlü olarak bize nakleden meçhul bir tarihçi var. Yalnız bu tarihçinin de yazdığı bir şey yok, her

şey şifahi. Gayet enteresan bir romantizmle sunulan bir tarih anlatımı... Fakat bu romantizm, bir kabile devleti, bir aşiret savaşçılığı romantizmi içinde değil; bir imparatorluğun insanlarının romantizmine benziyor; yani Titus Livius'un Roma nın kuruluşunu anlatmasına.

Titus Livius; İmparator Augustus, Claudius, Nero ve Caligula devirlerinin tarihçisidir. Roma Tarihi *(Ab urbe condita libri)*, imparatorluğun 700'üncü senesinde yazılıyor, yani Livius 7 asır sonra Roma nın kuruluşunu kaleme almış. Bu nedenle söz konusu kaynakları kullanırken çok dikkatli olmak gerekir. Yine bazıları, meselâ Colin Imber ilk Osmanlı tarihleri için "Bu külliyen uydurmadır" diyor. Külliyen uydurma olduğunu nereden biliyorsun, gidip tetkik mi ettin? Masa başında vakayinâme tetkik edilmez, doğru düzgün vakayinâme tetkik etmek için 50 tane yazı dalı, yani belgeyi bir arada göz önünde bulundurmak ve çok esaslı bir topografik araştırma yapmak gerekir.

Osmanlı'nın kuruluşuna geri dönersek... Yazı dallar var mı? Var. Bizans kronikleri var. Onlar epeyce etüt edilmiş vaziyette... Başka yazı dallar var mı ya da neler olabilir? Varsa İlhanlılar devri eserleri ve tabii Cenova, Venezia gibi İtalyan devletlerinin kayıtları. Osmanlı tarihi bakımından bunların hiçbiri doğru dürüst araştırılmış değildir. Vatikan devlet arşivleri dünyanın en eski düzenli arşivleridir ve 1135'ten itibaren düzenli raporları vardır. Ondan evvelki bilgiler fragman niteliğindedir. Hiçbir Türk tarihçisi o devrin Latincesini öğrenip de gidip o arşivleri okuyup araştırmış değil. Ne üzücü ki Türklerin *Dede Korkut Destanı nın* en iyi versiyonu bile İtalya'da Vatikan kütüphanelerinde bulundu.

Bunlar, maalesef filolojik bakımdan donanımsız bir memleketin tarih yazımının hazin tablosudur. Osmanlı İmparatorluğu'nu aşağı yukarı 140'ıncı yahut 150'nci kuruluş yıldönümüne kadar vesikalardan etüt etmekten aciziz. En eski tahrir defteri ve en eski kadı sicilleri de gene 15'inci asrın ikinci yarısına aittir. Daha da tuhaf olanı, en eski tahrir defterimiz, bugünkü Türkiye'ye değil, Arnavutluk'a, yani Fatih Sultan Mehmed devrine aittir. Halil Hocanın bu defteri neşrederek Arnavutluk'un millî tarihine yaptığı katkı eşsizdir.

Neticede kendi kaynaklarımız bu kadar, yabancı kaynakların hiçbirini de doğru dürüst etüt etmiş değiliz. Buna maalesef yabancı akademisyenler de dâhildir. Birkaç meslektaşımız var gerçi; ama bunlar maalesef o eski, kuvvetli ananenin sahibi olacak kişiler değil. Artık ne eski Menage var, ne eski Hammer var; hatta bırakın onları, ne Avusturyalı Richard F. Kreutel var, ne de Fransa'nın müteveffa şarkiyatçısı Claude Cahen gibi adamlar var. Yeni bir nesil yetişti, bunlar belki yapacak çok şey bulamıyorlar, belki de tıkandılar. Zamanımızın Avrupa münevveri de maalesef iyi yetişmiyor. Eski kuşağı, II. Cihan Harbi'nden evvelkileri hatırlıyorum, Andreas Tietze daha liseyi bitirdiği zaman, Almanca ve Fransızcanın yanında Yunanca ve Latinceyi de çok iyi biliyor. Hatta daha dinî ağırlıklı liselerden yetişen bazıları İbranca da öğreniyor. Tüm bunların katkısıyla o nesilde filolojik meleke çok gelişmişti. Çeviride bir kelimenin oturmadığını, yanlış anlaşıldığını anladıkları an rahatsız oluyorlardı.

Latince, Yunanca ya da başka dilden metinleri çocukluktan bu yana okuya okuya o kadar rafine, o kadar iyi donanımlı hâle gelmişler ki... Hiyeroglifleri bulan Champ-

pollion, 15-16 yaşındayken Yunanca ve Latincenin dışında Aramca ve İbrancayı da biliyordu ve nitekim üzerinde üç ayrı dili taşıyan "Rosetta", yani Reşid Taşı'ndaki Kobtça metni okudu. Yunanca çevirisinden hareket edip hiyeroglifi çözdü (söylendiği kadar kolay bir iş değil); üstelik bütün bunları 30 küsurluk bir ömre sığdırdı.

Neticede ortaya çıkan tablonun da gösterdiği gibi, bugün Osmanlı tarihçiliği maalesef Şark'ın diğer dallarına göre çok büyük talihsizlik içindedir. Hem bu imparatorluğun Türkler, Araplar ve Balkanlılar gibi kendi evlatları, hem de Osmanlı'yla uğraşması gereken yabancılar fazla bir katkı sağlayamıyor, bu devrin tarihi adına kayda değer adımlar maalesef atılamıyor.

TÜRKİYE'DE
TARİH YAZICILIĞI

Tarih yazıcılığının karşılığı *historiagraphos* ya da *histori-yografidir*. Öncelikle, tarih yazıcılığın sosyolojiyle olan ilgisi üzerinde kısaca durmak gerekir. Sosyoloji son dönemlerde sıkça tartışıldı ve bugün 19'uncu asırdaki mahiyeti ve tarifi oldukça değişti. Bugün sosyolojiyi bir bakış, bir nevi yorumlama, yol gösterici, yönelici bir yaklaşım olarak değerlendirenler var. Fakat esasen sosyoloji bilim olma ve toplum yaşamına dair belirgin kanunlar ortaya koyma iddiasındadır. Bu kanunların doğal bilimlerde neler olduğunu biliyoruz. Kanunlar deneyle ortaya çıkar ve bu deneyler tekrarlanabilir olmalıdır. Suyu 50, 100 ya da 1.000 kere de kaynatsak aynı sonucu elde ederiz. Heisenberg'in belirsizlik eğrileri doğal bilimlerde bir yanılma payı koyabilir ama bunun üzerinde genelde çok durmamak gerekir. Çünkü sosyolojide kanunları tespit ederken, doğrudan doğruya yanılmalar olduğu iddia ediliyor. Doğa bilimlerinde ise bu söz konusu olmaz. Buna karşılık, "Heisenberg eğrilerinden beri çok açık ki, doğal bilimlerde de yanılma payı vardır" diyenler de mevcuttur.

Onun için ekonomi ve sosyoloji gibi dallardaki kanunlara bu şekilde hücum edilmesine karşı çıkılıyor.

Diğer yandan, ekonomiyle sosyoloji arasında da kanun koyma açısından farklar mevcuttur. Buna enflasyonun nedenleri, arz-talebin dengelenmesi gibi örnekler verilebilir. Meselâ talep elastisitesi bakımından tuzun fiyatı çok değişmez, çünkü tuz çok miktarda talep edilmez. Tarihte ise böyle kanunlar bulamazsınız. Tarih katiyen bu platformda tartışılabilecek bir bilim değildir; toplum bilimleri arasında yer alamaz, çünkü bir yönüyle toplum bilimlerinin arasında yeri yoktur. Tarihte kanunlar tespit edemezsiniz. Bu nedenle, meselâ "Tarih tekerrürden ibarettir" sözü ahlâkî bir vecize, bir yorum meselesidir ama hiçbir zaman bir kanun değildir, çünkü "Su aynı yerden iki kere akmaz" denilir. Bu konu çok önemlidir. Tarihte kanun tespit edilmez. Tabii bunu başarmaya çalışanlar da var: Harvard Üniversitesi çevrelerinde ihtilallerin kanunlarını bulmaya uğraşanlar vardı, böyle simyacı taşı bulmaya çalışanlar hep olur. Ama devrimlerin kanununu aramak bakırı altın yapacak sıvıyı aramak gibidir.

Buna karşılık, tarihte kanuniyet iddiasındaki toplum bilimlerine göre çok daha sağlam bir yön vardır ki biz akademilerde bunu öğretiyoruz. Nitekim bunu öğretmek ve beklemek zorundayız ki bu yöne sahip olmayan insanın tarihçi olamayacağı çok açıktır. O da şudur: Tarihin herhangi bir sosyal biliminde, hatta doğa biliminde bile görülmeyecek kadar pekin *(exact)* olduğu yerler vardır. Meselâ paleografya (eski yazı bilimi), diplomatika (vesika bilimi), nümizmatika (sikke bilimi), epigraphica (kitabe bilimleri) gibi alt bilim dalları buna örnek olarak gösterilebilir. Türkiye'de, Şark tarihinde

çok yaygın bir dal değildir ama arma bilimi olan heraldik gibi bir dalı düşünün. Yine tuğra Şark tarihinde çok istisnai bir daldır ve heraldike yakındır. Aslında heraldik bakımından Şark tarihleri, Şark toplumları Batı toplumuyla mukayese edilemez. Elbette bu bir eksiklik olarak görülemez; nitekim yapısal bir mesele, yani cemiyetin kurgulanması meselesidir. Çünkü Batı'daki feodal sistemin, feodal sistemdeki katmanların, vassal-süzeren ilişkilerinin burada olması mümkün değildir. Söz konusu cemiyetler bu şekilde kurulmaz. Bu keyfiyettir, İslamiyet'le de alakası yoktur. Batı Avrupa tophumunda ise Roma nın yıkılışından sonra heraldik denen dalın inceleyeceği olaylar ortaya çıkar. Bu çok önemlidir, çünkü o katmanlarda vassal-süzeren ilişkileri de insanlara belirli haklar, imtiyazlar ve görevler verir.

Bütün bu pekin dalların öğrettiklerinin yanı sıra, tarihte bir kompozisyon yapmak gerekir. Bu kompozisyon çok önemlidir. Farklı ressamlara aynı renkleri, fırçaları verdiğinizde farklı resimler yapmaları gibi beş farklı âlime de aynı malzeme ve aynı konu verilse, beşi de ayrı şeyler yazarlar. Bu bir tür kompozisyondur. Tarihçilik de tam olarak budur. Onun için tarih yazımı çok pekin bir malzeme üzerinde, akademik yönü olan bir uğraştır. Yazılan, meydana getirilen bir eserdir ve tarihçi kesin tekniklerle hareket eden bir "homme de lettres", yani bir edebiyat adamıdır. Bunun üzerinde ehemmiyetle durulmalıdır. Bu üslubun evvela dili çok iyi bilmekten geçeceği açıktır. Bu dil de yabancı dillerle mukayese edilerek edinilir. Osmanlıca bilmeyen kişilerin, Osmanlı tarihçisi olamaması ve zavallı bir üsluba sahip olması gibi, düşünceleri de öyle kalır. Zira temas ettiğiniz dilin,

medeniyetin, dönemin iklimiyle haşır neşir olmanız gerekir. Aksi takdirde -ki Türkiye'de böyle bir görüş vardır- gerçek anlamda tarih yazamazsınız.

Bugün Türk tarihçiliğinde, Türk historiyografisinde İngilizce okuyup İngilizce yazma anlayışı hâkimdir. Bunu çoğunlukla Anglosaksonlar yapıyor. Türkçe kaynak okumuyor, hatta namusluca da bunu itiraf ediyorlar. Kitabın arkasında bir bibliyografya görüyoruz: Almanca, İngilizce, Fransızca eserler okunmuş ama Türkçe namına hiçbir kaynak yok. Böyle bir çalışma, Rusya ve Japonya'da tarihçi çevrelerde kabul edilemez. Japon tarihçiler çok nazik insanlardır, ne onlar ne de Ruslar böyle bir durumu kabul edemezler.

Müze müdürlüğü yaparken bir Hollandalı, Kanuni Sultan Süleyman üzerine kitap yazmak istediğini söyledi. Kendisine Türkçe bilmediğini söylediğimde, "Başka dillerde okuyacağını" dedi (çıkan kitaba baktığımız zaman sadece iki-üç kitap okuduğu anlaşılıyor ve bir de kaynak olarak benle sohbetini zikrediyor). Sonra bu kitap yazıldı, hatta biri Türkçeye çevirip bastı. Konu bu üç örneğe kadar gidiyor. Ciddi dallarda böyle bir durum söz konusu bile edilemez. Fakat maalesef bunun Türk tarihçiliğinde de yansımaları başlıyor. Osmanlı literatürüne hâkim olmayan, Osmanlı kaynaklarına vakıf olmayan, Osmanlı arşivlerine girmeyen araştırmacılar var. Türkiye'de arşivler istismar edilmemiştir, yani yoğun olarak kullanılıp tüketilmemiştir. Aksi örnek olarak Almanya'yı gösterebiliriz. Bamberg'e gittiğim zaman dostum Klaus Kreiser kürsüsüne yeni tayin edilmişti; "Şehir arşivimiz çok önemli bir kaynaktır" diyordu. Ben de kendisine nedenini sordum. "Çünkü arşiv yayınlanmadı" dedi. Bakınız, "okunmadı"

deniyor, "yayınlanmadı" diyor. Yani Almanya'da bir arşivin yayınlanmamış olması, onun istismar edilmediğini gösteriyor. Yayınlanmamış; okunmamış değil. Almanya'daki arşivlerin çoğu yayınlanmıştır. Tam da bu nedenle, 18'inci asrın çok zor olan kaligrafisini tarihçiler mektepteyken öğrenirler ama sonra unuturlar. Çünkü çoğu vesika yayınlanmıştır. Modern yazıyla doğru şekilde yayınlanırsa kimse eskisini okuma gereğini duymaz. Bunun İstanbul Kadı Defterleri ve Seriye Sicilleri için de geçerli olduğunu söylemiştim. Tarihçiler basılı nüshalardan yararlanacak -ki bu kaçınılmaz-.

Bir historiyograf milletler, yani tarih yazan milletler; bir de historiyografisiyle alakası olmayan milletler var. Türkler maalesef ikinci sınıfa giriyor. Daha önce de belirttiğim gibi Türkler tarih yapar, tarih yazmaz. Fakat meselâ Macarlar, Almanlar, Ruslar, hatta İranlılar tarih yazarlar. Bunun iktisadi gelişmişlikle alakası yoktur. Biliyorsunuz, İran Türkiye'ye göre iktisadi bakımdan çok daha geridedir. Kırlarla kentler arasında mütlhiş fark vardır. Ama İran Türkiye'yle mukayese edilmeyecek kadar edebiyat tarihi ve tarih kültürü olan bir memlekettir. Bu yüzden de çok daha orijinal sosyologları vardır. Geçtiğimiz yıllarda İran Tarih Tetkikleri Kongresi'nde açılış konuşmasını ben yapmıştım. Toplantıyı boykot eden mollalar izin vermediği için İran'da yaşayan tarihçiler kongreye gelememişlerse de, diğer ülkelerde yaşayan İranlılar kongreye hükmediyorlardı. Avrupalı ve Amerikalı tarihçiler ve İranistler onların yanında sönük kalmıştı. Hâlbuki eskiden öyle değildi. Bir dönem Batılı tarihçiler İran tetkiklerinde daha önde gidiyorlardı. Bu durumun değiştiğini görüyoruz.

Türkiye tarihçiliği için ise bunu söylememiz mümkün değil. Türkler kendi sahalarına hâkim olamıyor. Üstelik artık metot ve ideoloji yönünden de gerideyiz. Ancak dışarıdaki anlayışların peşinden koşuyoruz. Bunun önüne geçmeye çalışan ikinci bir kanat var. Kendi kaynaklarımızı arşivden okuyan Edebiyat Fakültesi ekibi bu açıdan farklıdırlar. Fakat onlarda da dış kaynakları okuma, dış tarihleri bilme, bunlarla mukayese yapma anlayışı yok. Bu da takdir edersiniz ki çok önemli bir eksikliktir. Onların zaafı da kendi içlerine kapalı kalmalarıdır. Hâlbuki bir Osmanlı tarihçisinin Roma tarihini de iyi bilmesi, Avrupa tarihlerini çalışması gerekiyor. Genel olarak Türkiye tarihçilerinin bütün dünyayı bilmesi elzemdir. Türkiye; Bizans, Rusya, Çin, Hint, İran ya da Batı'da İtalya tarihinin çalışıldığı bir ülke olmalıdır. Ne yazık ki bu tip tarihçileri yetiştiremediğimiz aşikârdır.

Bu noktada Atatürk'ün niçin "dâhi" olduğu da anlaşılıyor. Cumhuriyet'in en fakir, devletin en sıkıntılı zamanlarında dört kişiyi -her ne kadar bu hocalarımız iyi Bizansçılar olamasalar da- Bizans tarihçisi olmak üzere Avrupa'ya gönderiyor. Aynı şekilde arkeologlar da gönderilmiş. Bunlardan ikisi, Sedat Alp ve Ekrem Akurgal, dünya çapında başarılı, hatta akademik boyutları da aşan isimlerdi. Ekrem Bey'in kitaplarının Avrupa'da neredeyse sokaklarda satıldığını görürdüm. *Orient und Okzident* (Doğu ve Batı)[2] gerçekten de peynir-ekmek gibi satılan bir kitaptır. Bugün bunu başarabilen biri maalesef mevcut değil. Hazindir, Tarih Kurumu da bu görevi ancak yapabilmiştir. Arkeolojiyi beslemiş, fakat Avrupa ve

2 Ekrem Akurgal, *Orient und Okzident. Die Geburt der Griechischen Kunst*, Holle Verlag, 1966.

İtalya tarihçiliğini, bilhassa İran tetkiklerini besleyememiştir. Aslında böyle bir derdi de olmamıştır.

Bunda iki şeyin tesiri vardır: Birincisi, önceki uzman kuşağın "Kimse bizden iyi olmasın" düşüncesiyle hareket etmesi, daha doğrusu etmemesi; ikincisi de siyasi eğilim. Meselâ muhafazakâr bir gazetede İran'la eğitim anlaşmasının çok tehlikeli olduğunu söyleyen bir yazı okumuştum. Oysa hiçbir ülkeyle eğitim alışverişi tehlikeli olamaz. Amerika ve Avrupa Soğuk Harb'in en beter zamanlarında Rusya'ya öğrenci gönderdi, okuttu, hatta arşivleri de karşılıklı inceleyerek belge teati ettiler. Türkiye'de ise, en Batıcı geçinen kurum olan Dışişleri Bakanlığı, bu gibi burs talepleri kendilerine sorulduğunda "Aman komünist olurlar!" diye sumen altı ediyordu. Bu gayet iptidai bir zihniyettir. Türkiye dışarı açılmak zorundadır. Açılamadığı ve öğrenemediği takdirde historiyografiyi deşemez. Aslında yandan da devlet politikasının dışında, Türk gençlerinin şu veya bu kanallarla, bazı vakıfların tertibiyle veya kendi istekleriyle yurt dışına gittiklerini memnuniyetle gözlüyorum. İran'da, İspanya'da, Fransa'da okuyan öğrencilerimiz var. Kuşkusuz dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış bu öğrencileri bir çatı altında toplamak gerekiyor.

Historiyografinin genel sorunlarına dönecek olursak, elbette bunların başında arşiv bilgisi gelir. Yani tasnif edilen veya edilmeyen arşivde ne gibi vesikalar var, bilmek gerekir. Arşivin tasnif edilmemiş olmasından şikâyet edenler var. Bunun için ileri sürülen nedenler, tarihçiyi alakadar etmez. Bir arşiv tasnif edilmemişse tasnif edilmemiş demektir. Büyükanelerimizin çeyizleri ütülenmedikleri ve tek tek ayrılmadıkları

zaman bizim olmuyorlar mı? Bu arşivler de aynı şekilde bizim... Maalesef büyükannelerimizin çeyizi üzerindeki merak ve iştiyakımız tarihî vesikalar üzerinde gösterilmiyor. Bütün mesele buradan ileri geliyor. Ayrıca, tasnif edilmeyen arşivin içinde de nelerin olduğunu bilebilirsiniz. Moskova'da eski vesikalar arşivi binası çok dağınıktı, fakat vesikaların çok iyi kataloglandığını ve muntevamın yer aldığını gördük. Tasnif yapılmış, çünkü tarihçilik açısından medeni bir memleket ve tarihçileri var. Bizde maalesef bu mevcut değil. Yanlış tasnif yapılmış olsa da bu yığının bile bir anlam ifade etmesi mümkündür. Bu anlamda bizim arşivimizde çalışanlar, görülüyor ki, maalesef ilk önce yabancılardır.

Bir diğer husus, arşiv malzemeleri üzerinde çalışırken gerekli olan dil meselesidir. Hiçbir şekilde arşivi tasnif edenlerin o dili çok iyi bildiğini düşünmeyecek ve onlara itimat etmeyeceksiniz. Kendi yaşadığım bir örnekten bahsedeyim: Bir metinde "Varşova Müftüsü Hafız Efendi'nin tekaüdiyesi" diye yazılı bir kayıt mevcuttu. "Varşova Müftüsü" ifadesi beni şaşırttı. Çünkü Varşova o dönemde Rusya İmparatorluğu'nun egemenliği altındaydı. Kaynarca Antlaşması'ndan beri Rusya İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar üzerinde bizim halife olarak yetkimiz vardı. "Demek ki onun tayin işlemlerini de biz yapmışız" diye düşündüm. Sonradan kayıtla yetinmeyip vesikaya baktığım zaman gördüm ki Dar-ı Şura-yı Askeri Müftüsü, Varşova Müftüsü olarak yazılmış. Demek ki görevli bu yazıyı okuyamamış.

Diğer yandan, eski harflerle büyüyen nesillerin daha iyi olduğuna dair bir mütearifeniz varsa, onu tashih buyurun lütfen. Türk hayatında bu çok büyük bir hatadır. Sürekli

"Yeni harflerin kabulüyle eski kültürümüz bitti" deniliyor. Sanki eski kültürümüzle eskiler çok iyi bağ kurmuşlardı. Eski tarihlerimiz, eski vesika derlemelerimiz maalesef bizden evvel ecnebiler tarafından yayınlanmışlardır. Hazindir ki Türkler, Fekete Lajos'tan evvel Osmanlı diplomatikasını öğreten bir el kitabı yayınlayamadılar. Ne zaman ki Mübahat Kütükoğlu çıktı, durum değişti. Mübahat Hanım da bir kere eskilerden değil, Cumhuriyet çocuklarındandır. Emin olmamakla birlikte, eski harfleri üniversitede öğrendiğini zannediyorum. Sonuç olarak, diplomatika ilmine, vesika ilmine bakışta eski kültürün bir rolü yoktur. TOEM'in *(Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası)* yayınları ecnebilerinkinin yanında devede kulaktır. Ne ecnebi âlimlerin ne de bizimkilerin bunları çok iyi bildiğini de düşünün.

Daha yakın bir örnek; 1983'te muhtelif sebeplerle üniversiteden istifa etmiştim. Bir sebebi, okulun durumunun perişan olmasıydı. İkincisi ise yurt dışına gitmek istememdi. Nereye gitmek istesek yasaktı. Ben de istifa edip ayrıldım. O arada Tapu Kadastro'da bir iş vardı; arşivi okutacak birini arıyorlarmış. Tahrir defterlerini Latinceye çevirteceklermiş. Son derece saçma bir iş... Siyakatla tutulmuş tahrir defterlerini Latin harflerine çevirmek kimin aklına geldiyse artık; ama ben hemen bu işe talip oldum. Orada çalışırken karşıma ilginç bir kurul çıktı. İçlerinden Bosnalı bir kurul üyesini hatırlıyorum. Bir akşam kendisiyle herkesin uğradığı Turan Kitabevi'nde karşılaştım, konu siyakat yazıya geldi. Sinirli bir şekilde, "Siyakatı Çince gibi anlatıyorsunuz. Herkes korkup kaçıyor. Ne var bunda?" dedim. O da "Oku da göreyim" dedi. Bana Bosna'yla ilgili bir defter verdi. Ben

de oradan başka bir defter çektim. Yanımızda bir Macar uzmanı daha vardı. "Sen de bunu oku da göreyim" dedim. O kişi Macaristan'ın Budin Tahrir Defteri'ni yayınlamış. Diğeri ise Bosna'nın isimlerini, toponomisini, coğrafyasını biliyor. Okumakta güçlük çektiler. Tabii onların okuduğunu da başkası okuyamaz.

Aslında siyakat gayet düzgün yazılır. Çok açık bir yazıdır. Önemli olan, rakamlar rakam olarak değil, yazıyla yazılır ve Arapçadır. Yanlış okunması mümkün değildir. Siyakatın Çin yazısı gibi gözde büyütülmesi yanlıştır. Bir hafta üzerinde uğraşılsa yeterlidir. Artık bizim gençlerimiz siyakatı üç beş günde öğreniyorlar. Rumeli Tahrir Defterleri'nde herkes zorlanıyor. Çünkü isimler kilisenin normal vaftiz isimleri değil, kısaltma olarak yazılmış. Meselâ İbrahim yerine, İbo yazılması gibi. Danço yazılmış meselâ ki kilisedeki karşılığı Yordan'dır. Bunları okuyabildiğim için bana "kilise, vaftiz isimleri uzmanı" diye takılıyorlardı. Bu doğrudan doğruya coğrafya öğrenmeye, başka dilleri, kültürleri öğrenmeye bağlıdır. Evliya Çelebi metinlerinin hepsini Türkler yayınlayamaz. Çünkü Evliya nın gezdiği coğrafyada duydığı dilleri, eski harflerle yazdığı kelimeleri Türklerin okuması mümkün değildir. Bu yüzden o bölgelere dair kitapları, onun Türkologları yayınlıyor. Çok zengin, çok müthiş bir kaynak olduğu su götürmez.

Diğer yandan, her zaman Roma tarih ve müesseselerini bilmeyenlerin Osmanlı'yı anlayamayacağını savunurum. Bunun sebebi, bu iki devletin birbirine benzemesi değil. Osmanlı, Roma tarihini aslında çok sonradan ve yüzeysel olarak tetkik etmiş. Ama aklın yolu birdir. İmparatorluklar,

Akdeniz imparatorluklarının hepsi aynı yoldan yürümek zorundadır. Onun için müesseselerde bunları takip etmek gerekir. Tuğramızda bile "Semper Victorious" anlamında "El-Muzaffer Daima" yazar. Meselâ Fekete Lajos niye Osmanlı vesikalarını tahlil etmiştir? Sadece Farsça ve Türkçe bildiğinden değil; nitekim Roma vesikalarını da çok iyi bilir. Macar tarihçiler çok iyi Latince bilirlerdi. Evet, Macarlar bir kere historiyograf bir millettir, ama bundan da önemlisi, 1849'a kadar Macaristan'da ahali bürokraside Latince kullanmıştır. Bu, Latince yazan Osmanlı devrini de içerir.

Erdel'de Macarca kullanılıyordu ki orası Osmanlı Macaristanı'dır. Budin de Osmanlı-Macaristan'dır ama Erdel'de otonom bir idare vardır. Otonom idare Erdel'de Latince yerine Macarcayı kullanmıştır. Bu sebeple kültürel bakımdan Osmanlı'nın Macaristan'a çok büyük bir katkısı vardır. Erdel, yani bugün Romanya sınırlarında kalan Tran-silvanya, otonom bir krallık olduğu için, müesseseler çok iyi gelişmiş ve Macar kültürü inkişaf edebilmiştir. Aynı zamanda dışarıyla da temasları vardır; İngiltere'de, Almanya'da eğitim görenler, İngilizce öğrenirler ve Lutheranlardır. Budin'de ise Katolik Kilisesi vardı. Vilayet olmasına, yani merkeze tâbi olmasına rağmen, dil konusunda Osmanlı müdahale etmemiştir. Avusturya'nın gelmesinden sonra ise idarede Almancayı kullanmamak için Latinceyle devam etmişlerdir. Bu nedenle sıradan, okumuş bir Macar, hele de tarihçiyse, Latin vesikalarını çok iyi bilir, okur.

Nitekim kamçılaryada imparatorlukların birbirleriyle eğitim ilişkileri görmelerine lüzum yoktur. Her şey birbirine çok benzer. Çünkü bunlar imparatorluktur; başka devletlere,

başka topluluklara benzemezler. Osmanlı idare tarihini, bu tarihin ne kadar özgün, özgünlüğünün yanı sıra ne kadar üniversal değerleri olduğunu anlamak için başka imparatorlukların başka yapılarına bakmak gerekir. Bunun için uzman olmanız da gerekmez. Ansiklopediler, yayınlanmış kitaplar var, bunlara müracaat edilebilir. Meselâ Halil İnalcık "Çift Reaya'sıyla ilgili makalesini yazmak için Romalıların sistemine bakmıştır. Latince bildiğinden veya Roma tarihçisi olduğundan değil.

En önemlisi, aklımıza mukayese fikrini ve yöntemini yerleştirmemiz gerekir. Türklerin tarihi ve imparatorluğu hin-i muallâkta, gökte cereyan etmiyor. Türkler çok geniş bir coğrafyada imparatorluklar kurmuşlar. Bu sözü sürekli tekrarlıyoruz ve bu burada kalıyor. Hâlbuki bunun yöntem bakımından getireceği bazı zorunluluklar mevcuttur. Önümüzde devamlı olarak İran tarihi, Roma, Venedik tarihi olmalı. Çünkü bir sürü İtalyanca tabirimiz var. Ama donanma ve gemicilik meselesi Türklerin işi değildir. Bunu da önemle vurgulamak gerekir. Çünkü biz 1071 'de bir muharebe yaptık ve niyetimiz de buraya girmek değil, Suriye'ye inmekti. Yine de yavaş yavaş bu topraklara yerleştik, fakat denize çıkışımız daha geç gerçekleşti. Aslında 700 yıldır ciddi bir şekilde deniz meselesiyle karşı karşıyayız. Gemiciliği öğrenmek için İtalyanca elzemdir. Çünkü İtalyan gemi teknikleri, gemicilik terminolojisi üstün bir tekniği ifade eder. Denizcilikte İtalyanların yerinin başka olduğu aşikârdır, nitekim Bizans da bunu kabul etmiş ve etkilenmiştir. İtalyanca bilmek, İtalyan vesikalarını tetkik etmek, Latince bilmek, Ortaçağ haliyle "Latina Vulgata'yla, Vatikan

arşivlerine girmek bize ilimde yeni kapılar açar. Ama diyelim bunu yapamadık, var olan ansiklopedilerin, kitapların tetkik edilmesi gerekir. Kimse tarihçilerden her dalın uzmanı olmasını bekleyemez. Bu mümkün de değildir. Ama vesikalar üzerine bir uzmanlık gerektiği su götürmez bir gerçektir.

Yine, söylediğimiz gibi, coğrafya bilmek de çok önemlidir. Coğrafya, Türk tarihçiliğinin zayıf olduğu bir daldır. Bu bir anlamda senkronolojidir. Coğrafyanızda şunlar olurken, öbür tarafta neler olduğunu sormaktır. Ama bunu düşünmeden, bir piyanistin tuşlara vurması gibi hızla yapabilmek gerekir.

Diyelim 1552'de İran'da hükümdar kimdi, İspanya'da kimdi, bizde kimdi? ŞahTahmasb ve Şarlken çağdaş... Meselâ II. Philip adı geçtiği zaman, hemen engizisyon akla gelir. Çünkü onun dışında başka bir fonksiyonu yoktur. Fransa tarihinde IX. Şarl dedikleri zaman, Bartholomeos gecesi, Protestanların kesilmesi akla gelir. Yani ne fütuhatı ne teknik başarıları ne mareşalliği vardır. Yavuz deyince de Alevilerin öldürülmesinden söz ediliyor. Fakat Yavuz'un tarihteki yeri sadece bu değildir; fütuhatı vardır, din kavgası yapan bir hükümdarın dışında bazı özellikleri vardır.

Coğrafyaya dönecek olursak, bizde coğrafya bilen en önemli kişi Zeki Velidi Togan'dır. Hatta şöyle bir hikâyesini anlatırlar: Komünist Rusya'dan, Stalin'den kaçarken kendisini sınırdan geçiren rehber çok kızmış. Çünkü Zeki Velidi Bey yakalanmak ve ölüm tehlikesine rağmen adım başı durup bölgenin coğrafyasıyla ilgili not almak istemiş. Gerçekten de mütlhiş bir tarihî coğrafya bilirdi. Bu çok önemlidir; çünkü yazılar her zaman doğru bilgi vermeyebiliyor, Arap harfleri

onomastik ve toponimide yetersiz kalıyor. Sesliler olmadığı için isimler yanlış okunabiliyor. OysaTogan geçtiği yerlerde duyup kaydetmiş. Kendisi dışında mütehassıs olarak başvurulan başka bir tarihî coğrafyacımız maalesef yoktur. Tarihî coğrafya bilgimiz fevkalade yetersizdir ve yöntemlerde de laubalilik vardır.

II

OSMANLI'YA VEDA

"Balkan Savaşları sonunda Türkiye sadece Rumeli'deki parçasını kaybetmekle kalmadı, buradaki nüfusumuz yerinden yurdundan oldu."

SENED-İ İTTİFAK

1808

7 Ekim 1808'de Rumeli'den III. Selim'i kurtarmak için gelip saraydaki IV. Mustafa cinayetini önleyemeyen ama ikinci hedef kişi olan veliahd-ı saltanat Şehzade Mahmud'un hayatını kurtarıp tahta çıkaran Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa ve daha çok bugünkü Bulgaristan bölgesinin Rumeli ayanı denilen yerel derebeyleri İstanbul'u kendi ordularıyla doldurmuştu. Padişahla imzaladıkları Sened-i İttifak'ın devlet sistemi içinde ve saltanatın anamesi yönünden tek tarifi olabilirdi: küstahlık. Ne var ki bu küstahlık o günün şartları içerisinde lüzumlu ve hayırhahâne görülüyordu. Bu ittifak senetlerinin başka alanlarda yapıldığını tarihçilerimiz keşfetmektedirler. Âdet bakımından bir yenilik yok. Yenilik, istanbul merkezinde kapıkulu ocakları ve Boğaz kalelerinin yamakları olan yarı militer örgütlerin tasallutu altına giren saltanat makamının haysiyet ve iktidarını güvence altına almaktı. Rumeli ayanları bu görevi ordularıyla yerine getirmeyi taahhüt ediyorlardı. Belirttiğim gibi o günün havası

içinde bu iktidar ortaklığı hevesi, haddini bilmezlik değil, aksine bir sadakat ve hamiyetkârlık göstergesiydi.

Hiç şüphesiz ki böyle bir ortaklık, üstüne bir de vergilerin konması ve toplanması gibi bir konuda Rumeli ayanlarının desteğini imzaya bağlayınca işin çapı değişti. Padişahın bu senedi imzalayıp imzalamadığına dair münakaşa elan sürüyor ve açıkçası böyle bir metin de ortada yok. Bizim kullandığımız Sened-i İttifak metni Devlet Arşivi'nden çıkan bir nüsha değil, Ahmed Cevdet Paşa'nın kendi tarih eserine aldığı kopyadır. Dolayısıyla 70 yıldır anayasa hukukçuları tarafından biraz abartılmış bir metin ve söz konusu metnin rolü de İngiliz tarihinin 13'üncü asır başındaki ünlü Mag-na Cartası na benzetiliyor. Ortak senede kadar giden taşra hâkimiyeti ve oradaki yerel güçlerin tanınmasını öngören cümleler bir müddet sonra padişahın Rumeli ayanlarını teker teker tepelemesine kadar varmıştır. Tuhaf gibi görünen bir tesadüf; "Yanya Sultanı" denilen Tepedelenli Ali Paşa nın ortadan kaldırılması ise ardından Yunan İsyanı'nı getirir. Türkiye'de anayasal sistem müşavere, meclis ve iktidarın kullanımı kuvvetler arasında bir dengenin değil, doğrudan doğruya "taraf-ı saltanat-ı seniyyenin" işlerin doğru yürümesi için yarattığı bir nevi iş ortaklığıdır.

VİYANA KONGRESİ

1815

Osmanlı'nın bir müddet sonra dâhil olacağı sistemin doğuşu ve berkiltilmesi bu antlaşma ve kongrenin tesbitiyle oldu. Napolyon'dan beri artık Roma-Cermen unvanı kalkan ve sadece Avusturya İmparatorluğu olan ülkenin başkenti Viyana'da, 15 Eylül 1814'te ünlü kongre toplanıyordu. Na-polyon Rusya'dan hezimetle dönmüştü. İşgal altındaki bütün Avrupa kendisini kovalayan müttefiklerce kuşatılmıştı! Paris bile Rus ordıları tarafından ele geçirilmişti. Napolyon'un iktidarı bitmişti, vatandaş imparatorluğu denilen onun getirdiği rejim de...

Fransa'ya Bourbonlar geri dönmüş ve krallık ilan edilmişti. Kadrolar da tasfiye edilmişti. İki önemli kişi hariç: Dahiliye Bakanı Baron Fouche ve tabii DükTalleyrand, yahut Perigord Markisi. Talleyrand vazgeçilecek bir şahsiyet değildi. Bütün Avrupa'nın en becerikli diplomatıydı. Zaman zaman aralarındaki şiddetli çatışmalara rağmen ne Napolyon ne de daha önceki Direktuvar idaresi ondan vazgeçebilmişti. İhtilalden

önce Autun Piskoposu olan bu dâhi adamı olmaksızın kim işleri yürütebilirdi ki...

XVIII. Louis idaresi de ondan vazgeçememişti; ziraTal-leyrand, Fransa demekti. Savaş suçlusu Fransa'yı da yine o kurtardı. Karşısına çıkan en güçlü diplomat Prens Metternich de 1848'de çantasını toplayıp gidene kadar Avusturya yi neredeyse 40 sene hariciye bakanı ve başvekil olarak yönetecekti.

Rusya Dışişleri Bakanı Nesselrode, ingiltere'den ünlü Castlereagh ve ünlü komutan Dük Marlborough, diğer ünlü temsilciler ve Çar 1. Aleksandr -her ne kadar kongre platformunda görünmese de- Viyana'daydı. Toplanması için Avusturya'nın hiçbir masraftan kaçınmadığı kongre, Viyana'da ayrı bir kültür yarattı. Öyle ki Beethoven bile istihdam edilenler arasındaydı. "7. Senfoni"sini ilk defa kongre üyeleri için icra ettirdi.

Viyana şehir olarak asıl gelişimini Franz Joseph (1848-1916) dönemine, yani 1860'lara borçlu olmasına rağmen bu kongre için de bir hayli şıklık sergilendi. Altı ay boyunca, Napolyon'un altüst ettiği Avrupa paylaşıldı. Dikkatleri başka yere çekmek için eğlenceye önem verildiği görülüyor. Hatta genel durum "Kongre ilerlemiyor, dans ediyor" olarak ifade edilmiştir. Ama gerçek pek öyle değildi.

Kongre bitmeden Napolyon kapatıldığı Elbe Adası'ndan firar etmişti. Fransa onu bekliyordu. Gerçi Waterloo'da savaşa kadar kongre Avrupa'nın çatısını kurmuştu. Onun Waterloo'daki yenilgisi bu esasların itirazsız kabulüne yol açmıştı. Gerçek şu ki; herkes Viyana Kongresi'yle Fransız İhtilali'nin etkilerinin öldürüldüğüne, eski Avrupa'nın 40 yıl daha, hatta 1. Cihan Harbi'nin sonuna kadar yaşatıldığına

inanır. Oysa kongre diplomatik ilişkileri ve Batı Avrupa'nın şekillenmesi itibariyle yeni bir dünyayı hazırlamıştı, bu sebeple kuşkusuz eski feodal hava dönemezdi.

Avrupa tarihinde diplomatik esasları milletlerarası ilişkilerin düzenlenmesini tayin eden iki büyük antlaşma vardır. Birincisi 1648 Vestfalya Antlaşması, ikincisi 1815'te cereyan eden beynelmilel mahiyetteki Viyana Kongresi'dir. Osmanlı İmparatorluğu bu iki büyük kongreye de katılmamıştır. Napolyon Savaşları'na Mısır, Akkâ, Adriyatik ve İyonya Adaları'nda katılmıştık ama yeni Avrupa'yı kurma işleminden Babıâli diplomasisi haklı olarak uzak durdu. Zaten o sıralarda Londra, Paris ve Viyana'da kurulan sefaretlerimiz, sadece kongreyi gözlemekle yetindiler. Tabii 1648'in getirdiği yeni milletlerarası düzeni ve diplomatik ilişkiler tarzını 1699 Karlofça Antlaşmasından sonra uyguladığımız gibi 1815'in getirdiği düzeni de Tanzimat dönemi boyunca kabul ettik ve 1856 Paris Antlaşması'ndan sonra Avrupa üyesi olarak biz de o sistemin içine girdik.

Prens Metternich tutarlı bir muhafazakârdı. Onun zamanında Avusturya, Osmanlı'nın Balkanlardaki birliğiyle didişmedi. Metternich Avusturya ziraatını, sanayisini, demiryolu ve posta ulaşımını ve bankacılığını ıslah ederken hiç de muhafazakâr değildi, italyan birliğini önlemek için sonuna kadar başarıyla savaştı ama talihe bakın; bugün Viyana'daki italya Büyükelçiliği onun konağında yer tuttu.

Toscana, sözde Avusturya korumasında, önce Napolyon'un dulu Marie Louise'nin, sonra Habsburglarını diğer üyelerinin büyük dük olduğu bir devletçikti. Ne var ki Toscanalıların çoğu Avusturyalı hükümdardan memnundu. Floransalılar

yabancıları kendilerine benzetmeyi bilirler. Milano ve Venedik de Avusturya idaresindeydi. Sonunda direnişleriyle hem İtalya'nın kurulmasını ve birleşmesini sağladılar, hem de Avusturya'nın meşhur talihi böylece kararmaya başladı.

1815 Kongresi'nde Avusturya, Venedik'le birlikte İstanbul'daki Venedik Sarayı'nı da yuttu. Ta ki mütareke döneminde bir İtalyan askerî birliği karaya çıkıp binanın içindeki son Avusturya-Macaristan sefiri Pallavicini ve maiyetinde-kileri dışarı atıp binayı alana kadar... Kongrede Polonya'nın eski bölüşümü tanındı. Yani Napolyon'un Polonya vaadleri ve eskinin restorasyon çabaları bir kenara itildi. Ortaya çıkartılan Belçika yeni huzursuzluklara neden oldu, nitekim benzeri huzursuzluklar hâlâ da devam ediyor. Ama Avrupa monarşileri de Fransız İhtilali'nin getirdiği kâbustan uzak ancak I. Cihan Harbi'ne kadar yaşadılar.

I. Cihan Harbi'nden önce milletler, hükümdarlar hakkında bugünkü gibi olumsuz düşünmüyorlardı. Geride kalanlar Viyana Kongresi'ndeki Rusya delegelerinden Büyükelçi Razumovsky'nin sefaret meydanına verilen adı, Talleyrand ve Metternich çekişmelerinden anılar ve diplomatik ilişkilerde hâlâ yaşayan Viyana sisteminin kalıntılarıdır.

2015 yılında Viyana sisteminin, her ne kadar bu kongreye katılmamış olsak da, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etkilerini ele alacak bir bilanço yapılması gerekir; Viyana Kongresi'nin getirdikleri de Fransız İhtilali'nin doğrudan etkileri kadar önemlidir. Özellikle Avrupa diplomat tipi, diplomasi teknikleri, dili Fransızcanın dışişlerinde yaygın dil olması ve milletler arasında uyum prensibinin her zaman uygulanmaması da bu kongrenin telkinleri arasındadır.

TANZİMAT FERMANI

3 KASIM 1839

Tanzimat'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecini durdurmaya çalışan, cemiyet ve hukuk alanında yenilikler getiren ve modern Türkiye'ye bu şekilde adım atılmasını sağlayan bir rejim olarak kutsanması gerekiyor.

Doğru hesaplamalara göre 3 Kasım 1839 günü, yani Hicri tarihle 1255... Aslında 1255 Sultan Abdülmecid Han'ın 16,5 yaşında tahta geçişi... Çünkü Sultan Mahmud Han vefat ettiği vakit hayatta üç çocuğu var. Bilindiği üzere çocuklarının en büyüğü Adile Sultan'dır. Onun tahta geçişi söz konusu olmadığından, veliaht Sultan Abdülmecid, yani Şehzade Abdülmecid'dir. Üçüncü çocuğu da Şehzade Abdülaziz'dir. Büyük kız Adile Sultan fevkalade bilgili ve kişilik sahibiydi, hatta padişahı olsa hepsini bastırabilecek derecede olduğu bile söylenebilir. Ama tabii ki Osmanlı Hanedanı'nda kızların verasette yer alması gibi bir durum söz konusu değildir. Adile Sultan'ın Sultan Mahmud'un bir başka modeli olduğu söylenebilir, kendisi daha Avrupaidir. Kişiliğinde hem Avrupa hem de Şark kültürü mükemmel derecede mevcut...

Sultan Abdülmecid'e gelince... Şahsı hakkında yanlış değerlendirmeler yapıldığı ortadadır. Zira Türk tarihçiliği biyografi yazmayı sevmez ve biyografi alanıyla uğraşmaz. Biyografik portre yazılmaya kalkıldığı zaman da hemen o dönemin tarihine geçilir. Nedense kişinin kendinden çok etrafını tarif etmek gibi bir merakımız var. Adı üstünde bu bir meraktır ve yanlış değerlendirmelere de mahal verebilir, çünkü insan merakını ve zihniyetini akademik tarihçilik ve bilhassa edebiyat etkilemeyince kitleye doğru bir amatörlük yayılır gider.

Sultan Abdülmecid'e yapılan yanlış değerlendirmeler Sultan Abdülaziz için de söz konusudur, her ikisi de çok yanlış tarif edilmişlerdir. Sultan Murad ki çok kısa süre hüküm sürmüştür, Sultan Abdülhamid ise tamamıyla kavga konusudur, yani birbirine zıt biyografilerle, çizgilerle iki adam üzerinden, günün politikası açısından bir kavga vardır. Bu kavga tarih yazıcılığının ve zamanın hekimliğiyle bir ara durulur zannediyordum, aksine eklemlenen yeni sapmalarla devam ediyor. Sultan Abdülhamid'den sonraki iki padişahımızın da devri artık büyük görünümlere müsait olmadığından kişilik gösterecekleri bir durum söz konusu değildi.

Abdülmecid Han genç olmasına rağmen fevkalade zeki bir insan olmakla birlikte etrafındaki zevatı çok iyi tanıyabilmiş. Dönemin devlet adamlarını düşünün: Reşit Paşa, Mehmed Emin Ali Paşa, Fuat Paşa (Keçecizade), ilmiyeden Cevdet Paşa... Cevdet Paşa gibi bir medrese mensubu sırf Türkiye'de değil, belki bütün İslam dünyasında çok nadir bulunabilecek bir kişiliktir. Öyle kıyıda köşede sakin oturacak biri de değil, ne işe soksan iyi yapacak biriydi. Keza Reşit Paşa ve Mehmed

Emin Âli Paşa da çaplı ve çok zeki insanlardı. Avrupa'daki büyük meslektaşlarını kişilikleriyle etkilemişlerdir. Dolayısıyla Sultan Abdülmecid Han bir Tanzimat hükümdarıydı.

Dolmabahçe Sarayı'nın inşası israf mı?

Abdülmecid Han zevkleri itibariyle, meselâ alaturka musikide de, garp musikisinde de, giyimde de fevkalade teşvik edici rol oynamıştı. Bir müsriflik söz konusudur ama o israf da daha çok o devre göre bir israftır. Biz 19'uncu yüzyılın Osmanlı Sarayı'nı israf yatağı diye niteleyenleyiz, bu o kadar kolay verilecek bir hüküm değildir. Biz Rusya Sarayı'nı biliyoruz, III. Napolyon'un Fransız Sarayı'nı biliyoruz. Bu milletlerin paraları çoktur ama diğer tarafta da Avusturya'yı unutmamak gerekir. Enteresandır, Avusturya Sarayı'nın masrafları küçük bir Alman Dukalığı'nın bütçesi kadardı. Fakat Türk cemiyeti zaten çok mütevazı bir hayat sürmekteydi. İstanbul'da doğru dürüst bir sadrazam konağı yoktur. Konak denilenler de en büyüğü dört katlı olan evlerdir. İstanbul lüksü Mısırlılar sayesinde tanımış, kagir binaları onlar sayesinde görmüştür. Pera'daki levantenlerin, yani Osmanlı dış ticaretini bir şekilde elinde tutanların da Osmanlı'ya lüksü tanıtmada büyük payları vardır. Böyle bir ortamda Osmanlı sarayının bazı masraflarını, en başta saraylarını yapılışını lüks olarak nitelememiz mümkün değildir. Nitekim Sultan Abdülmecid Topkapı'da talıta çıkmıştır. Zaten ünlü hatt-ı hümayun da Gülhane'de okunmuştur, bu sebeple Topkapı bir saraydır ama kendisinin burada çok oturmadığı da anlaşılmaktadır. Abdülmecid'in birtakım küçük kasırları vardır. Meselâ Fatih Çarşamba'da camiinin hemen

yanında bir pavyon vardır; Halic'e bakar; Küçüksu Kasrı vardır; Topkapı'daki tek 19'uncu asır yapısı olan Mecidiye Köşkü vardır. Ama tabii ki bir padişahın maiyetiyle burada gecelemesi mümkün değildir. Kendisi genellikle Ihlamur Kasrı'nda, sahil saraylarda kalmıştır. Nihayet 1853'te büyük Dolmabahçe Sarayı tamamlanmıştır. Dolmabahçe Sarayı yapılmadan evvel İstanbul'un en büyük sarayı Boğaz'a bakan cephede bulunan bugünkü Rusya Başkonsolosluğu, yani eski Rusya Sefaret Sarayı'dır, arka tarafta da Britanya Sefareti, aşağıda da Fransız Sefareti vardır.

Görüldüğü üzere, öyle bir tablo karşısındayız ki Dolmabahçe'den önce padişahın sarayı bile modern devlet protokolüne hitap edecek vaziyette değildi. Bunlar bize aslında Dolmabahçe'nin neden yapıldığını izah ediyor. Bu satırları (Galatasaray Üniversitesi'ndeki) Tevfik Efendi Köşkü'nde yazıyoruz. Burası bir lojmandır. Dolmabahçe'de de sefaret odasından ve muayede salonundan başka göze çarpan bir ta-« raf yoktur. Ortada böyle bir tevazu söz konusuyken Tanzimat dönemimin bu israfla suçlanan, umumi ahlâkın çöktüğünü! belirten tariflerinin dışında durup etraflıca düşünmek gerekir

Ordu yeniden kuruldu

Ana unsur itibariyle ordu lağvedilmiştir ve bu işlem idareye yansımıştır. Çünkü yeniçerilerin maliyeden asayişe bir sürü görevleri mevcuttu. Bunların hepsi yeniden tesis edilecektir. Dahası bu ordu kurulurken, modern ordular gibi kurmay eğitimine de geçilmiştir. Büyük Avrupa ordularında olduğu gibi Erkân-ı Harp Okulu açılmıştır. İlk kurulan okullardan biridir. Ayrıca bahriyenin ıslahı da söz konusudur. Bunun

yanı sıra telgraf getirilmiştir. Osmanlı telgraf şebekelerini büyük hızla kurarken, enteresandır, aynı şekilde Rusya da telefon ağını kurmaktaydı. Kendilerinde olmayan sistemi alıp derhâl tatbik ederek adamı yetiştirmeye gayret ediyorlardı. Çünkü idare ancak o şekilde mümkün olabilecekti.

Akabinde açılan okullar ise artık devletin kontrolünde gelişiyor. Hıristiyan cemaatlerinin okullarında Türkçe ders, Türkçe tarih, Türkçe coğrafya... Sıbyan Mektebi'nin üstünde kesinlikle rüşdiye, idadiye gibi okullar... Bu eğitimin kuşkusuz Maarif Nezareti'nin kontrolü altına alınması, zapt edilmesi gerekiyor. Yine kız öğretmen okulları açılıyor (Da-rülmuallimat), Türk cemiyeti muallimeler gibi yeni bireylerle tanışıyor. Öyle ki idareye bile halkın katılması söz konusu oluyor. Taşraya bir mevki veriliyor. Yani taşranın insanı artık idare eden bir merkezin karşısında boynunu büken kişi olmaktan çıkıyor; merkezle bir şekilde diyaloga giriyor. Özetle büyük bir idari yapılanma söz konusu oluyor.

Türk Batılılaşması lisanla olmuştur. O lisanı da insanlar bu topraklarda öğrenmiştir. Meselâ Mehmed Emin Ali Paşa hiç öyle Fransa'ya falan gitmiş biri değildir. Neden sonra Viyana'da Fransızcası gelişiyor. Ancak ilk defa Hariciye Nazırı olarak Paris'e gidiyor. Padişah için de bu durum söz konusudur. Murad Efendi veliahtken amcası Abdülaziz'in yanında Avrupa'ya gitmiştir. Abdülhamid de ikinci veliaht olarak Avrupa'yı görmüştür. Bundan önce öyle bir gezime görme mevzubahis değildi. Dolayısıyla Tanzimat'la birlikte bariz bir dünyaya açılım söz konusudur.

Bizde çok haksız olarak tenkit edilen bir şey de sanayidir. Ordunun ihtiyaçları çerçevesinde bir sanayi gelişir. Başka

müşteri kitlesi olmadığından zirai zenginliklerin sanayiye dönüşü de ancak ipek ve tütünle olmuştur. Meselâ Cebeli Lübnan'da ipekçilik ya da dokumacılık gelişmiştir. Birçok bölgede zaten uzun zamandır bir gerileme söz konusuydu.! Şüphesiz Anakara'nın tiftikçilerinin bu şekilde devam etme-J si mümkün değildi. Takdir edersiniz ki sanayi medeniyeti demek, birtakım mamulâtın ucuzunu ve kabasını üretmek demektir. Çünkü insanların hepsi prensler gibi kaliteli giyinmezler, gerekli şekilde giyinirler.

Altı çizilmesi gereken en önemli husus ise Tanzimat'la bu memlekete her şeyden evvel bir "kanun devleti"nin gelmesidir. Bu kavramın Almancası *Polizeistaat*'tır. Özetle kanunun hüküm fermanı olacağı bir devlet gelmekteydi.

Nitekim bundan sonra bazı idarecilerin köylülere eziyet ettikleri için cezalandırıldığını görüyoruz. Hatta karısına kötü muamele eden bir paşazade memur cezalandırılıyor. Düğünlerin israfı kontrol ediliyor.

Bunların yanı sıra dış dünyaya açılma, yani edebiyat tercümesi önem kazanan hususlar arasında... Yani tıbbi eğitim, mühendishane için lazım olan lisan artık felsefeye, edebiyata doğru yöneliyor. Aslında daha önce edebiyat tercümesi önem kazanıyor, felsefe biraz daha sonra gündeme geliyor. Gel gör ki Tanzimat modernleşmesinde Rusya'ya, hatta İran'a nazaran bir eksiklik mevcuttu. Tercümeler çok azdı ve sosyal bilimlere ve felsefeye karşı olan alaka da oldukça yetersizdi. Bu durum bizim sosyal bilimler ve felsefe alanında gelişmemizi engelleyen en önemli hususların temelini oluşturmaktadır..

Diplomasi tekniği gelişti

18'inci asrın sonunda sefaretler kurarak (Viyana, Paris, Londra) başlayan diplomaside Osmanlı hariciyesi sadece Müslüman değil, gayrimüslimleri de kullanarak önemli bir diplomasi tekniği geliştirmişti. Aslında diplomatlık yapan memur silki bundan eskiye gider. Belki bugünlerde bunun gelişmesi tehlikede olabilir. Hariciye her zaman iş bilen, iyi yetişen, toplumun üstünde eleman kullanan bir kuruluş olmuştur. Bunu muhafaza edersek elbette çok kârlı çıkarız, edemezsek feci hatalar yapabiliriz, şu an böyle bir yanılgı söz konusudur.

Hülasa Tanzimat'ın 175'inci yılındayız. Yani ikinci asrına doğru Tanzimat'ın getirdiği taşra ve merkezde bir idare söz konusuydu. Unutmayalım I. Meşrutiyet Meclisi'nde seçim kanunu tartışıldığı zaman, taşralılar diyor ki: "İstanbullular daha yeni seçim görecekler, biz bidâyet-i Tanzimat'tan beri intihabat içindeyiz." Tanzimat'tan sonra kitle devlet hayatının içine girmektedir. Bunu küçümseme hakkımız yok. Çünkü Osmanlı'nın muasırı birtakım devletlerde bile bunun pek de kolay olmadığını, derecenin düşük olduğunu görüyoruz. Her yer elbette İngiltere ya da Fransa olacak değil. Bu gelişmeler, bizde kanun devleti olarak idarenin kristalleşmesi, bürokrasinin yerine oturması, başlangıcı olarak çok önemlidir. Ayrıca unutulmamalıdır ki bir bütçe ve bir barem kanunu için devlet II. Meşrutiyet'i bekliyor, yani 19'uncu asırda da bunu kolay kolay halledemiyoruz. Dile kolay, Tanzimat Fermanı ilan edildiğinde Osmanlı ülkeleri; Kuzey Afrika, bütün Ortadoğu ve Balkanlar'da yaşamaktaydı. Balkanlar'da elimizden çıkan yerler henüz azdı. Nitekim yavaş yavaş, 50

yıl içerisinde bu bölgeyi kaydediyoruz, 20'nci yüzyıl başlarına geldiğimizde bugünkü Rumeli sınırımıza çekiliyoruz. Bu arada üzerinde durulması gereken çok önemli bir husus da söz konusudur: Osmanlı İmparatorluğu bir millileşme, bir parçalanma sürecine girecek. Tanzimat'ın bunu yavaşlatmaya, durdurmaya çalışan, bu arada cemiyet hayatında yenilikleri de getiren, modern Türkiye'ye bu şekilde adımını atan bir rejim olarak kutlanması gerekiyor. Herhalde bir 10-20 sene sonra daha başka bir şekilde değerlendirilebilecek. 1939-40'taki Tanzimat değerlendirmesine baktığımızda ne kadar zıt görüşlerin olduğu, 1970'lerde çok daha fazla zıt bir değerlendirme yapıldığını, hatta Tanzimat'ın bir "facia" olarak görüldüğünü görüyoruz. Her kırk yılda bir tarih yazıcılığının bu kadar zıt şeyler söylediği bir olaydır Tanzimat... Bakalım 40 sene sonra ne yorumlar yapacağız!

Mustafa Reşit Paşa büyük bir kabiliyetti

Mustafa Reşit Paşa Babıâli'den yetişmedir; yani hukuk-tan değil, mülkiye geleneğinden gelmektedir. Osmanlı memuru Babıâli'de yetişir, usul ve esas budur. Mehmed Emin Âli Paşa fakir bir aileden gelir, Babıâli'de yetişir. Bunlar yazmayı da,Türkçe, Fransızca, Arapça ve Farsçayı da ve yazı ve hat çeşitlerini de burada öğrenirler. Şüphesiz büyük bir çiledir, büyük bir olgunluktur. Fakat bu delikanlının büyük bir kabiliyeti vardır. Sefaretlerde de onun için kullanılmıştır. Yoksa sefaret paşası değildir. Mehmed Emin Âli Paşa da öyledir. Bunlar diplomatik yazışmaları da fevkalade iyi yaparlar. Devlet tecrübeleri de bu bakımdan önemlidir. Kalemden yetişme Fuat Paşa -ki tıbbiyeye de gitmiştir-, Cevdet Paşa'yla fevkalade iyi çalışır. Tüm Çukurova'da, Bosna olaylarında birlikte nizamnameler hazırlarlar. Bu isimler arasında Midhat Paşa da vardır. Fakat Tanzimat'ın havası dağılınca hepsi birbirine düşüyor. Buradan anlaşılıyor ki Osmanlı monarşisi baştaki adamlar bakımından bir mahiyet değiştirmiştir. Geçim, armoni kurma bakımından bir değişim vardır.Tanzimat'ın ilk safhası Sultan Mecid ve Aziz asrıdır, ikinci safhası Tanzimat'ın Sultan Hamid asrıdır. Şüphesiz çok değişik şartlar söz konusudur. Bürokrasi daha gelişmiş, daha ehil hâle gelmiş, ehliyeti artmıştır. Münakalat (ulaştırma) gelişmiştir. Tüm bunların yanı sıra Tanzimat asrının o yapıcı ruhunda da bazı çöküntüler, şerhalar açıldığı ortadadır.

POLONYA VE OSMANLI İLİŞKİLERİ

AVRUPA'NIN ORTASINDA 600 YILLIK MÜTTEFİK

1849 yılında, Macaristan'daki ayaklanmadan sonra bazı Macar ve müttefikleri olan Polonyalı subaylar Türkiye'ye sığındı. Polonya bağımsız değildi; Macaristan bağımsızlığını ilan etmişti. Her ikisi de "Mukaddes Liga" üyesi Avusturya ve Rusya'ya karşı birleşerek çarpışan gönüllü alaylar ve subaylardan oluşan bir orduya sahipti. Osmanlı tebaasına geçen ve aralarındaJosef Bem (Murat Paşa), Czaikovvski (Sadık Paşa), Kossielski (Sefer Paşa) gibi ünlü generallerin bulunduğu bu Polonyalı mülteci subaylar, Osmanlı'nın Tanzimat asrındaki modernleşmesine hizmette bulundular.

Bu yıl Polonya Cumhuriyeti'yle Türkiye arasındaki diplomatik ilişkilerin tesisinin 600'üncü yılı kutlanacak. Vakıa son zamanlarda Polonya'yla ilişkilerimizde bazı kırılmalar meydana geldi. Polonya ve Türkiye'nin tarihte Hıristiyanlığın getirdiği atmosfere rağmen, diğer taraftan da dostane ilişkiler dolayısıyla bir karşılıklı muhabbet içinde olduğu açıktır. Umut ediyoruz ki 600'üncü yıl ilişkiler tarihimizin bir muhasebesini tutmamıza ve gereken değişiklikleri yönlendirmemize sebep

olur. 600 yıl önce Osmanlı İmparatorluğunun 15'inci asırda ilk tanıdığı devletlerden biri Polonya'ydı. İstanbul'a Polonya sefirleri gelirdi. 15'inci asrın son çeyreğinde Kırım'da da bir Polonya sefiri vardı. Kırım Hanlığı otonom beyliklerden olduğu için Krakov'da Kırım Hanlığı'nın, Bahçesaray'da da Polonya'nın sefiri vardı. Ancak bu, İstanbul'daki önemli sefirin bulunmasıyla birlikte birbirini tamamlıyordu. Bu ilişkiler Polonya'nın tamamen ortadan kalkmasına kadar devam etti. Ondan sonra da Türk imparatorluğu gayriresmî olarak bazı Polonya temsilcilerini, meselâ 1830'dan sonra Millî Komite'yi bünyesinde barındırdı. 1918'den sonra ise Polonya tekrar müstakildi ve demek ki Polonya'yla ilişkilerimiz âdeta kesintisiz olarak devam etmiştir.

15'inci yüzyılda Polonya Avrupa'nın büyük devletlerinden biriydi. Polonya Cumhuriyeti, bu nedenle, bir zaman sonra daha 15'inci yüzyıl başlarında bir Balkan imparatorluğu hâline gelen ve Orta Avrupa'ya doğru ilerleyen Osmanlılarla çatışmaya girmek durumunda kaldı. Yüzyılların akışı içinde bu iki güç; Varna, Niğbolu gibi savaş meydanlarında karşılaşmanın dışında, canlı bir ticari ve kültürel alışverişin de içine girdiler. Her iki ulusun hayatında maddi kültür unsurları, kıyafetler, hatta günlük hayatta görülen bazı moda ürünleri ve araçlar kadar, her iki dilde görülen ödünç kelimeler de bu alışverişin en önemli örnekleridir. Örneğin Bulgar tarihçisi Cvetana Georgieva, sadece 15'inci yüzyıl sonunda Osmanlı Bulgar eyaletlerinde Polonya ile yapılan ticaretin yılda 5-10 bin duka altını gibi bir meblağa ulaştığını söylemektedir. Bu devirde Polonya-Litvanya kralı I. Jan ve Osmanlı sultanı II. Bayezid idi.

Polonya elçilerinin raporları

Polonya ve Osmanlı ticareti Balkan ülkelerindeki ziraat ve ekonomik hayatın gelişmesine önemli bir katkı sağlamıştır. Polonya'nın sadece Osmanlı başkentinde değil, fakat Erdel Beyliği ve Kırım Hanlığı gibi vassal devletlerle de diplomatik ilişkileri vardı. Bu dönemde yükselmeye başlayan Moskova Devleti ile Kırım Hanlığı ve Osmanlılar arasındaki çatışma Polonya'yı çok erkenden bu devletlerin iç durumuyla ilgilenmeye sevk etmiştir, özellikle askerî durum kadar, kültürel ve ekonomik yapıyla da ilgilenilmiştir. Polonyalı elçilerin kaleme aldığı raporlar, bu nedenle devri aydınlatan, gerçek bir bilgi ve yeteneğin izlerini taşıyan, değerli tarihî kaynaklardır. Bu kaynaklar sayesinde bugün Osmanlı ülkelerinin o günkü durumu hakkında daha etraflıca bilgi sahibi olabiliyoruz. Bu sefaretnamelere bir örnek olarak Polonya Cumhuriyeti'nin Kırım Hanlığı nezdindeki elçisi Martin Bronevski'nin sefa-retnamesini gösterebiliriz.[3] Bunun gibi, Lehistan'a gönderilen Osmanlı elçilerinin kaleme aldığı sefaretnameler de Polonya tarihi için hususi bir önemi haizdir.

Bunlar 17'nci yüzyıldan başlamaktadır. 18'inci yüzyıla ait bir Polonya sefaretnamesi olan 1730 tarihli Mehmed Efendi'nin ve yine 1758 tarihli Mehmed Ağa'nın sefaretna-melerini burada zikretmeliyiz. Türk elçisi Mehmed Ağa 19 Şubat 1758'de Polonya'ya vasıl olmuştu. Gerek cumhuriyetin soyluları, gerekse halk tarafından sıcak bir ilgi gösterilmiş ve elçimiz halkın, soylularını ve kralın cömert ve sıcak karakterini

3 Martin Bronevvski, *Tartariae Descriptio-Kınm*, Çev Kemal Ortaylı, Ankara, 1971.

canlı bir biçimde tasvirden kendini alamamıştır. Bir ay sonra dönüş için yola çıktığında kral kendisine 1.000 duka altını vermişti. Her iki elçimiz de aslında Polonya'nın her sınıf halkı hakkında gayet müspet beyanda bulunmaktadırlar. Aslında 17'nci yüzyıl Türklerin ve Polonyalıların tarihinde sürekli savaşla geçen bir dönemdir. Bununla birlikte Osmanlı yöneticileri çok erkenden Polonya'nın var olması ve güçlü kalmasının, kendileri için de hayati önemi olduğunu kavramışlardı.

Viyana Kuşatması ve Lehistan

II. Viyana Kuşatması sırasında 1683'te Kahlenberg tepelerinden saldırarak, kuşatmanın ve ordumuzun çözülmesine neden olan Kral Jan Sobieski, bu nedenle aslında bir Polonya zaferinden çok, Polonya'nın inhitatının başlangıcını bilmeden hazırlamıştır. Çünkü sulh ve iktidar ancak her iki gücün de varlığının devamıyla mümkündü. Nitekim bu olaydan sonra Polonya tarihinin mecrası değişti ve 1683'ten sonra Osmanlı-Polonya ilişkileri sadece ittifak ve dostluğa değil, Rusya ve Avusturya'ya karşı hayati bir birliğe yöneldi. Büyük Petro ile Rusya bir Avrupa gücü olarak salınmaya çıktı. Bu durum Polonya'yı Osmanlı imparatorluğu'na daha fazla yanaştırdı. 1711'deki Prut Meydan Savaşı bu ittifak politikasının bir sonucudur. Becerikli Polonyalı diplomat Poni-atowski ve İsveç Kralı'nın (XII. Charles) savaş meydanında bulunduğunu biliyoruz. Yine 1768 yılında Türk-Rus Savaşı, Çariçe II. Katherina'nın Polonya işlerine sürekli müdahalesi dolayısıyla, Osmanlılar tarafından ilan edildi. Bu yıllardaki durumu bize, ünlü müverrih Cevdet Paşa'nın kalemi şöyle

çiziyor: "Katherina devamlı Polonya işlerine karışıyordu ve ikinci defa olarak birliklerini Polonya'ya sevk etmişti, bunun üzerine Rusya'ya harb ilan ettik. Sebep, Rusya'nın birliklerini Osmanlı sınır vilayetlerinden geçirmesiydi. Osmanlı Devleti'nin yenilgisinden sonra, Polonya ikinci defa olarak taksim edildi." Polonya'nın son taksimi sırasında ise Osmanlı Devleti çok ciddi bir dâhili ve mali buhran içindeydi, Cevdet Paşa diyor ki: "Bu uğursuz haber Babıâli'ye ulaşınca, bizim için bir ibret oldu. Bu nedenle Osmanlılar zarurî askerî ve mali ıslahatı bir an evvel tamamlamak yolunu seçtiler."

Cevdet Paşa Polonya'nın başına gelen bu felaketten, Polonya anayasasını ve idarî sistemini sorumlu görmektedir. Bu nokta Batı literatüründe de Polonya tarihi için bir zaaf noktası olarak görülür. Bilindiği gibi Polonya bir cumhuriyettir *(Rzeczpospolita)*. Bu cumhuriyetin başında bir kral bulunur; tıpkı Venedik Senatosu'nun Doçu seçmesi gibi, Polonya Sejmi'i de kralı hayat boyu seçer. "Sejm" denilen Polonya diyeti aristokratların temsilcileridir. İşte söz konusu "sejm"in oluşumu çok ilginçtir. Zira Polonya'da toprak lordlarının sayısı öyle onlarla yüzlerle değil, binlerle ifade edilecek kadar geniştir. Hatta zümrenin içinde, meselâ Kırım Hanlığı'ndan iç çatışmalar neticesi Polonya ve Litvanya Büyük Dükalığı'na sığınan ulusbeyleri (mirzalar) vardı. Dahası bu mirzalar savaşlarda Rusya'ya karşı Polonya safında çarpıştıkları için asalet unvanları tasdik edilmiş ve imtiyazları korunmuştur. Buna bir örnek Pultarski'dir, başkaları da vardır. Bu kişiler Müslümanlıklarını da muhafaza etmişlerdir. Fakat seçime katılıyorlardı. Seçim günü Krakow'da Vavel Şatosu'nda binlerle toplanan bu toprak aristokratları içle-

rinden küçük sayıda "magnet"lerden (büyük beyler) oluşan "diyet"i (sejm) seçerlerdi. Bu bakımdan diyetin kararlarının doğrudan doğruya ittifak hâlinde alınması, üyelerin veto yetkisinin bulunması ve kabulü çok önemlidir. Polonya'nın bu yapılanmasında belki bir zaaf kadar geniş bir demokratik (lakin oligarşik) alışkanlığın da doğduğunu söylemek gerekir.

Osmanlı Polonya'nın taksimini tanımadı

Osmanlı başkentine Polonya'nın taksimi haberi ulaşmıştı, ama devlet, başkente henüz gelen yeni Polonya elçisini, Frantiszek Piotr Potocki'yi aynı gün elçi olarak tanıyıp padişahın huzuruna kabul etmekte tereddüt etmedi. Elçi Divan-ı Hümayun'a ve Padişah huzuruna çıktıktan sonra hemen ülkesine geri döndü *(Cevdet Tarihi)*.

Polonya'nın bölüşülmesi ve ortadan kalkması Osmanlı Devleti'nin hiç arzu etmediği bir olaydı ve bu taksimi hiçbir zaman tanımadı. Osmanlı sarayının protokolünde namev-cud olan Polonya elçisinin her zaman bir yeri vardı. Güya çavuşbaşının törenlerde üç defa "Lehistan elçisi..." diye seslenip sonra "henüz yoldadır..." diye bildirimde bulunması bu dönemle ilgili politikayı yansıtan bir söylentidir. Bu dönemden beri, Polonya'nın bağımsızlığı için mücadele eden bütün Polonya yurtseverlerinin son iltica yeri Türklerin imparatorluğu olmuştur.

Polonya'nın özgürlük mücadelesinin yoğunlaştığı 19'uncu yüzyıl, Polonya-Türk ilişkilerinin de doruk noktasını teşkil eden bir dönemdir. Osmanlı imparatorluğu Polonyalı yurtsever ulusçuların bir iltica noktasıydı ve bu müteşekkir insanlar ikinci vatanlarının modernleşme alanındaki çabalarına da

candan katılıyor, önemli hizmetlerde bulunuyorlardı. Eğer Osmanlı İmparatorluğu'nun 19'uncu yüzyıl ortalarındaki zor durumunu göz önüne alırsak, bu devletin Polonyalı ve Macar mültecilerin hayat hakkını Rusya ve Avusturya'ya karşı savunmak konusundaki cesurâne politikasını kelimelerle tasvir etmek güçleşmektedir. Osmanlı Devleti sadece mültecilerin haklarını savunmakla kalınamış, aynı zamanda 1831 Polonya İhtilali'nden sonra, sürgünde kurulan bir hükümet sayılabilecek "Polonya Millî Komitesi"ni de tanımış ve komitenin İstanbul'daki temsilcisine âdeta bir elçi gibi muamelede bulunmuştur. Bu konuda, değerli arşiv uzmanlarımızdan Nigâr Anafarta'nın yayınladığı, Polonya ve Osmanlı ilişkilerini ele alan ve Topkapı Sarayı'ndaki bu konudaki belgelerin koleksiyonunu ihtiva eden eser bir fikir verir. Buna göre Babıâli Polonya Millî Komitesi ile destekleyici bir ilişki içindedir. Burası ilginçtir. Osmanlı'nın böyle desteklediği ulusal bağımsızlık oluşumlarını kurumlaştırarak, mensuplarını bünyesinde bulundurup kontrol ettiği açıktır. Nitekim bir banka yönetim hizmetiyle Doktor Victor Jacobson yahut Doktor Lichtheim gibi Siyonist hareketin temsilcileri de İstanbul'da bulunmuşlardı ve devlet bunları Siyonist hareketin temsilcileri olarak görür, bilir ve tanırdı. Aynı şekilde billhassa ayaklanmadan sonra İstanbul'da bir Polonya Millî Komitesi de faaliyetini yürüttü.[4] Polonya'daki Rus çarlık egemenliğini zımni bir biçimde de tanımama, dinî konularda da görülüyordu, Polonya'daki Müslümanların müftüsünü Çar'ın tayin ve tasdik ettiği biliniyor. Ancak

4 Nigâr Anafarta, *Historical Documents concerning relations between the Ottoman Empire and Poland*, 1979.

Osmanlı Hükümdarı, ısrarla Müslümanların eğitimi ve önder gençlerin İstanbul'da okumasına dikkat etmiştir.

1831 yılında, Polonya'daki ayaklanmadan sonra, bazı mültecilerin Türkiye'ye geldiği görülüyor. Bu yıllarda Babıâli, Chrzanowski Wojciech adlı bir Polonya generalini hizmete aldığında, Avusturya, Rusya ve Prusya elçilerinin protestolarına muhatap olmuştu. Chrzanowski Polonya ayaklanmasına katılmıştı. Ayaklanma bastırılınca, Avusturya Galiçyası'na geçmiş, sonra Belçika ve İngiltere'ye gitmiş, İngiltere'nin uyruğunu kabul etmişti. Genelde mülteci Polonyalılar Chrzanowski'yi pek sevmezlerse de, Prens A. Czartoryski'nin itimat ve iltifatına mazhar olmuştu. Böylece sürgündeki lider Adam Czartoryski'nin tavsiye ve desteğiyle İngiltere Hükümeti tarafından askerî reform çalışmalarına katılmak üzere Türkiye'ye gönderildi.[5] 1838 yılında İstanbul'a üçüncü defa gelmişti. Bu yıllarda Osmanlı ordusu hâlen modernleşme çalışmaları içindeydi. Devlet Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanı gailesini atlatmış değildi. Bu şartlarda Chrzanowski yetenekli bir general olarak, Osmanlı yöneticileri tarafından memnuniyetle kabul edildi ve işe girişti. Mehmed Ali Paşa'ya karşı başarılı bir savunma için gerekli kıtaların reformu üzerinde duruyordu. Serasker Hüsrev Paşa kendisini Anadolu Ordusu Komutanı Hafız Paşa'nın yanına müşteşar olarak tayin etti. Chrzanowski, maiyyetindeki Zablowski ve Kowalski gibi Polonyalı subaylarla Diyarbakır'a gitti. Bu tayin üzerine Prusya elçisi Königsmark, Avusturya maslahatgüzarı von Klezl ve Rus maslahatgüzarı Boutiev

5 Chrzanowski Wojciech, *Polski Slownik Biograficzny*, 1937.

protestoları ardı ardına sıraladılar. Buna karşılık İngiltere elçisi Ponsonby, Chrzanowvski'nin İngiliz tebaası olduğunu belirterek bu protestolara karşı Osmanlı hükümetinin yanında yer aldı.

Avusturya başvekili Prens Metternich bu yıllarda İngiltere Hariciyesi'ne şu notayı göndermişti: "Osmanlı ordusunun reformu için bir hakiki İngiliz general gönderilmesi anlaşılırdı, ama İngilizleştirilmiş bir Polonyalının orada bulunmasını tasvip edemeyiz." Her üç devlet de Polonyalı generalin tayinini engellemeye çalıştılar, hatta Prusya elçisi Königsmark, Babıâli'ye; "Bundan böyle kendilerinden reform çalışmaları için hiçbir Prusyalı subayın talep edilemeyeceğini" telıdit yollu bildirdi. Bütün bunlara rağmen General Chrzanowvski maiyetindeki diğer Polonyalılarla birlikte Diyarbakır'a gönderildi ve ordu merkezinde Hafız Paşa tarafından askeri törenle karşılandı. Henüz organizasyonu tamamlanamayan ordunun, bu dönemdeki bazı atılımlarında birçokları yanında General Chrzanowvski'nin hizmetinin de payı vardır. Üç kere Türkiye'ye gelmiş, ikincisinde hatta rütbeli olarak Osmanlı ordusunda görev almıştı. Böylece ordunun eğitimi ve yönetiminin düzenlenmesine katılmış, hatta Bağdat'ta bir süvari bölüğü bile teşkil etmişti. 1853'te Kırım Savaşı çıktığında, Osmanlı Devleti onu yine hizmete çağırdı ve kendisinden Kafkasya'da tümen komutanı olması istendi. Fakat o bu savaşa katılamadı.

Polonyalı mülteci subaylar

1849 yılında, Macar Ayaklanması başarıya ulaşmış gibi görünüyordu. Avusturya İmparatoru Franz Joseph, çare-

sizlik içinde uzunca bir tereddütten sonra Rus Çarı'ndan yardım istedi. I. Nikola memnundu, en azından 1831 Polonya Ayaklanmasında onun hiddet ve kinini çeken iki Polonyalı general Macar ihtilalcilerin safında olduğuna göre, şimdi onları bertaraf edebilirdi. I. Nikola, acımasız generali Paskieviç'in komutasında 200.000 askeri Macaristan'a sevk etmekte gecikmedi. Macarlar bu müthiş hücuma ve güce karşı koyabilecek durumda değillerdi. Kossuth Lojos Türkiye'ye iltica etti ve komutayı yetenekli Macar generali Görgey'e bıraktı. Görgey Ruslara teslim olup onlarla temasa geçerek, Avusturyalıları devreden çıkardı. Böylece Paskieviç de Çar'a meşhur raporlarından birini gönderebiliyordu: "Macaristan, Majestelerinin ayakları altındadır." Görgey böylece Avusturyalıları hiddetlendirmeye muvaffak olmuştu. Paskieviç de Avusturyalıları kızdırmıştı; çünkü Görgey'i ve maiyyetini himayesine almış ve Avusturyalılara teslim etmiyordu. Oysa Çar ele geçirilen Polonyalı savaşçıları en merhametsiz bir biçimde cezalandırmaktaydı.[6]

Polonyalıların durumu gerçekten zordu ve kurtuluşu Türkiye'ye sığınmakta bulduılar, 1849'da Macar İhtilali başarısızlıkla sonuçlanınca Macar savaşçılar ve politikacılarla onların müttefiki olan kalabalık sayıda Polonyalılar ve bazı italyanlar Osmanlı İmparatorluğu'na sığındılar. Polonya mültecileri arasında General Bem, Dembinsky, Wisocki, Bullharin vardı. General Bem bir süre sonra din değiştirdi ve **Murat Paşa olarak Vidin Komutanı Ziya Paşa tarafından törenle karşılandı. Onunla birlikte bazı subay ve askerler de**

6 Edward Crankshaw, *VVinterpalast Russland aufdem Weg zurRevo-lution 1825-1917*, W Hayne Verlag, München, 1980,

İslamiyet'i kabul ettiler. Fakat dinini değiştirmeyenler için de Vidin Kalesi'nde bir kilise tahsis edilmişti. Yukarıda saydığımız generallerden başka, üç albay ve on kadar binbaşı da vardı. Eylül 1849'da sadece Vidin Kalesi'nde 6.778 mülteci savaşçı vardı, bunların 1.200 kadarı Polonyalıydı. Sultan'ın temsilcisi Ahmet Efendi, Sultan Abdülmecid'in mültecilere hitaben gönderdiği fermanı okudu ve şu sözleri söyledi: "Şerefim üzerine ve kesinlikle ifade ederim ki, hiçbir yerde buradan daha asil ve alicenap bir himaye bulamayacaksınız. Efendimiz, Sultan Abdülmecid Han sizleri himaye ediyor. İçinizden bizlerle kalmak isteyen varsa, silk-i askeriyede veya sanayi ve yönetimde dinini değiştirmesine lüzum olmadan eski görev ve rütbesine münasil bir göreve tayin edilecektir. Ama ülkemizden ayrılmak isteyenler için, Malta'ya gitmeleri temin edilmiştir."

Avusturya ve Rusya'nın ardı kesilmeyen protestolarına rağmen, mülteciler geri verilmedi. Daha Ağustos 1849'da Çar Nikola'nın Sultan Abdülmecid'e yazdığı ve Polonyalıların iadesini talep eden mektup, Babıâli tarafından kaale alınmadı. Avusturya ve Rusya'yı bu konuda müştereken temsil eden fevkalade murahhas Kont Radzivill de, mülteciler sorununda istediğini elde edemeden, Eylül 1849'da İstanbul'dan ayrılmak zorunda kaldı. Macar mültecilerin tersine Polonyalıların çok büyük bir kısmı Türkiye'de kaldılar.

Nazım'ın dedesi de aralarındaydı

Askerlik, yönetim ve sanayi dallarında eski görev ve rütbelerine münasil görevlere tayin edildiler, örneğin İslamiyet'e geçen ve Murad Paşa olan General Bem Tuna'nın sağ yaka-

sındaki ordılarını (Vidin, Rusçuk, Silistre) komutanlığına tayin edildi. Murat Paşa nın bu göreve tayini Avusturyalıların ve Rusların şiddetli protestolarını mucip oldu. Bunun gibi Szarzcinski (Osman Bey), Tabatsinski (Ali Bey), Kont Kossielski (Sefer Paşa) de Müslümanlığa geçerek ordıda yeni görevler aldılar. 1849'da Avusturyalılar ve Rusların hiç sevmediği ve Rumeli ordıları komutanı olan Ömer Paşa (sonra Kırım Savaşı'nda serdar-ı ekrem) Polonyalıları Vidin'de himaye ettiği ve güya İslamiyet'e girmeye zorladığı için devamlı olarak bu iki devletin protestolarına konu olan bir kişilikti. Gerçi Osmanlı yöneticileri bu gibi ısnatları şiddetle reddetmişlerdir ancak Polonyalı mültecilerin de bu sayede Osmanlı tebaasına geçtikleri ve geri gönderilme tehlikesine karşı bir güvence elde ettikleri açıktır. Osmanlı tebaasına geçen bu Polonyalı subaylar, Osmanlı Tanzimat asrındaki modernleşmenin öncüsü oldılar. Onlardan biri olan Nazım Hikmet'in büyük dedesi Kont Konstantin Borzecky (-ki Mustafa Celaleddin Paşa olarak bilinir-) topçuluk konusunda yeni metotlar getirmiş, ordıda haritacılık alanında hizmetleri görülmüş ve Türk ulusçuluğunun ilk öncü eserini de kaleme almıştır.[7] Bu parlak kariyer devam etmiş ve kendisi Karadağ Muharebesi'nde mirliva rütbesiyle savaş alanında şehit düşmüştür. Osmanlı hizmetinde müşirliğe kadar yükselen bir başka Polonyalı subay da Mahmud Hamdi Paşadır. General Zamowinski, Sobieszcanski, Wilkoszewski ve diğer 17 subay ise dinlerini değiştirmeden, Osmanlı ordısında hizmet etmişlerdir.[8]

7 Mustafa Celaleddin Paşa, *Les Turcs anciens et modernes*, Istanbul, 1869.

8 Taha Toros, *Turco-Polish Relations in History*, Istanbul, 1983

Yine bu dönemin subaylarından General Bilinski (Sadettin Nüzhet Paşa) ve General Michael Czaikowski (Sadık Paşa) Osmanlı askerî reformlarının iki öncü kişiliğidir. Bu nieyanda din değiştirmeyenlerden Yüzbaşı Stanislas Kont Ostrorog'u da belirtmek gerekir. Ostrorog sadece askerî hizmetleriyle değil, İstanbul'un kültürel hayatında uzun zaman parlak rol oynamış bir ailenin başıdır. Boğaziçi'nde bulunan Ostrorog yalısı bu ailenin bir anısıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun mültecileri geri vermeme konusundaki kararlı ve cesur tutumu Paris ve Londra gibi Avrupa başkentlerinde hararetli taraftarlar buldu ve Avrupa dünyasında kamuoyu Türklerin lehine döndü. 1850 yılında bir gün, Londra'da sokaktaki kalabalıklar, Osmanlı büyükelçisi Kostaki Musurus Paşa'nın arabasının atlarını çözüp, kortej hâlinde ve tezahüratla onu sefaretlıaneye kadar çektiler. Musurus Paşa mülteciler meselesinde aktif ve başarılı bir diplomasi örneği verenlerin başında geliyordu. Mülteciler sorunu bir bakıma Osmanlı İmparatorluğu'nu yeni bir savaşa sürükledi: Kırım Savaşı. Bu devirden bize kalan anılar arasında, Polonyalı mültecilerin yerleştiği İstanbul civarındaki Polonezköy ve Osmanlı modernleşmesinde hizmetleri büyük olan her derece ve rütbeden Polonyalı mülteciler, yeni Osmanlı uyruklu yurtseverlerdir.

Son bir hatıra; 1939'da II. Cihan Harbi başladı ve müstakil Polonya Cumhuriyeti'ne Almanya son verdi. Doğudan da Ruslar girdi. Ankara'daki Polonya büyükelçisi Sokolnicki mekansız, vatansız ve görevsiz kalmıştı. İsmet Paşa, ananeye uyarak ona bir görev verdi ve bir maaşa bağladı. Bu maaşın görünürdeki fonksiyonu da Dil ve Tarih-Coğrafya

Fakültesi'nde ders vermesiydi. Sokolnicki entelektüel bir Polonyalıydı. Rus fikir hareketleri üzerinde fevkalade önemli dersler verirdi. Ölene kadar Türk devlet bünyesinin içinde kaldı. Çünkü 1945'te kurtulan Polonya şimdi de Sovyet blo-kunun baskısı altındaydı. Onun dönebileceği bir yer değildi.

KIRIM HARBİ
1853-1856

160 yıl önce Rusya'ya karşı, Osmanlı'yla birlikte Avrupa'nın büyük devletlerinin de katıldığı Kırım Harbi baş gösterdi. Rusya'nın Akdeniz'e inme hayallerinin önüne geçmek isteyen ingiltere ve Fransa'nın askerleri İstanbul'da toplanıp Kırım üzerine yürüdüler. Savaş, dünya tarihine sert çarpışmalarını yanı sıra salgın hastalıklar ve savaşan tarafları olan Rusya ve Türkiye'nin yaşadığı mali iflasla damgasını vurdu.

1853 yılının Mayıs ayında Babıâli, Finlandiya Genel Valisi ve Bahriye Nazırı Rusya olağanüstü elçisi Alexander Mençikov'un kapriskeriyle uğraşıyordu. Bizim resmî tarihlerimiz Mençikov'un tavırlarını çok fazla abartıyor. Hatta muasır tarihlerimizden biri, kendisinin av elbisesiyle sadrazamın önüne çıktığından bahseder. Bu olayların doğruluğunun titizlikle taranması gerekiyor. Çünkü Rusya ve Türkiye'nin 19'uncu asırda kendi içinde yaşayan iki devlet olduğu ve bunun bilhassa Berlin Kongresi'ne kadar devam ettiği çok açıktır. Berlin Kongresi'nden sonra Çar III. Alexander ("barış

yaratıcısı" unvanlı) ve Sultan II. Abdülhamid daha makul ve daha sulhsever bir politika güdeceklerdi. Protokole her zaman dikkat edilmiştir. Çünkü bunlar büyük devletlerdi. Bir konunun üzerinde özellikle durmakta fayda var: Çar I. Nikola fevkalade mutaassıp, despot ama teşkilatçı bir çardır. XXIII. Departmanı, yani gizli polisi resmen kendisi kurmuştur. Tabii ki Rusya'da önemli Müslüman ayaklanmaları bu dönemde olacaktır. Meselâ Azerbaycan'daki Zakatala Ayaklanması ve bilindiği üzere en önemlisi Kafkaslar'daki Şeyh Şamil Ayaklanması'dır. Ondan sonra Rusya imparatorluğu yıkılana kadar, bu tip bir direnişle pek karşılaşılmayacaktır. I. Nikola'nın despot yönetiminin yanında, Türkiye İmparatorluğu'yla da bir geçimsizliği vardı. Çünkü Rusya, istikbalini denizlere inmekte görüyordu. Rusya tıkanıyordu ve denizlere açılanmadan bu durumu aşamıyordu. Bütün yönetim bu ideale açıktı. Meselâ iktisadi ve stratejik bir bakış açısı; Çar eski başkent Moskova'yla Petersburg'un arasını en seri şekilde düzdüz demiryolu hattıyla bağlamak için müthiş bir masrafa girdi. Buna karşılık Karadeniz'e olan kıyılarını demiryolu bağlantıları zayıftı. Burada stratejik bir çekinmenin söz konusu olduğu anlaşılıyor.

Savaşa giden gerginlik nasıl başladı?

1848 Ayaklanmaları Polonya ve Macaristan'da yuku buldu. Bu önemli planı da Avusturya imparatorluğu ve Metter-nich düzenine yönelikti. Ama 1815 Viyana Kongresi'nden sonra kurulan mukaddes ittifak (Prusya-Avusturya-Rusya) içinde Rusya bu ayaklanmadan müthiş mutazarrır oldu, çünkü işin içinde Polonyalılar vardı ve Mareşal Paskeviç (o

zamanlar general'di) çok acımasız olduğundan bu işe memur edilmişti; keza Avusturya, Macar ve Polonyalı ayaklanmasıyla baş edemedi. Macaristan'da cumhuriyet ilan edilse de kanlı bir şekilde bastırıldı. Bütün bu devrimci subaylar da çareyi Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmakta buldu. Osmanlı da bu kişileri teslim etmedi. Kendileri de vurguladıkları gibi Türk İmparatorluğu'nda canla başla hizmet ettiler ve yeni kimliklerini benimsediler. General Joseph Bem (Murat Paşa) başta olmak üzere çoğu da Müslümanlığa geçti. Bu Müslümanlık bir itikat meselesi, bir hidayetten çok âdeta bir millî kimlik meselesi olarak düşünülmelidir. Bu subaylar bize çok müteşekkir kalmıştır. Söz konusu civanmert davranıştan sonra İngiltere ve Fransa kamuoyu da bizi çok tutmuştur ve kamuoyunda Türkiye'nin pek çok dostu olmuştur. David Urguhart vardır, daha sonraları kendisinden "Kafkasların Lawrence'ı" diye bahsedilir. Çok ilginçtir, aralarında Karl Marx ve Friedrich Engels vardır. Karl Marx, Balkanların Rusya'ya karşı Türk süngüsü ile korunmasından bahseder. Bahsi geçen kişiler, 19'uncu asır Avrupası'nın namuslu mü-nevverleridir.

Bu hava Çar I. Nikola'yı müthiş sinirlendirmiştir ve bizzat Tanzimat reformları dolayısıyla gayrimüslim milletlere verilen reyler, idaredeki ıslahat, Viyana sefiri olan Sadık Rıfat Paşanın insan haklarından bahsetmesi, artık bundan sonra (şeriatın değil, hukuk-ı tabiyenin) tebaanın haklarını tayin edeceğinden söz etmesi çok önemlidir (Merhum Ercüment Kuran Hocanın bir makalesinde bu bilgi ve tahlil yapılıyor).

Anlayacağınız, Çar I. Nikola, Petersburg'da İngiltere sefirine hasta adamın mirasının paylaşılmasından söz ettiğinde

İngiltere'nin böyle bir teklifi ve tavrı ciddiye alması mümkün değildi. Zaten bu durum kendi imparatorluk ilkelerine de uygun değildi. Bu gizli teklif anında Osmanlı yönetimine bildirildi. Tabii Osmanlı idarecilerinin bu haberi gazeteye ilan edip, vaziyet alarak Parlamento'da nutuk atacak hâli yok; ama ona göre bir politika takip edilecekti: İngiliz taraftarlığı ve İngiliz dostluğuna dayanan politika yürütüldü.

Rusya bir kambur hâline geldi

Bu arada III. Napolyon'un Fransası aslında Reşit Paşaya, İngiliz taraftarlığı yüzünden çok kızgındı. Ama o taraf da bir şekilde teskin edilmişti. İngiltere'nin tek başına Rusya'ya karşı cihanın düzenini sağlamasının hoş olmayacağı, desteği söz konusu olmazsa bu gelişmelerden Fransa'nın hissesini alamayacağı kendisine telkin edildi. Bunun üzerine "tarih yapanlar ve yapacaklar" kervanına Fransa da katıldı. Bu "Tarihin yapılışına geç kalacağını, payını alamayacağını" korkusu, 1940'lara kadar (aslında kendi içinde mantıki bir dengesi olan) Mussolini İtalyası'nı bile çığrından çıkarmıştır. Mussolini lüzumsuz ve zamansız bir Alman dostluğuyla İtalya'yı bir uçuruma götürmüştü. Modern çağda bu araz sık sık olur. Tanzimatçılar bu tip megalomaniyi iyi teşhis eden büyük diplomatlardır. Nitekim III. Napolyon, Türk diplomatlarının, hassaten Sadrazam Reşit Paşanın kendisini bu kışkırtmalarla harbe sokmasının ve akabinde ödediği ağır bedelin hiddetiyle onu Paris Kongresi'ne sokmayacaktır. İkinci bir neden şüphesiz ki çok yaygın bir noktadır: Rusya, bir kambur hâline gelmektedir. Yani büyüyen ilkel bir kuvvet görünümüyle, Batı basınında seyahatnamesinden

gazete haberine kadar Rusya karşıtı bir hava vardır. Fakat bu Rus karşıtı havada, büyüyen bir kuvvetin dehşeti söz konusudur. O nedenle, "Türkiye üzerindeki Karadeniz'de yayılma emelleri sıcak denizlere yönelir ve Balkanlara mutlaka sıçrar" diye bir korku hep vardı. Bu Balkanlardaki Rus fobisi, yani daha ziyade Avrupalıların fobisi, 1878'den sonra geçecektir. Çünkü Rusların kurtardığı Bulgaristan bile derhâl onlara sırtını dönecek ve Batı blokuna yakınlaşacaktı. Ama 1853'te bu durum böyle değildi. Metternich'in ardından Schwarzenberg Avusturyası, Balkanlardaki Rus emellerinden ciddi olarak endişe etmekteydi. Bütün ittifaka ve Ruslara yönelik bir dostluğa rağmen ihtiyatlı davranıyordu. Nitekim Avusturya, Kırım Harbi'nde de Rusya'yı desteklemişti. Hatta öbür devletlerin de ittifakına katılsın mı katılmasın mı diye tereddüt ettiği aşikârdır.

Zahirî, yani görünen kavga sebebi, zaten Menşikov'un da İstanbul'a geliş sebeplerinden biri olan kiliseler sorunudur. Kudüs'teki Beytüllahim'deki Hz. İsa'nın doğum hücresi üzerinde asılı "kutsal yıldız" çalınmıştır. "Bunu kim telafi edecek?" sorusuna, Katolik ve Ortodoks dünya arasındaki kavgaya Osmanlı, "Siz karışmazsanız ben yaparım" havasıyla cevap vermişti ki haklıydı. Çünkü mukaddes ülkenin, Filistin'in bekçisi oydu. Bunu Çar I. Nikola kabullenemedi, kendisi Ortodokslar için 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından daha üstün bir protektora, yani himaye istiyordu. Bunu zaten aslında ne Babıâli ne de Ortodokslar istiyorlardı. Böyle anti-Rus bir hava da söz konusuydu; fakat diğer yandan da Suriye ve Filistin'de de Rusya kendine bir kilise kurmuştu. Kilisenin itikat olarak büyük Ortodoks

kilisesinden ayrı yanı yoktu ama teşkilat ve maliye olarak ayrı statü söz konusuydu. Bugün bile bu grubun içinde yerli Hıristiyan Araplardan birtakım insanlar vardır. Rusya, tıpkı bizim halife olarak Müslüman ülkelerde yaptığımız gibi, hac için bölgeye yatırımlar yapıyordu.

Ültimatomunu reddetmemiz üzerine, Rus heyeti ve sefareti Türkiye'yi terk etti. Rusya, bugünkü Romanya'nın topraklarına, Boğdan'a girdi. Bu durum Avrupa'yı çok korkuttu ve çekilmenin gerçekleşmesi için Prusya ve Avusturya'ya "Uzlaşmaya gidin" mesajı verdi. Bu uzlaşmada Bâbıâlî hiçbir şekilde Prusya ve Avusturya tarafına yüz vermedi. Zaten Prusya henüz büyük bir devlet statüsünde değildi. Anlaşılan İngiltere'yle çok iyi bağ kurulduğu ve Fransa da bir şekilde kazanıldığı için, Rusya'ya kayıtsız şartsız ve resmen çekilmeyi telkin etmişlerdi. Bu arada Kırım Harbi'nin bir yıldızı çıkmıştı: Hırvat-Macar asıllı Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa (Mihaylo Latos). 1848-49 mülteciler sorunundan çok önce 1828'de bize gelmişti; Avusturya tebaasındandı, askerî eğitimi de Avusturya'dır. Bu orduyu bırakarak Türk hizmetine girmiş ve Müslüman olmuştu. Bu durumun bazı kitapların, meselâ Paul Kerr gibi yazarların üzerinde durduğu gibi zorlama bir ihtidayla alakası yoktur. Tuna Ordusu Başkomutanı olarak Rusya'ya fiilen savaş ilan etmiştir, çünkü söylenilen zamanda çekilmemişlerdir.

Rusya Başkomutanı ise Prens Gorçakov'du. Gorçakov başkomutan olarak gereken yapamamıştı, ihtiyatlı bir komutandı. Bu savaşta da göreceksiniz, Türkler ve Ruslar savaşırken her rütbeden subaylar ölür. Nitekim Silistre Savunması'nda Müşir Musa Paşa şehit düştü, Rus tarafında Gorçakov'un

halefi olan Mareşal Paskeviç yaralandı. Her iki taraftan da sayısız general ve subayın hayatlarını kaybettikleri, şehit düştükleri anlaşılıyor.

İkinci neticesi; Osmanlı İmparatorluğu'nun maliyesini iflas ettiren bir savaş olmuştu. Yirmi yıl sonra moratoryum (borç erteleme) ilan edildi. Otuz yıla yakın bir süre sonra da Düyun-ı Umumiye kurulacaktır. Osmanlı maliyesini iflas ettiren Dolmabahçe Sarayı'nın inşası değildir, Kırım Harbi'dir. Rusya ile yapılan savaşlar Rus maliyesini de krize sürüklemiştir. Nitekim Kırım Harbi sonrasında Devlet Duması'nın açıkça tekrarladığı şudur: "Biz Batı Avrupa'dan hem daha fakir hem daha güçsüzüz." Bu hâli Rusya da, Avrupa da anlamıştır. Bundan sonra Rusya'nın konumu değişmiştir. İki tarafın diplomatları da maalesef bu savaşta olduğu gibi, 1877-78 Savaşı'nda da diplomatça ve mutedil davranamamışlardı. Meselâ Dışişleri Bakanı Gorçakov, 1878 Berlin Kongresi'nde kendi politikasının hâkim olamadığını, "bu kadar asker ve para bir hiç uğruna heba" diye ifade ettiği düşünceleriyle açığa çıkarmıştı. Yine Petersburg üzerinde çok etkin olmamakla birlikte, savaş öncesinde de İstanbul'da İgnatiev, beceriksiz ve gürültücü bir diplomat olarak faaliyet göstermişti.

Bugün bile Kırım Harbi'nin sebeplerinin ne olduğu ve niçin başladığı, bir yerde I. Cihan Harbi gibi, açıkça izah edilemiyor. Bu kadar kalabalık sayıda ordu, bu kadar mühimmat, bu kadar para, bu kadar insan hayatı o devir için bile niye tüketildi, bunu tayin etmek çok zordur. Bazen devrin havasına girmek gerekiyor. Britanya İmparatorluğu için Akdeniz ve Hindistan yolu çok önemlidir. Küçük İtalya

ki Piyemonte Krallığı 20.000'e yakın asker yolluyor. Bu tutum tamamıyla kendini beynelmilel alanda göstermek, Kont Cavour politikası ve İtalya'yı geleceğin büyük devletleri arasında söz sahibi yapmak için bir girişimdir. Kont Cavour sonraki İtalya Başbakanı Crispi gibi bir megaloman değil belki ama onun da kendisine göre gerekli bir mega-lomanisiydi bu. Avusturya tedbirli davranmıştır ama III. Napolyon'un durumunu zaten izah ettik. Dolayısıyla savaş bir şekilde başlamıştır. Osmanlı ordusunun Balkanlar, Si-listre ve Eflak-Boğdan'da gösterdiği başarılardan çok sonra, ancak Ekim ayında müttefik kuvvetler Kırım'a çıkıyor. İlk büyük çarpışmalar da burada vuku buluyor, Fransızlar çok etkin oluyorlar. Sivastopol'ün düşüşü kolay değil. Bugünkü coğrafyaya baktığınız zaman, Sivastopol'de (yani eski Kırım Hanlığı'nda Akyar) ve kıyılara çıkmak mümkün fakat tepedeki müstahkem kaleleri zapt edip tutmmak çok zor... Nitekim aylarca ve aylarca süren savaştan sonra 1855 yılında Malakoff Savaşı yaşandı ki Fransızlar yine burada Dük Patrice de Mac-Mahon gibi çok etkili bir komutanla önemli zaferler kazandılar. Rusya ön cephede teslim oldu sayılır. Öte taratan da İngiltere, kuzeyde de Petersburg ve Kronstadt donanma üssünü sıkıştırmıştır. Rusya'nın savaştaki feci durumunu en güzel tarif edeni soracak olursak, topçu zabiti genç Lev Tolstoy'un *Sivastopol* 1853 adlı eserini okumanız gerekiyor. Bunu Çariçe ve saray erkânı da okuduktan zaman delişete kapılmışlardır. Fakat Rusya'da hiçbir zümre ve bizatihi Rusya bile kendini savaş suçlusu olarak görmemiştir. Orada bir Batı düşmanlığı ayyuka çıktı: "Rusya aldatılmıştır, onu ezmek için

Müslümanlarını başındaki Türklerle bile ittifaktan çekinmemişlerdir. Rusya'nın kaderi budur." Kırım Harbi işte buydu. Bazı tedbirler alındı. Demiryolu sisteminin iptidailiği, asker sevkindeki zorluklar dolayısıyla yeni demiryolları yapıldı. Yani Kırım'da Kefe'den başlayarak Akmescit (Simferopol) üzerinden ve öte yandan Odessa'ya kadar bütün Karadeniz limanlarına demiryolları döşendi. Vakıa Kırım'ın bazı bataklıklarının kurutulup üzerlerine köprüler yapılması, bir kısım yolların tasfiyesi, hatta belirli mesafelerde raylı sistemin döşenmesi gibi olağanüstü çalışmalar Kırım Harbi'ndeki çıkarma dolayısıyla müttefik askerlerin yarımadaya bıraktığı öncü teknik mirastır. Savaşın sonunda Avrupa devletlerinin ısrarıyla, Rusya'ya da, Türkiye'ye de fiilen Berlin Kongresi'ne kadar devam eden bir tersane ve askeri donanma, yani bahriye gücü bulundurmama zorunluluğu konuldu; gerçi Türkiye için bu pek bir şey ifade etmiyordu. Çünkü Boğazların ve İstanbul'un yanındaydık ama Rusya için çok nahoş bir durum olduğu ortadaydı. Nitekim bu hüküm Berlin'de değiştirilecektir. Gerekçe olarak da savaşın asıl başlama sebebi olarak Nahimov'un 10 Kasım 1853 günü Sinop'taki küçük ve eskimiş de olsa Osmanlı donanmasına yaptığı ani baskın ve mürettebatın yarısının şehit edilmesi gösterildi. Nahimov'un söz konusu bu zaferi ona Rusya tarihinde büyük bir amiral unvanı da kazandıracaktı.

Savaş çıktığı zaman bir başka gerçek de ortaya çıkacaktı: Osmanlı ordusu yapılan askeri reformların meyvesini toplamaya başlamıştı. Kurmay eğitimine erkenden geçilmesi, Harb Okulu'ndan yetişen subayların komuta niteliğinin üstünlüğü, Macar-Polonyalı mültecilerin yaptıkları katkılar ve

imparatorlukta savaş sanayiinin kurulması dolayısıyla teçhizat ve giyim bakımından Osmanlı ordıları daha üstündii. Doğu Cephesi'ndeyse Abdülkerim Nadir Paşa gibi eski komutanlar vardı. Burada teçhizat da çok iyi olmadığı için zaman zaman i aleyhimizde gelişmeler vuku buluyordı. Bu bölgede yapılan ; Kars savunması çok kahramanca bir savunmaydı. Çünkü o zamanki Kars bölgesine mühimmatın ulaşması mümkün değildi. Buna rağmen kalenin içinde millet gerekirse ot yiyerek kendisini savunmuş ve zor teslim olmuştur. Netice itibariyle Rusya bu savaşta bir şeyi anlamıştır ki Osmanlı İmparatorluğu'yla, Türklerle savaşmak öyle çok kolay bir iş değildir. Nitekim o yüzden de hatırlayacaksınız, 1877-78 Savaşı (93 Harbi) çıkmadan evvel, Çar ilk andaki aşırı taleplerinden taviz vermek zorunda kalacaktı.

Fakat neticede Türk tarafı sıfır taviz vermek istediğinden aynı psikolojiyle o zaman da savaşa girildi. Şüphesiz bu önemli bir yapılanmaydı. Bu savaşta (1853) Anadolulu ve Rumelili gençlerimizin yanında Batı Avrupalıların da ölmesi ve yaralanmasını, dahası Selimiye Kışlası'na nakledilmelerini herkes görüyor ki, Hıristiyan dünyaya karşı bir gönül yumuşaması başladığı açıktır. Bu çok önemlidir ve bundan sonraki gelişmeleri bize bir nebze de olsa özetler. Nitekim Türkiye, Paris Kongresi'ne girmeden evvel, Islahat Fermanı'nı yayınlamıştı; bu, Mehmed Emin Ali Paşa, Fuat Paşa grubunun işiydi. Bu yüzden Reşit Paşa ve Cevdet Paşa tarafından tenkit edildi. Ama muhtemelen iktidarda olsalar kendileri de aynısını yapacaklardı. Şurası unutulmamalıdır ki Osmanlı İmparatorluğu'nda askerlerin yanında çok başarılı bir diplomat grubu faaliyet göstermişti. Bilmek lazım

y, Tanzimat bürokrasisi iyi bir diplomasi geleneğinin bir parçasıydı. Nitekim Paris Kongresi'nin sonunda da Avrupa büyük devletler ailesine girmiştir.

Rusya yerli Kırımlıları cezalandırdı

1783'te Çariçe Katerina ve orduları, Kırım'ın işgalini tamamladılar. Yerli halk o zamandan beri göç etmekteydi. Tam yetmiş yıl sonraki Kırım'a müttefik orduları ve asıl önemlisi Ömer Paşa komutasındaki Türk ordularının çıkışı onlar için önemli ve mutlu bir olay olarak görüldü, Müslümanların yaptığı iş birliği hiç şüphesiz ki Paris Antlaşması'ndan sonra Rusya tarafından cezalandırılacaktı. Akabinde bölgeye göç artmıştır. Bugünkü Romanya'nın Dobruca bölgesi Kırımlıların, Şeyh Şamil'den sonra da Kafkasyalıların göçüyle dolmuştur. Kırım'ı terk edenler arasında Müslümanlarla birlikte Yahudiler de vardı. Gelen orduları karşılamaları ve iş birliklerinin toleransla karşılanması Rusya açısından mümkün değildi.

Florence Nightingale bir meleğe dönüştü

"Savaş âdeta tarafların istemeden sürüklendiği bir hay-siyet mücadelesine dönüştü" diyor Duncan Townson. En kışkırtıcı olay Ocak 1854'te Amiral Nahimov'un Si-nop Limanı'ndaki miadı dolmuş gemilerden müteşekkil Osmanlı donanmasına yaptığı ani baskındır. Bu baskın, Karadeniz ve Boğazların emniyeti konusunda müttefikleri alarma geçimişti. En başta Fransa ve İngiltere, kamuoyu ve matbuatın baskısıyla Rusya'ya karşı savaş ilan edeceklerdi. Savaşın sebebi gibi görünen Rusların bugünkü Romanya'yı işgali I. Nikola'yı pişman etmiş gibi görünüyor. Ağustos 1854'te bölgeyi boşalttıysa da Kırım'a çıkan müttefik kuvvetler -ki kendilerine son anda 20.000 askerle Piedmont Krallığı da katılmıştı- Alma ve Balaklava'yı ele geçirdiler. Bugünkü Paris Metrosu'nun iki önemli istasyonu bu muharebelerin adını taşır. 1855 Eylül'ünde de Sivastopol Limanı ele geçirildi. Tepedeki müstahkem kale elan savunuluyordu. Bir müddet sonra Fransa mareşali Mac-Mahon'un Malakoff tabyasını alması Rusya savunmasını tüketmişti.

Savaşın korkunç kayıplarının önemli bir kısmının ise, muharebeden çok, askerin beslenme bozukluğunun sebep olduğu hastalıklar ve yaralıların yeterli tedavi görememesinden ileri geldiği açıktı. Nitekim Selimiye Kışlası bir müttefik hastanesi hâline dönüştü. İstanbul'a kadar nakledilebilip de bu kışlada tedavi edilen yaralı hastalar için Florence Nightingale bir melek hâline dönüştü. Şükran duyguları yanında kendisi için edep-

sizce dil uzatanlar da görülebilir ama Nightingale ve ekibinin sıhhî bir hemşirelik yaptıklarına şüphe yoktur. Unutmayalım ki buna yakın yıllarda İtalya, Avusturya ve Fransa'nın Solferino'da yaptığı savaşta askerin feci durumu da beynelmilel bir sağlık kuruluşunun, Kızılhaç'ın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Asrın gelişen silahlarına rağmen tıbbi müdahale ve bakım ordularda aynı mükemmellikte gelişmemişti.

AYASTEFANOS ANTLAŞMASI
3 MART 1878

3 Mart 1878'de Osmanlı Devleti'yle Rusya arasında Ayas-tefanos Barış Antlaşması (Yeşilköy'de Sinenoğlu'nun köşkünde) imzalandı. Bu âdeta mütareke ile barış anlaşmasının bir arada çıkarılması gibi ani bir olaydı. Bir anda Osmanlı Rumelisi elden çıkmıştı. Gene de tespit edilen sınırlara bakarsak 1912'ye göre çok farklıydı. Akdeniz Adaları eldeydi. Ama bir çırpıda Tuna kıyılarından Adriyatik'e kadar uzanan bir imparatorluğun en önemli kısmı olan Osmanlı Avrupası'nın elden çıkması ve bunun Rusya tarafından gerçekleştirilmesi, dengesiz olarak Balkanlarda Bulgarlar lehine âdeta küçük bir imparatorluk kurulması, Osmanlı Devleti kadar Yunanistan, Sırbistan ve hiç şüphesiz Avrupa'nın Almanya ve Avusturya bloku ile Britanya İmparatorluğu'nu yakından rahatsız eden bir olaydı.

Ordular tükenmişti. Galip gelen ve bugünkü Yeşilköy'e (Ayastefanos) ilerleyen Rusya'nın da askeri âdeta bir Pyrrhus zaferi kazanmıştı. Ordıda hastalık neredeyse muharebe kayıplarına ulaşacak zayiat yaratıyordu. Bu kadar ilerleyen

ordunun desteği nasıl sağlanacağı müşkil sorundu. Rusya'nın beynelmilel baskıya dayanacak durumunun olmadığı açıktı. Nitekim müdahale Berlin-Viyana ekseninden geldi. Gelecekte Britanya'nın değişen kabinesi de aynı politikayı daha etkin; bir şekilde takip edecek ve Gladstone'un yarattığı anti-Türk havayı Disraeli hükümeti Türkler lehine değiştirecekti. Avus-turya-Macaristan ve müttefiki Almanya Rusya'nın Balkanlara sarkmasını kendileri için bir tıkanma olarak değerlendirirken Britanya, Slavların Ege üzerinden sıcak denizlere sarkmasından endişeleniyordu, ingiltere kamuoyunda muhafazakâr David Urquhart'tan Kari Marx ve Friedrich Engels'e kadar önemli kalemlerin hepsi Rusya'nın güçlenmesini Balkanlar ve medeniyet için tehlikeli görüyorlardı. Disraeli ise Türk imparatorluğunu Britanya'nın doğudaki varlığı için bir garanti unsuru olarak nitelemekteydi.

Ayastefanos'a kadar ilerleyen Rus ordularını iaşe sıkıntısı ve tıbbi sorunlar tüketmiştir. Savaş başında İstanbul'dan ayrılan büyükelçi Nicolai Ignatiev ve Alexandr Nelidov Rus delegeleri olarak, Osmanlı hariciye nazırı Safvet Paşa ve Berlin sefiri Sadullah Bey Osmanlı delegeleri olarak anlaşmayı imzaladılar. Doğrusu bu anlaşmayla Bulgaristan, Makedonya'yı ve Trakya'yı içeren büyük bir Ortaçağ imparatorluğu gibi ortaya çıkmıştı. Bu devletin kendi ordusu da olacaktı ve Rusya iki yıl işgali sürdürecek devletin kuruluşuna nezaret edecekti. Hiçbiri gerçekleşmedi. Büyük devletler müdahale ettiler, öngörülen Bulgaristan küçültüldü, Karadağ Prensliği ise en kârlı çıkan oldu. Romanya ise Besarabya'dan bir parçayı Rusya'ya verdi, karşılığında Kuzey Dobruca'yı aldı. Rusya'ya desteği karşılıksız kaldı, aldatılmıştı.

Ayastefanos Barışı'nın en ilginç tipi general kont Nicolai Ignatiev'di. Tıpkı Midhat Paşa gibi başarılı bir valiydi. Doğu Sibirya'da şöhret kazanmıştı. Valiler arasında bir olimpiyat müsabakası yapılsa Midhat Paşa altın madalyayı, Ignatiev ise gümüşü alırdı. Lakin bunun dışında Ignatiev'in İstanbul büyükelçiliği bir vodvildi; Rusya sefaretini Balkan çetecilerinin kulübü hâline çevirdiği gibi Mahmud Nedim Paşadan duyduğu asılsız haberleri yayarak adı "yalancı general" anlamında "Menteur Pasha"ya çıkmıştı. Pera'daki meslektaşlarının nefret ettiği bir diplomattı. Rusya'ya hayır dokunmayan Berlin Antlaşmasından sonra döndüğü İçişleri Bakanlığı'nda da Yahudi yağmaları (pogromu) tertipleyerek meşum bir şöhretle tarihe gömüldü.

Berlin Kongresi, Osmanlı Avrupası'nın küçük bir Bulgar prensliğine izin vermesiyle sonuçlandı. Üstelik bu prenslik muhtardı. Muhtariyeti gözetecek efendiyse Osmanlı Devleti'nden çok Avusturya ve Almanya'ydı. Maksat Rusya'yı uzak tutmaktı. Nitekim daha ilk anda reis-i müdiran (âdeta vilayetlerdeki gibi müdür adını alan bakanların başmüdürü) Stambulof Babıâli ile iyi geçinerek Almanya ve Avusturya'ya tabi olmak, Rusya'yı ise mümkün mertebe devre dışı tutmak politikasını başarıyla takip etti. Bu dönemi Sofya'daki Rus yüksek komiseri olan Kollontai'nın çektiği sıkıntıları, kızı ileride Sovyet Rusya'nın diplomatlarından ve ilk kadın büyükelçi Alexandra Kollontai'nın hatıratında izlemek mümkündür.

Osmanlı Tanzimatı büyük başarılarla hayata girdi. Türkiye'nin ömrü bu dönemdeki devlet adamları ve açılımlarla daha da fazla uzayabilirdi. İki savaş; 1853 Kırım Savaşı

ve ardından 1877-78 Rusya Savaşı maliyeyi eritmiştir. Her iki savaşta da Türk orduları ve komutanları maharetini göstermiştir. Fakat iaşe ve savaş teçhizatı konusunda her iki tarafta olan dengesizlik savaşı uzatmış ve galip tarafı bile eritmiştir. Bu nedenledir ki Ayastefanos-Berlin Antlaşmasından sonra Rusya ve Osmanlı Devleti sulh içinde yaşamayı tercih eder oldular. İki tarafın savaşa girişinde Avrupalıların dünyayı felakete sürükledikleri çılgın I. Cihan Harbi'ne bu iki devleti ayrı kanatta müttefik olarak sürüklemeleri neden olmuştur.

OSMANLI-AAISIR İLİŞKİLERİ
BATI'NIN GÖZÜ HEP MISIR'IN ÜZERİNDEYDİ

Osmanlı-Mısır ilişkilerinin en hareketli olduğu dönem, Kavaklı Mehmed Ali Paşa ve onun haleflerinin ülkeyi yönettiği yıllardır. Mehmed Ali Paşa, Mısır'da pek çok reform başlattı. Osmanlı'dan bağımsız olma niyetindeydi. Ancak başta İngiltere olmak üzere Batılı devletlerin Mısır üzerindeki etkisi nedeniyle ne o ne de halefleri bu isteklerini gerçekleştirme imkânı bulabildi.

Çağdaş Mısır tarihçilerinden Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, Türkçeye çevrilen kitabında[9] Mehmed Ali Paşa idaresi için "devlet sisteminin başlangıcı" tabirini kullanır. Aslında Mısır, 1517'deki Ridaniye Savaşı'ndan beri Osmanlı'nın mülkü dür. Fakat burada idaredeki sisteme dikkat edelim. Yavuz Sultan Selim -ki şedit bir idare adamıdır-, Mısır'ı Osmanlı merkez sistemi dışında tutmayı tercih etmiştir. Klasik sisteme uyulmuştur. Şafii kadiü'l-kudatı, Maliki kadiü'l-kudatı gibi Memlûk müesseselerini bir şekilde talfif ederek devam

[9] Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi, Arapların Fethinden* Bugüne, Tarih Vakfı Yayınları, 2010.

ettirmekte fayda görmüştür ve timar sistemini de çok sınırlı olarak uygulamıştır. Burada yapmak istediği şey daha çok, Memlûk beylerini kendisine raptetmektir. Bunda bir tehlike görmemiştir, çünkü Memlûklar, ondan önceki Mısır'a da yabancı bir idareci seçkinler sınıfıydı. Komutanlar, Çerkez ve Türk kökenliydiler. Hepsi de satın alınmış kul da değildi, devşirmeleri de vardı. İyi savaşçıydılar. Mısır ordusunu yenen Osmanlı ordusunun palaları ve kılıç kalkanları değildi sadece. Asıl unsur Yavuz Sultan Selim Han'ın ateşli silahları çok iyi kullanan bir ordunun başında, mahir bir mareşal olmasıdır. Yavuz'un Sina Çölü'nü o ağır toplarıyla geçip, Ridaniye'deki çevirme harekâtıyla Kahire'yi düşürmesi büyük bir askerî başarı, teknik bir harikadır ve ordusu orada telef etmeden geçirmiştir. 400 yıl sonra I. Cihan Harbi'ndeki yeteneksiz ordu komutanı ve Alman müşavirlerin ordumuzu ve askerlerimizi yanlış bir mevsimde nasıl telef ettiğini biliyoruz.

Yavuz Sultan Selim Han, orada Memlûk beylerini idaresinin içinde bırakmayı tercih etti. Başlarına beylerbeyi nitelikte çok önemli bir veziri, bir mareşali bizzat seçerek tayin etmiştir. Bazıları Osmanlı tarihinin en becerikli devlet adamlarındandır. Örneğin biri Gazi Ahmed Paşa'dır. Bir diğeri Mısır'a defterdarlık için giden Mustafa Âli'dir. Mısır kadıları çok önemlidir. Osmanlı Yavuz'dan beri Suriye, Filistin ve Mısır için Arabistan ulemasını ayrı bir silke tabi tutmuştur. Bu, onlar için ayrı bir meslek olmuştu, kendi içlerinde terfi ederlerdi.

Burada Napolyon'un beklenmedik, fakat beklenilmesi gereken istilasından söz etmek gerekir. Napolyon, Mısır'a, Müslümanlığa hürmet eden ve Müslümanlara da yönetici

olmayı hedefleyen tavrı ve türbanlı üniforması ve görünüşüyle bu hedefini ortaya koyan bir hükümdar olarak girdi. Mısır uleması kendisine beklenmeyecek derecede iltifat etti. Girişi çok önemliydi. Bu ileride Mehmed Ali Paşanın benzer politikaları çok daha ustalıkla götürmesi ve Suriye'ye girişinde çok candan karşılanışı ile bir arada düşünülebilir.

Bizim kuşağın tarih hocalarından Şinasi Altundağ, doktora tezinde Kavaklı Mehmed Ali Paşa İsyanı'nı incelemiştir. Burada şöyle bir yorumda bulunuyor: "Mehmed Ali Paşa ve II. Mahmud bir arada bulunsalardı, imparatorluk çok şey bekler ve çok ileri hamleler yapardı." Tabii bu iyi niyetle özlenen beraberliğin gerçekleşmesi mümkün değildi. Mehmed Ali Paşa eski klasik sistemin içinde kalsa, muhtemelen çok göze çarpan bir askerî sima olarak erir giderdi.

Kavalalı Arnavut mu, Kürt mü?

Mehmed Ali Paşa Kavala'da doğmuş, çok zor bir gençlik geçirmişti. Kendisine Arnavut diyorlar, Kürt diyenler de vardır. Kendisini Erzincan taraflarına bağlayanlar da vardır. Bu üç şecere de maalesef zayıftır. Ancak Erzincan'ın İliç ilçesini kabul edenler çoğaldı. Osmanlı'da hakikaten önemli bir sınıftan değilseniz, şecerenize çok güvenilmez. Ama şunu kabul etmemiz lazım; Mehmed Ali Paşa imparatorluğun ordusunda ve şartlarında yetişen biridir ve Kavala'daki hayatı çok açıkça göstermektedir ki, idareyi vergi toplanmasından asayişi sağlamaya kadar öğrenmiştir. Kendisinin reformlarında göze batan üstünlük şudur: Bir kere II. Mahmud'dan daha önde gitmektedir. Meselâ gazeteler arasında *Vakayı-ı Mısriyye* (1828), *Takvim-i Vekayi*'den (1831) daha önde gider. Or-

dıdaki ıslahat, tabii ki Türkiye'de yeniçeriliğin kaldırılması, yeniden modern ordunun kurulması kadar zor olmamıştır. Ama onun kadar mükemmel de bitmemiştir. Uzun ıslahatlar Türkiye'de askeri mükemmel şekilde hazırladığı gibi Avrupa ordularının yanında, üstelik kumay sistemine de diğer büyük devletler gibi erkenden geçme imkânı yaratmıştır, ikincisi, II. Mahmud'un Türkiyesi'nin aksine, Mehmed Ali devletle iş birliğine, daha doğrusu demokratik bir iş birliği değil, bir angarya alışkanlığına sahip bir milletin başındadır. Daha firavunlardan beri, Şinasi Altundağ Hoca'nın dediği gibi Nil'in taşkınını veya akışını ve arazinin bundan istifadesini düzenleyecek kanallar yapılmaktadır.[10] Mısır ülkesi ancak ve ancak geniş kitlelerin angaryaya koşulması ve devletin iktisadi, zirai hayatı yürütmesiyle mümkün olur. Mısır bu haliyle imparatorluklar kurmuştur. Kendi imparatorluğundan sonra oraya gelen Asurilere, oraya gelen İranlılara da birçok şey öğretmiştir. Ama en önemlisi Helenistik krallığa Ptolemaios'a, İskender'in kendine ve Romalılara... Roma, Mısır'ı görüp bu sistemi tanıyıp vergilendirmeyi ve iaşeyi nakletmeyi öğrendikten sonradır ki gerçek bir maliyeye, devlet maliyesine sahip olmuştur. Dolayısıyla Julius Caesar'ın Mısır'ı fethetmesi Roma adına çok önemli bir olaydır. Bundan başka 19'uncu asır, Türkiye'de II. Mahmud, Mısır'da Mehmed Ali, İran'da "Emir-i Kebir" dediğimiz Mirza Taki Han gibi dâhi devlet adamlarını çıkarmaktadır. Burada artık tesadüflerin değil, zamanın zorlamasının rol oynadığını kabul etmemiz gerekir.

10 Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa Isyanı Mısır Meselesi, 1831-1841*, TTK Basımevi, Ankara 1988.

Mehmed Ali'nin zamanı zamanı bir Batılıda bile rastlanmayacak cevval hareket tarzı, her türlü yeniliği kapan bir tarafı, reformları dakika fevk etmeden götürmesi yanında, en eski Şark despotlarını bile kıskandıracak bir gaddarlığı vardır. 1815 yılında Vahhabi Ayaklanması'yla baş edemeyen pevlet-i Aliyye'miz, Mehmed Ali Paşayı Arabistan yarımadasında Vahhabi Ayaklanması'nı bastırmakla görevlendirdi. Ayaklanmayı bastırmaya yeğeni Tosun Paşa gitti, ordunun büyük kısmı gidiyordu. Ordunun bu kısmı bir müddet için elinde olmayınca Mısır'da Memlûklarla bir arada bulunmaktan haklı olarak korktu ve son gün de tüm Memlûk beylerini,ümerasını Kahire'de kaleye çağırdı. Bugün bile kalede klasik Osmanlı taklidi bir cami vardır. En güzel eser değildir, Mısır'da Memlûkların eserleri ve inceliğiyle mukayese kabul etmez ama muhteşemdir. O kaleye gelenleri gaddarca ve acımasızca kılıçtan geçirdi. Bu 1 Mart 1811 'de oldu ve ardından Mısır'da Mehmed Ali'nin hâkimiyeti gerçek anlamda yerleşti. Bu hâkimiyet aslında Osmanlı'yı da hizaya getirmektedir.

Sanayileşmeyi başlattı

Mehmed Ali Paşanın Mısır'da yaptığı en önemli şey kurduğu ordunun silahı ve mühimmatı için sanayileşmeyi başlatmasıdır. Mısır onun sayesinde askeri donatmaya yönelik ve pamuk ziraatını tespit eden tekstil sanayiini kurar. Tophane kurulması, tüfek imalatı ve gemi imalatına başlayan tersane yapımı onun dönemindedir. O dönem Mısır'da günde 1.600 tüfek imal ediliyordu ve tersanelerde 9 adet, 100 toplu gemi kızaklardan indirildi. Tabii devlet inisiyatifindeki bu sanayide

çeşitlilik yoktu. Aynı şey Türkiye için, İran için ve çok uzun zaman Rusya için de söylenebilir. Fakat bugünkü Mısır'ın oluşumunda önemli rolü olduğunu unutmayalım. Bir diğer atılım da bilhassa tıp ve mühendislik dalında Avrupa'ya öğrenci göndermek olmuştur. Modern Mısır uzmanlarının ve entelektüellerinin oluşumunda bu olay unutulamaz. İleride bu, Hidiv İsmail Paşa'nın opera kurmasına, orkestra getirmesine (meselâ Süveyş Kanalı'nın açılışı için G. Verdi'ye bir opera ısmarlanmıştı. Ne yazık ki ünlü "Aida" açılışa yetişemedi ve Kahire operası misafir hükümdarların ve seçkin zevatın önünde "Rigoletto" ile açılabildi. Bir müddet sonra Aida operası yetişti. Opera dünyasına Süveyş Kanalı'nın açılışı nedeniyle muhteşem bir katkıydı), müze teşkil etmesine, güzel sanatlar eğitimine geçmesine kadar uzanan bir medeni sentez yaratacaktır. Bilhassa Rıfat el-Tahtavi gibi Avrupa'ya gönderdiği öğrencilerle Mısır'da Batı edebiyatından bir çeviri dönemi başladı. Mısır'ın ardından Lübnan'a sıçrayan bu hareketin bugün Arap dünyasında halef bulduğunu söylemek çok güçtür.

Osmanlı Türkiye'si 19'uncu yüzyılda Balkanlardaki topraklarını elde tutmakta zorlanır ve artık daha milliyetçi hareketlerle boğuşurken, Mehmed Ali'nin ayrı bir dünyad imparatorluğunu geliştirdiği görülür; Afrika'ya el atar. ve halefleri Sudan ve Habeşistan'ın bir kısmına kadar e atabildiler. Yunan ayaklanmasını bastırmakta Babıâli ister istemez Mehmed Ali'den yardım istemiştir ve buna karşılı Girit'i kendisine teklif etmiştir. Mehmed Ali 16 bin aske ve 100 nakliye ve 63 refakat gemisiyle oğlu İbrahim Paş komutasında Yunan ayaklanmasına karşı bir kuvvet yolladı

gu Mısır için bir felaketle bitti. Müttefikler Navarin'de hem Türkiye'nin hem de vassali Mısır'ın kuvvetlerini yok ettiler. Mehmed Ali'nin Mısır'ın dışında Osmanlı'nın Suriye ve Lübnan eyaletine ve Filistin'e el atışı çatışmayı çıkarmıştır. Buralarda Mehmed Ali Paşa iştiyakla beklendi ve hararetle karşılandı, fakat vergi politikası ve vergilerdeki sınırsızlık dolayısıyla çok çabuk Osmanlı hâkimiyeti özlendi ve kısa bir süre sonra geri çekilmek zorunda kaldı. Devlet-i Aliyye'nin başına Mısır Meselesi 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması, açık Rusya müdahalesini, ardından da İngiltere'nin desteği sorununu getirdi. İngiltere bundan sonra Osmanlı dış politikasının vazgeçilmez dirijanı olacaktı.

Mısır ordusu Kütahya'ya kadar geldi

Daha Mayıs 1838'de Mehmed Ali Paşa, Britanya ve Fransa'ya açıkça bildirerek Osmanlı'dan bağımsızlığını ilan etmek niyetinde olduğunu belirtti. İşte bu noktada devletler, aralarına Rusya'nın da katılmasıyla ayrı bir politika yürüttüler. 1839'un 24 Haziran'ındaki Nizip Savaşı, İbrahim Paşa'nın ordularının Kütahya'ya kadar girmesini kolaylaştırdı. Devlet-i Aliyye'nin ordusu yoktu. Dağıtılan ordu henüz kuruluş aşamasındaydı. 15 Temmuz 1840'ta imzalanan Londra Konvansiyonu'yla Mısır'ın ta I. Cihan Harbi'ne kadarki statüsü ortaya çıktı. Mısır içişlerinde ve maliyesinde bağımsız, Osmanlı'ya belirli bir miktar ödeyecek olan bir dominyon, bir mümtaz eyaletti. Genellikle bizim edebiyatımızda bunu Mısır'ın bağımsızlığı olarak nitelerler, bu doğru değildir. Birçok konularda hidiv hanedanı sarayın kontrolü altındaydı. Dahası Mısır üzerinde Osmanlı hukuku-

nu korumaya gayret etmiştir. Ama bilhassa mali mevzuattaki bağımsızlık eylemi çok kuvvetliydi. Nitekim Süveyş Kanalı inşa edilirken ne kanalın statüsü için ne alınacak hisse için ne de mali statü için Babıâli'nin fikri alınmıştır. Süveyş Kanalı da Osmanlı İmparatorluğundan ve maliyesinden bağımsız bir durumdaydı.

Süveyş Kanalı iflas getirdi

Mehmed Ali, Tanzimat dönemi boyunca Osmanlı sarayını ikna etmeyi başarmıştır. Kendi soyunun bir bağımsız imparatorluğu yönetecek gücü ve kabiliyeti olmadığını ileri sürmüştür. Sultan Abdülaziz ki ilk seyahati Mısır'adır; orada devletin karşılaştığı protokol itibariyle bu duruma da kani olmuştur. Bu gelişmeler Mısır'ın bilhassa Süveyş Kanalı'nın getirdiği krizden sonraki iflasını önleyemedi ve iflas İngiliz işgalini yarattı. Burada bir haksızlığı da tamir edelim. Hidiv İsmail Paşa (1830-91), İbrahim Paşanın oğlu ve Mehmed Ali Paşa'nın torunudur. Kahire'de doğdu ve orada gayet kaliteli bir Arapça eğitimi gördü. Sonra Paris'e yollandı. Avrupa dillerine ve kültürlerine hâkim bir hükümdardı. Amcası Said Paşa'nın halefi olarak 1863'ten itibaren hidivlik tahtına oturdu. 1879'da İngilizlerin baskısıyla Sultan II. Abdülha-mid tarafından görevinden alındı. Onun zamanında borçlar 91 milyon İngiliz poundına yükselmiştir. Açılan okullar, kurulan matbaalar, Türkiye'den daha başarılı ve birbiriyle bütünlüğü olan demiryolu politikası, demiryolu sisteminin kurulması önemlidir. Hidiv İsmail'in sayesinde Mısır'ın burjuvazisi Türkiye'dekinden daha çok Batı'ya dönüktü. Dahası bazı kurumların daha iyi talebe yetiştirdiğini be-

lütmek gerekir. Daha iyi talebe yetiştiremeyen kurumların başında askeri okulları geldiğini de söylemeliyiz. Türkiye imparatorluğunun reformu o konuda rakipsizdi.

Mehmed Ali aslında bir nimettir ve kendisinin teşkil ettiği bu dayanıklı hanedan her şeye rağmen 100 yılı geçen bir ömre sahip olmuştur ve İngiltere'nin korkunç hâkimiyetine rağmen Hindistan yolunun korunması babında Mısır'ın hayatı açısından çok önemli bir devir başlatmıştır. Mehmed Ali Paşa isyanı bir hıyanet midir, yoksa daha bağımsız bir idareyi, bir imparatorluğu kurmak özlemi midir? İkincisidir. 19'uncu yüzyılda Mehmed Ali'nin Türk milliyetçiliği veya Osmanlı vatanperverliği gibi bir şey düşünmesini bekleyemeyiz. Fakat şartlar ne ona ne de onun haleflerine istediğini getirebilmiştir.

Mısır'da İngiliz etkisi

İngilizlerin Mısır'ın hayatında nasıl bir rolü olacaktır? I. Cihan Harbi'ne girerken İngilizler Osmanlı'nın savaşa gireceğini düşünemiyorlardı. 25 Haziran 1882 Protokolü'yle (Fransa, İtalya, Avusturya-Macaristan ve Almanya tarafından ortaya konan bu protokole göre) İngiltere'nin Mısır'a anî ve üstün bir müdahale getirmesine karşı çıkılacaktı. Ancak bu, ingiliz filosunun İskenderiye'yi bombalayışına mani olmamıştır. Sadece 2 ay sonra 15 Eylül'de İngiltere Kahire'ye girdi.

Hidiv Tevfik, eşi Prenses Emine İlhami ve son hidiv Ab-bas Hilmi'nin annesi hidivlik döneminin tipik yöneticileri olarak bilinir. Birinci harbe girdiğimiz vakit Abbas Hilmi Türkiye'yi tuttuğunu açıkça ortaya koymuştur ve bu yüzden Britanya onu tahttan etmiştir. Hidiv Abbas Hilmi'ye biz

yeterince doğru yaklaşamadık. Evvela Çubukludaki köşküne el konmak istendi. Bunu kurtarmak için belediyeye vermeye mecbur oldu. Ardından Varlık Vergisi'nde oldukça haksız bir uygulamayla onun âdeta Köyceğiz'deki tesisleri ve arazilerine el konuldu. Bunları da belirtmek bir borç olmalıdır.

1914'te İngilizler Hidiv Abbas Hilmi'yi tahttan indirdikten sonra amcası Sultan Hüseyin'i getirttiler. Fakat o hidivlere ve Türkiye'ye ihanet eder pozisyonda görülmek istemediği için çekildi. Hidiv hanedanının Sultan Abdülhamid'in de deyimiyle en işe yaramaz adamı Fuad ki sarayda yaverdi. Hidiv olarak tahta geçirildi ve kral ilan edildi. İngilizler onu idare ederlerdi, yani kendisine çok emir verirlerdi.

1914 yılı Ağustos ayında İngiltere Türk-Alman ittifakına hiç ciddi ve değerlendirici gözle bakmadı. Bu ancak İngiltere'de Mehmed Ali hanedanlığını tamamıyla işten ve etraftan uzaklaştırmak şeklinde bir anlayışla kaimdi. İngiltere dünyayı çok tanımıyordu. Dahası küçümsediği sade yanı başındaki Almanya değildi. Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır'ı da anlamamıştır. Çok ilginç bir nokta; Milne Cheetom'un, yani Kitchener'in vekili olan Britanya temsilcisi Cheetom'un direnişi olmasa doğrudan Mısır'ı ilhak edeceklerdi. Hiç şüphesiz ki "I. Cihan Harbi'nden sonra Mısır'ı kim yönetti?" sorusunun cevabı Britanya sefiridir. Nitekim burada da bunu görmek mümkündür. Meselâ Britanya sefiri Sir Miles Lampson, Mısır'ı bir genel vali gibi idare ettiğini düşünüyordu. Mısır maliyesini ıslalı etmekte ve gelirleri artırmakta önemli rolü olan Gorst, bir ara "Bütün Britanya İmparatorluğu içinde Mısır'daki başkonsolos kadar bağımsız hareket eden bir ajan olamaz" demiş. Peter Mansfield haklı

olarak ilave ediyor: "Gorst, Mısır'ın Britanya içinde olmadığını unutuyor." Ama ortam İngiliz memurlara hukuki statüyü unutturacak gibiydi.

Mısır Hanedanının Osmanlı hayatına etkisi

Hidiv hanedanı İstanbul'a gerçek anlamda Batı medeniyeti ve israfı getirmiştir. Çünkü arkalarında pamuk zenginliği vardır. Hiçbir Osmanlı sadrazamında, Mısırlı hidiv hanedanına mensup prens ve prensesler'in köşkleri ve zenginliği görülemez. Meselâ Kavaklı Mehmed Ali Paşanın torunlarından Said Halim Paşa İstanbul'daki yalılarıyla meşhurdur. Bugün Bebek'teki Mısır Başkonsolosluğu ve Yeniköy'de maalesef yanan bina onun mülkiydi. Said Halim Paşa'nın Arapça ve Farsçası da Türkçesi kadar mükemmeldir, dahası İtalyanca ve Fransızcayı da iyi bilip yazan biridir. Harbe girerken sadrazamımız oydu. Ama maalesef Almanya'yla savaşa girdiğimizi İttihatçılar kendisine anlatmadı. Yani hem adamları aramızda tutmaktan bir nevi onur duyuyoruz, hem de kolayca dışlayabiliyoruz. İttihatçı milliyetperverliğinde, milliyetçiliğinde bu gibi tavırlar da olabilir. Bununla birlikte hidivlerin de Devlet-i Aliyye'ye sadakati -birkaçı hariç- ve bu kültüre hizmetlerini belirtmek gerekir. Hidivyal döneminin en büyük özelliği Mısır'ın hem kitap basımı hem de sayısı bakımından Şark eserleri konusunda ve Türkçede İstanbul'la ciddi bir rekabet ve özendirici bir yapıda olmasıydı. Şu kadarını söyleyeyim ki Ebuzziya Tevfik Bey'in matbaası ortaya Çıkana kadar Mısır'ın Bulak baskısı ayarında bir matbaa Türkiye'de yoktu. Mısır hidivliğinin arazisi, mülteci Türkler !Çİn de bir sığınma yeri olmuştur. İttihatçılar hem matbuat

hem de yaşamak bakımından çok üzün bir süre Mısır'da toplandılar ve orada İngiliz protektorası işgali zamanında rahatça iş görebildiler.

Nasır ve sonrasında Mısır'la ilişkiler

Mısır'ın son kralı Faruk'un askeri darbeyle tahttan indirildiği döneminde Fuat Tugay, Mısır'da büyükelçiydi. Eşi Emine Tugay Mısır hanedanındandı. İlk başta bu tayin çok verimli oldu, çünkü Prenses Emine sadece Türkiye'de değil, gittiği her yerde görgüsü ve bilgisiyle sıtayişle bahsedilen bir sefireydi. Malûm sefirelerin eşlerinin yanında temsil yetkisi vardır. Kendisinin İstanbulinle, yani hidiv erkek hanedanlarının giydiği istanbulinle Kral Faruk'a itimatnamesini takdimi, fevkalade önemli bir gösteri, bir başarıydı. Maalesef darbeden sonra kendisini çekmekte çok gecikti Ankara. Başına geleceği bildiği için bunu istemiş de buhrandı büyükelçi fakat ağır davrandılar. Her Allah'ın günü hanedan üyelerine hakaret ediliyordu, bilhassa Cemal Abdülnasır tarafından (General Necip o kadar değildi). Prenses Emine için onur kırıcı şeyler yazılmıştı ki Fuat Tugay artık bir eş olarak Abdülnasır'a çok soğuk ve sert davranmış, "Ben centilmenlerin elini sıkarım" demiş. Bu ilişkileri adamakıllı kırdı. Maalesef dışişlerimizde o zaman Arap dünyasıyla ilişkilerde böyle bilgisizce, acemice hatalar vardı. Hatta sadece Cezayir politikası ve Filistin konusunda değil, onların da olmaması lazımdı ama böyle şeylerde de görülmüş. Hiç şüphesiz ki Türkiye'nin yüksek çıkarları açısından Mısır hanedanının önemli bir rolü var. Bunlar İstanbul'da eski kültürü devam ettiriyorlardı. Bugün artık söz konusu devir kapandı.

UŞI ANTLAŞMASI

1912

18 Ekim 1912'de isviçre'nin Uşi (Ouchy) şehrinde italyan ip Krallığı ve Osmanlı İmparatorluğu delegeleri arasında Uşi Antlaşması imzalandı, heyet başkanı Gazi Ahmet Muhtar Paşaydı. Bu anlaşma aşağı yukarı yarım yıl sonra imzalanacak ve Balkan Harbi'ni bitirecek Londra Konferansı ile birlikte imparatorluğun ve Rumeli'deki Türk anavatanının elden çıkışının açık bir belgesidir. Başşehir, bütün Osmanlı Rume-lisi bu anlaşmanın meşum günlerinde büyük facialar yaşadı. Hükümetin tecrübesiz dış politikası yüzünden beklenmedik bir durum vuku buldu: İtalya'nın Ege Adaları'na saldırdığı bir zamanda küçük Karadağ Prensliği de 8 Ekimde Türkiye'ye harp ilan etti. Bu elbette küçük Karadağ Prensliği'nin tek başına alacağı bir karar değildi; ardından Uşi Antlaşması'nın imzalandığı gün Bulgaristan ve Sırbistan, birkaç gün sonra da Yunanistan bu ittifaka katılacaktı. Balkan devletleri tarihlerinde ilk ve son defa bir ittifaka ve ardından da âdet üzere Şiddetli bir kavgaya girişeceklerdi.

İtalya birleşmişti. Bu birleşmenin sorunları bugün bile devam ediyor. Lombardia ve Venedik zenginliği, Toscana ise İtalya'nın Avrupa'ya hocalığını yapan kültürünü temsil ediyordu. Romanın güneyinde kalan İtalya, yani Mezzogi-orno ve Sicilya ise İtalyan'dı, koyu Katolik, fakir ve feodaldi. Tek vatandaş inisiyatifi ortaya çıkan özgün suç örgütü Cosa Nostra, yani "mafya"ydı. Abartmamak lazım ama bugün de sorunlar benzer şekilde devam etmektedir. İtalya topraksız ve işsiz nüfusunu, aç sermayesini doyuracak yerler arıyordu. Yerküre çoktan paylaşılmıştı. Habeşistan macerası ise hüsranla bitmişti. Nitekim zayıflayan bir devletin, yani Osmanlı'nın Afrika vilayetlerine göz dikecekti: Trablusgarp ve Bingazi sancakları ile güneyindeki Fizan, yani ezcümle bugünkü Libya.

İtalya çok geçmeden 1911 Eylül sonlarında Trablusgarp'a hücum etmişti. Libya'daki Osmanlı tümeni ise kısa süre önce yanlış bir kararla Yemene sevk edilmiş ve koca ülke İtalya'ya karşı savunmasız kalmıştı. Açıkçası İtalyan saldırısı beklenmiyordu. İtalya, Trablusgarp'a saldırdığı zaman eyaletin başında vali değil, vali ve kumandan vekili Neşet Bey vardı ve yanında da otuzlu yaşlarının başındaki üç kurmay subay; Binbaşı Enver, Binbaşı Ferit ve Kolağası Mustafa Kemal beyler, buraya gizli olarak gönderilmişlerdi. Senusîlerle birlikte hemen savunmaya geçeceklerdi. Libya Senusîlerini tanımıyoruz. Bu hanedanın izlediği İslamî politika bir çöl şeyhliği veya basit bir tarikat değildir, Müslümanların vahyi kendi iradeleriyle tefsir ve mevcut ictihadlardan birini kendi ihtiyarlarıyla (seçim) benimseyen bir toplumsal idari sistem öngörülür. Aslında geleneksel bir demokratik ni-

zam gibidir. Savunma çok etkili olmuştur. İtalya, sahillerin Trablusgarp'tan Bingazi'ye kadar tümüne adım attıysa da ülkenin içine doğru birkaç kilometre bile ilerleyememiştir. Libya'daki başarısızlığına karşı Osmanlı Devleti'ni zorlamak için donanmamızın zayıflığından istifade ederek Oniki Adalar'a da saldırır. İtalya'nın Adalar'daki başarısından istifade eden Balkan ülkeleri (ilk önce Karadağ Prensliği) ezcümle Yunanistan'da savaş ilan ettiler ve Yunanistan elindeki Averof zırhlısı ile Ege Adaları'nı ve bilhassa Midilli'yi işgal etti. Balkan Harpleri'ndeki subaylarımızın ikiye ayrılması ve merkezde de İttihatçılarla Kamil Paşa hükümetinin birbiriyle çekişmesi felaketin ana sebebi olmuştur. İtalyan donanması Çanakkale'yi zorladıysa da Boğaz'ı geçememiştir.

Uşi Antlaşması'na göre Oniki Adalar İtalya'nın geçici olarak işgaline bırakılıyordu ve ileride iade edilecekti. Tabii işgal II. Cihan Harbi'ne kadar devam etti ve iadesi de hiçbir zaman söz konusu olmadı. Bazı kimselerin II. Cihan Harbi'nin sonunda Almanların İtalyan müttefiklerin ihaneti (!) üzerine işgal ettikleri Oniki Adaları Türkiye'ye geri verme teşebbüsünü İsmet Paşanın reddetmesini gaflet olarak nitelendirmeleri doğru değildir. Keza Büyük Harb'in sonunda Almanya ile böyle bir iş birliğine girmek ağır sorumluluk ve yükümlülük getirirdi. Adalar tekrar Türkiye'den alınacağı gibi müttefikler ve hatta SSCB tarafından istenmeyen müdahaleler de söz konusu olabilirdi. Trablusgarp'ın yeni statüsü için İtalya'yla, Avusturya ile Bosna-Hersek için yapılan İstanbul Sözleşmesi gibi bir protokol imzalandı. Buna göre Trablusgarp üzerinde Halife'nin dinî kurumlar üzerindeki hâkimiyeti tanındı. Statü klasiktir.

Savunmayı yapan ve Balkan Harbi için dönen subaylar bir kısım arkadaşlarını Libya'da bırakmışlardı. İçlerinde Şehzade Osman Fuat Efendi bile vardı. Osman Fuat Efendi iyi bir teşkilatçı ve iyi bir subaydı. Direniş bölgede devam etti. Öyle ki İtalya I. Cihan Harbi'nin sonuna kadar Libya'ya yerleşemedi. Hâkimiyeti sadece kâğıt üzerinde kaldı. Ancak 1920'lerde direnişi kırarak hâkimiyeti tam anlamıyla ele geçirebilecekti.

Yüzyıl evvelki Trablusgarp ve Akdeniz adalarını elden çıkaran Uşi Antlaşması'yla Balkan Harpleri'nin en feci günlerine girildi. Türkiye Rumeli'deki parçasını kaybetmekle kalmadı, buradaki nüfusumuz yerinden yurdundan oldu, büyük göçler yaşandı. Her musibetin sonunda elbette olumlu-olumsuz yönler ortaya çıkar. Gelelim şimdi Balkan Harpleri'nin sonuçlarına ..

BALKAN HARPLERİ

1912-1913

Balkan Harpleri, bizim tarihçiliğimizde imparatorluğun yıkılış süreci olarak adlandırılır. Bence bu vaka, bir imparatorluğun yıkılışı olmaktan da ötede bir saflhadır. Biz bu savaşlar sonucunda Rumeli'deki anavatanımızı kaybettik. Nitekim vatan kavramını öne çıkaran parti ve iktidar mensuplarının zamanında anavatanın küçüldüğü görülür. Bu bir tezattır ve aslında birçok memleket için de böyle tezatlar söz konusudur.

Türkiye Balkanlara aslında 14'üncü asırda adım atmıştır. Edirne'nin fethi de aynı asrın ortasında vuku bulmuştur. Selanik'in alınması ise biraz daha geç bir tarihe denk gelmektedir. Güney Bulgaristan'ın alınması da yine 14'üncü asrın sonundadır. Fakat bu topraklar çok uzun bir zaman Osmanlı idare sisteminin ana esasları çerçevesinde bu mülke tabi olmuştur. Toprak sistemi, timar sistemidir; vakıflar belli bir sistemde yürütülmektedir; tarikatların yayılışı da yine aynı şekilde gerçekleşmiştir. Bu bölgelerde devşirme esasları yürütülmektedir. Bir yandan Orta Anadolu köylüsünün ko-lonizasyonu tipik bir olay olmamakla birlikte, bir yandan da

yerli unsurların ihtidası, yani İslamiyet'e geçişi Arnavutluk ve Bosna'da olduğu gibi birkaç sene içinde gerçekleşmemiştir; yavaş yavaş vuku bulmuştur ve dahası o tümünü de kapsamaz. 19'uncu asırdan sonra da özellikle Midhat Paşanın Tuna valiliği sırasında, Rusya sınırlarından buraya göç etmek zorunda kalan Kırımlı ve Kafkasyalı Müslümanlarla Yahudilerin de bu topraklara yerleştirilmesi söz konusu olmuştur. Dolayısıyla Balkanlar nüfus hareketliliğinin olduğu ve etnik renkliliğin bulunduğu bir bölgedir. Şüphesiz bu renklilik bölgeye Osmanlı fütûhatıyla gelmiştir. Bu yerlerde Türk-İslam nüfusunun ekseriyeti meydana getirmediği doğruysa da Balkanların bir faciaya dönüşmesinin asıl nedeni, Batı Trakya gibi, Güney Bulgaristan gibi nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan yerlerin, bir anda imparatorluğun dışında kalması olmuştur. Yani aslında "anavatanın kaybı" olarak yorumlanan olay budur.

Bu noktada ilginç bir siyasi yorum da geliştiriliyor. İttihatçılığın getirdiği görüşlere ve İttihatçı zümrelere kaşı olanlar bazı hususları haklı olarak ele alarak imparatorluğun yıkılma-sındaki ana nedeni buraya bağlıyorlar. Bunlardan biri, siyasi gaflettir ki, "Hükümet Rusya'nın teminatına bağlı kalmıştır" deniliyor. İkincisi, "Hükümet bu teminata bağlı kalarak Balkanlardaki tecrübeli askerleri terhis etmiştir" deniliyor. Bu sayı 120 tabur askerdir. Üçüncüsü ise belirli noktalara ehliyetsiz komutanlar tayin edildiği yönündeki görüştür. Örnek olarak da Selanik Kolordu Komutanı Talısin Paşanın (daha önce Abdülhamid'in gazabına uğradığı için istibdat mağduru sayılırdı) buraya terfian getirilmesi gösterilir. Bu doğru bir tespittir, Talısın Paşa maalesef Selanik'i gerektiği

,,ibi savunamamıştır. Bu töhmet değildir, çünkü Balkan j^arbi'nde İşkodra Komutanı Rıza Paşa gibi (Prof. Saffet Rıza Alpar'ın babası) ölümüne kaleyi savunan ve son ölümcül savunmasında şehit düşmeden evvel, umum rütbe tensikatında rütbesi indirildiği için yeniden tuğgeneral olan, paşalığa çıkan bir komutandır. İkincisi Yanya Komutanı Esat (Bülkat) Paşa, üçüncüsü de Edirne müdafisi Şükrü Paşa'dır. Bunların yanında Talısin Paşanın konumu affedilmez. Fakat çok sözü edilmeyen bir olay daha vardır: Balkan Harbi'nde sonradan sadrazamlığa, harbiye nazırlığına getirilen Mahmud Şevket Paşa, tayin edildiği mevkii beğenmemiş ve istifa etmiştir. Böyle bir şey olamaz. Her halükârda, Balkan Harpleri'ndeki en büyük sorumsuzluğun, komutanların çok küçük rütbeye kadar siyasete bulaşmasından kaynaklandığı tekrarlanmıştır. Doğrudur. Halaskar Zabitân grubuyla İttihatçı zabitler arasında kıyasıya bir çekişme vardır. Hatta birbirlerinin başarısını gölgelemek için bazı stratejik mevkileri kaybetme pahasına bu çekişmeler yapılmıştır. Bunun için, meselâ *Harp Tarihi* mecmuasında, Hamidiye Komutanı Rauf Bey'in zırhlısına, suf Kamil Paşa hükümetinin ve Nazım Paşa nın, dolayısıyla o kabinenin defterine müspet yazılması diye gereken atağı göstermediği ve bilhassa Kuzey Ege Adaları'nın bu yüzden Averof zırhlısı vasıtasıyla Yunanlara geçtiği tekrarlanır. Doğrusu bu anlaşılır bir durumdur. Çünkü İttilalci mantığı, yani işi toptan kurtarma gayesi bu gibi kısa görüşlü hareket ve sabotajlara müracaat eder.

Bâbıâlî Baskını da savaşın kötü gidişatı nedeniyle Kamil Paşa kabinesinin böyle güpegündüz yapılan bir darbe ile Harb iye Nazırı ve Başkumandan Vekili Nazım Paşa'nın

beynine bir fedainin kurşun sıkması palhasına yapılmıştır. Bu elbette istenmeyen bir neticedir. Sözü geçen silahşor Yakup Cemil orada emir dışı hareket etmiştir. Paşa'nın vurulması için ortada bir karar veya emir yoktur. Ama her halükârda çirkin olaylar yaşanmıştır. Nazım Paşa becerikli bir komutan değildir; keza öyle olsaydı ordıya hâkim olurdu. Tam aksine ordunun içindeki sürüklenme ve parçalanmalara ya göz yummuş ya da bizzat bunlara kendi de katılmıştır. Yani bir ehliyetsizliği vardır. Yine savaşın sonunda Mustafa Kemal gibi askerlerin İttihat Terakki Kongresinde, alenen askerlerin siyaset dışı kalmaları gerektiğini düşündükleri, cemiyete giriş törenlerini ve gizlilikle ilgili ritüel ve bu gibi birtakım törenleri palyaçoluk olarak niteledikleri çok açıktır.

Şunu açıkça söylemek gerekir: Temmuz ayında Hariciye Nazırı, Balkanlardan ismi kadar emin olduğunu parlamentoda söylemiştir. Hükümet, Balkanlardan ve sultan eminidir. Çıkartılan kiliseler kanunuyla, yani Ittihat-ı Anasır Kanunu'yla Balkan milletleri arasındaki çatışma önlenmiştir. Bu kanun, Sultan Abdülhamid'in kışkırtmacılık için çıkarttığı bir kanun değildir. Sultan, Balkan devletlerinin kilise malları konusundaki anlaşmazlığını kışkırtmak suretiyle âdeta birbirine düşürdüğü yönünde bir iddiayla tenkit edilmişti. Her halükârda Balkan milletleri arasındaki ittifak beklenen bir durum değildi. Tarihte böyle bir ittifakın benzeri görülmemiştir. Ancak er ya da geç Makedonya yüzünden Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan arasında kavga çıkacağı beklenen bir durumdu. Nitekim Şükrü Paşa, Mart 1913'te Edirne'yi terk etmek zorunda kalacaktı ama bu Makedonya kavgası yüzünden doğan boşlukta, Enver Bey tekrar kuvvet-

lerini toplayıp Edirne'nin istirdadına (geri alınına) muvaffak olmuştu. Bu, Bulgaristan'ın boş ve güçsüz bir ânına denk gelmiştir. Kendisine "Edirne fatihi" denilmesine sebep olan bu olay, Enver Bey'in politik kariyerinde önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir.

Halk perişan oldu

Balkan devletleri ananevi devletler değildir. Gerçi çok uzun süren Osmanlı hâkimiyeti sırasında temel unsurları, din, dil, âdet ve savaşçılıkları kaybolmadı; Balkan devletleri aslen savaşçı nitelikli milletlere dayanır, dağlı ve komitacı vasıflarını korurlar. Fakat bu ordularını eksik bir tarafı vardır; disiplin ve askerliğin getirdiği centilmenlik onlarda yoktur. Fakir ordulardır zaten. Bu yüzden maalesef sivil halk çok çekmiştir. Büyük yağma olayları, sürekli ırza geçme vakaları vardır ve bundan dolayı sivil Müslümanlar ve Türkler de perişan olmuştur. Öyle ki Balkanlar bu tarihte Yahudi ve Türklerin birlikte kaçıp boşalttıkları bir ülke hâline gelmiştir.

8 Ekim 1912'de savaş başlamış ve henüz bir prenslik seviyesinde olan Karadağ da savaşa katılmıştır. 1913 baharında Londra Konferansı'yla da Balkan Harbi bitmiştir ve hat Meriç Nehri olarak kabul edilmiştir. Yani bir anda Adriyatik kıyılarında Preveze'den, Draç'tan, İşkodra'dan Meriç hattına çekilmiş olduk. Bu inanılmaz bir kayıptır. 1878 Ayastefanos Antlaşması'yla bile bu kadar toprak elden çıkmamıştı; Batı Trakya büyük ölçüde Türklerin elindeydi. Balkan Harbi'nde 1878 sonrasından da daha kötü bir duruma düşüldüğü ortadadır. Bir yandan da İtalya Güney Ege'de Oniki Adaları'nı; Yunanistan ise kuzeyde yukarıdan Midilli başta olmak üzere

Kuzey Ege Adaları'nı alınış ve elimizde kala kala Gökçeada ile Bozcaada kalmıştır.

Demografik yapı değişti

Balkan Harbi'nin neticeleri ne olmuştur diye dönüp bakıldığında büyük bir perişanlıkla karşı karşıya kalırız. İstanbul ve İzmir muhacirlerle dolmuş, nüfus artmıştır. Fakat gelenler Balkan köylüleridir. Aralarında Balkan şehirlisi olanlar daha az; zenaat, çiftçilik biliyorlardı, hatta ileri çiftçilik bildikleri bile söylenebilir. Bu yüzden 1878'deki olaylar tekrarlandı. Bu kişiler tarımı oldukça geliştirdiler. Nitekim Rumeli'den gelen göçler bize aşağı yukarı Cumhuriyet döneminde de benzer sonuçlar vermiştir. Türkiye 150 yıldır muhacir kabulüne alışıktır. Fakat her zaman bu gibi göçlerde gelenle orada bulunan arasında bir gerilim doğar. Burada da doğmuştur. Ardından Türkiye başka büyük bir felakete sürüklenmiştir; Cihan Harbi'ne... Balkan'ın sarsıntısı, I. Cihan Harbi'nde devam edecektir. Anadolu için sükûnet ancak 1922 Mudanya Mütarekesi'yle gelir. On senelik bir savaş, az bir süre değildi. 20'nci yüzyıl gibi yüksek tahripli ateşli silahlar çağında bir kavim için büyük yıkım yaşanmıştı. Ama bunun yaratacağı başka bir bilinç de söz konusuydu. Anadolu toprakları değişmişti, bütün meselenin özü budur. İzmir gibi şehirlerde nüfus değişmiştir. Göçler neticesinde; nüfus oranı yüzde altmışa kırk Müslümanların aleyhine iken, lehine dönmüştür.

Gerçekten de en önemli sonuç demografik yapıda görülüyor, İzmir ve Ege'nin birçok yeri Balkanlaşıyor. İstanbul'un içinde Balkanlı bir nüfus ortaya çıkıyor ve o karışımın getireceği sorun ve değişimler söz konusu oluyor. Aslında bu,

Balkanlarda yaşanan yıkımın tek kazancı sayılabilir. Bir yerde anavatana çekiliyorsun. Hatta bu değişiminden dolayı Alman Goltz Paşa, Balkan Harbi'nden sonra Türklere "Siz Eskişehir'i başkent yapın" deme densizliğinde bile bulunmuştur.

Umutsuzluğa kapıldığında bazı kınmaylarımız İstiklal Harbi'nde bile, "Batı'yı unutalım, bu tarafta toparlanalım" diyeceklerdir. Herhalde Balkan çocuğu olduğu için Mustafa Kemal ve çevresindekiler "İlk hedef Akdeniz'dir", yani bugünkü Ege'dir demek ileriliğini gösterdiler.

Balkanlar bizim için bir acıdır: Nüfusumuzun şu anda bile üçte biridir. Birçok insanımızın babası buralarda gömülü olabilir ama büyük büyük dedeleri oralarda gömülüdür. Şimdilerde zenginlik ve entelektüel merakın artışıyla birlikte, bölgeye tekrar yurdumuzmuş gibi bir bakış başlamıştır. Şüphesiz insanlar tarihi, geçmişi bilmek zorundadırlar. Balkan Harpleri'nin 100'üncü yılının Türk tarih yazıcılığında, içtimaî bilimlerde, yurdumuzun oluşumunu yeniden değerlendirmede yeterince ele alındığını sanmıyorum. Kimse de bunu iddia edemez. Ama hiç değilse bir ilgi uyanmıştır ve unutmayalım ki Balkanlar diye bir Türk yurdu vardır. Bunun üzerinde saldırgan emeller besleyecek değiliz, ama bunu bilmek ve tanımak zorundayız.

İLBER ORTAYLI

Balkanlar Konusunda Büyük Devletlerden Yakınlık Görmedik

Dış devletlere gelince; biz Gladstone politikasına karşı, Disraeli gibi büyük bir başbakanın politikası sayesinde durabiliyorduk. Gladstone, fevkalade Balkancı bir Rus taraftarıydı. Hatta bütün derdi Türklerdi. Evanjelistti ve "Türkleri Avrupa'dan atmak gerekir" diyordu. Buna karşı Disraeli, Britanya İmparatorluğu'nun yaşaması için Türkiye'nin yaşaması gerektiğini söylüyor ve Rusya'yı hiç istemiyordu. Kendisi istemediği gibi Kari Marx da, David Urquhart da istemiyordu. Herkes bu tavrı için çeşitli iddialarda bulunuyordu: "Adam Yahudi olduğu için Ruslardan nefret ediyor","Adam Yahudi olduğu için Hıristiyan nefreti sebebiyleTürklere daha yakın duruyor" deniliyordu. O zaman Türklerin Yahudi dostluğu vardı. Bu yüzden Disraeli'nin politikasına karşı bir gelişim söz konusuydu.

İngiltere Balkanlar konusunda Türkiye'yi tutmamıştır. Fransa için de aynı durum söz konusudur. Avusturya-Macaristan ise bizzat kendisi buraya yerleşmek istiyordu. Almanya da olaya böyle bakmıştı. Çünkü Bulgaristan ve Yunanistan Almanya'nın müttefikleriydi. Bulgaristan Cihan Harbi'ne Alman tarafında gimiş, Rusya'dan pek hayır görmemişti. Her ne kadar Venizelos sayesinde savaşa sonradan diğer tarafta (İtilaf Devletleri) girseler de Yunanistan da son dakikaya kadar Almancıydı. Rusya zaten Balkanlara yakındı. Görüldüğü üzere biz Balkanlar konusunda büyük devletlerden hiçbir

yakınlık görmemiştik. Hatta bölgede Balkan devletleri ordularının sivil halka yaptıkları zulümler hiçbir protesto görmemişti. Bundan dolayı Türkiye'de anti-Batıcılık ve Hıristiyan dünyaya karşı nefret artmıştır. Yerel halkın arasında da "Bunlar Balkan Harbi'ni kazanıp İstanbul'a gelmek istiyorlar"endişesi oluşmuştu.Türkiye de Balkan Harbi'nde yalnız olduğunu anlamıştı. Savaşın sonunda zaten bütün Batı bloku "Bu Türkiye'de iş yok, bununla harbe girilmez" diyeceklerdi. Bir tek Almanya ve aklı başındaki Avusturya kurmayları I. Harb'de Osmanlı ile ittifakı kabul edeceklerdi. İttihatçılar mutlaka bir ittifak istedikleri için savaşa bu tarafta girdik ve felaket de aslında orada başladı. Almanya, Osmanlı ordusuyla müttefik olmanın akıllı bir kazanç olduğunu görmüştü. Nitekim Britanya İmparatorluğu'nu doğuda Osmanlı ordusu uzun süren bir savaş içinde tutmuş ve yormuştu.

EDİRNE'NİN İŞGALDEN KURTARILIŞI

1913

* Erkân-ı Harb Kaymakamı (kurmay yarbay) Enver Bey (gelecekte Enver Paşa), 21 Temmuz 1913 günü emrindeki kuvvetlere kendisinden evvel kimsenin şehre girmemesini emretti ve kuşatılan şehre fazla mukavemet etmeden başarılı bir stratejiyle girdi. Edirne'nin geri alınışı imparatorlukta büyük bir sevinç ve ruhi takviyeye neden olacaktı. Zira 23 Ocak 1913'teki Babıali Baskını'nda İttihat Terakki, Kamil Paşa kabinesini zorla yerinden etmiş; Mahmud Şevket Paşa yi ise Sultan Reşad'ı zorlayarak sadrazam ve harbiye nazırı tayin ettirmişti. Talat Bey de dahiliye nazırı olmuştu. Ardından mayıs ayında Balkan Harbi'ne son veren Londra Antlaşması (30 Mayıs 1913) imzalandı. Trakya'nın batısı ve Ege Adaları'nın elden çıktığını düşünürsek Trakya sınırı hemen hemen bugünkü halindeydi. Bir istisna hariç; Edirne de orayı işgal eden Bulgarlara bırakılmıştı. Osmanlı'nın her zaman için ikinci başkenti olarak görülen Edirne'nin elden çıkışı, dahası Bulgarlara bırakılışı son derece karamsar bir hava yaratmıştı. Bu bakımdan Enver Beyin atılımı İttihatçıların iktidarını

da sağlamlaştırıp meşrutiyet lehinde havayı değiştirmiştir. Ardından 15 gün geçmemişti ki Mahmud Şevket Paşa da katledildi. Ne var ki aynı ay içerisinde Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan gibi Balkanların birbirine ezeli düşman ve bu savaşta nasıl müttefik oldukları zaten zor anlaşılır üç devleti yeniden kapışmaya başladı.

Bulgar işgali sırasında şehirde karmaşa görüldü

II. Balkan Harbi haritayı değiştirdi. Edirne, I. Balkan Harbi'nde büyük fedakârlıklar ve kahramanca bir savunma ile şehri kuşatan Bulgar ordusuna direnmişti.

I. Balkan Harbi içinde Selanik'i gayet kolay teslim eden Talısın Paşa'ya ve her yerde vuku bulan komuta kademeleri arasındaki siyasi fırka çekişmesi nedeniyle gerileme gösteren savunma sistemine rağmen Yanya, İşkodra ve Edirne'de büyük bir askerî ustalık ve kahramanca savunma örneği gösterilmişti. Şimdi ise Şükrü Paşa gibi fevkalade yetişmiş, çağdaş anlamda bir kurmay olan cesur ve ısrarlı bir komutanın uzun savunmadan sonra terk etmek zorunda kaldığı şehir istirdat edilmişti. Bulgar işgali sırasında şehirde bir karmaşanın görüldüğü açıktır.

Küçük Balkan devletlerinin idare tarzı ve askerî yönetimi şüphesiz bu anlamda tecrübe ve geleneği olan büyük devlet-lerinkine benzemiyordu. En başta şehirde Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasında dengesiz bir idare tarzı güdülüyordu. Edirne'deki kalabalık Musevi cemaati ise bu alanda Bulgar yönetimine yakınlaşmak ve yerli Türklerle karşı karşıya gelmekten şiddetle kaçınmış ve komşularıyla ilişkilerinde hayırhah davranışı sürdürmüşlerdir. Bu davranışta derin

^ilgisiyle tanınan Edirne Hahambaşısı Hayim Becerano'nun cemaati üzerindeki otoritesi ve becerikli yönetimi çok etkili olmuştur. Bulgar kuvvetler ve komutanları şehri ve hatta Selimiye'yi tahrip etmek isteseler de Bulgar Çarı'nın buna izin vermediği bilinir.

Edirne, 1913 yılı Temmuz ayındaki yeniden alınıştan 42 gün sonra, 10 Ağustos 1913 tarihindeki Bükreş Antlaşması'yla Türkiye'de kaldı. 29 Eylül 1913 tarihli Türkiye ve Bulgaristan arasındaki antlaşma ile de bu durum netlik kazandı.

II. ABDULHAMID
SON İMPARATOR

1842 Ağustos'unda doğdu. Amcası Abdülaziz Han'ın hal'i, ardından tahta çıkan ağabeyi Sultan V. Murad'ın ancak üç ay tahtta kalabilmesi ona saltanatın yolunu açmıştı. Bu, tıpkı Almanya-Prusya tarihinde olduğu gibi (orada üç imparatorlar yılı vardı), bizim tarihimizde de "üç padişahlar yılı" diye anılabilir; bir yıl içerisinde darbeler geleneği yine başlamıştı. Sultan Hamid'i iktidarı boyunca sert tedbirler almaya yönelten olaylar bunlar olmuştu. Osmanlı-Rus Savaşı'nı takiben Ali Suavi'nin İstanbul'daki perişan hâlde yaşayan Rumeli göçmenleri ve mollalarla Çırağan Sarayı'nı basıp tahttan indirilmiş olan V. Murad'ı yeniden tahta geçirme isteği, kendisini daha da otoriter bir yönetim biçimine ve polis rejimine sürükledi.

Hayatının başında tahta geçme ümidi olmayan bir şehzadeydi. Annesi Tirimüjgan Kadınefendi müteveffiydi ve [0] Çocukken vefat etmişti. Sultan Abdülmecid Han çocuğu olmayan kadınefendisi Perestu'yu ona bakmakla görevlendirmişti. Perestu Kadınefendi şefkatliydi. Genç şehzadenin

muhabbetini kazandı, meselâ sarayda da çocuklara karşı ilgisiz üvey anneler vardır, ama Perestu Kadınefendi padişahı korumuş, yetiştirmiş, aksine bir durum ve ilgisizliği görülmemiştir; nitekim padişah kendisini iyi yetiştiren analığını tahta çıkınca valide sultan ilan edecekti. Aralarında neredeyse bütün saltanatın tarihinde en yakın olarak nitelendirilebilecek bir ana-oğul ilişkisi vardı. Her öğle yemeğini validesiyle yediği biliniyor. Aralarındaki konuşmaları kaydeden olsa kimbilir fikir iklimimizde neler değişirdi.

İkinci veliahtken amcası Sultan Abdülaziz Han onu da meşhur Avrupa gezisine götürmüştü. Gezi boyunca o sadece gözlemiş, sorgulamış ve çeşitli çıkarımlar yapmıştı. Gezide yoldaşı Veliahd Murad Efendi'ydi. Gerek Londra gerek Paris ve Viyana'da veliahd-ı saltanat Şehzade Murad Efendi herkesi büyülemişti. Fransızcası mükemmel, zeki, boylu poslu, güzel dans eden, musikiden iyi anlayan ve ressamlığı malûm bir hükümdar adayıydı.

O gezide Sultan Abdülaziz Han da bizdeki bazı sözde tarih yazarlarının çiziminin aksine başka bir hükümdar portresi ile ortaya çıkmıştı. Padişahı ayak bastığı Fransa ve İngiltere'de kendi bestelediği marşlarla karşılanıyordu (imparatorluğun adı konmuş bir saltanat marşı yoktu).

II. Abdülhamid gençliğinde de bir kenarda durup gözlem yapmasını bilirdi; para piyasalarını takip ediyordu, bilgi getirecek insanları tanıyordu. Batı müziğini alaturkadan daha çok severdi ama Türk müziğine topluma önünde gereken saygı ve teşviki göstermiştir. Yıldız Saray Tiyatrosu'nda operet temsilleri yanında tiyatro oyunları da sahnelenirdi. Hayret edilecek bir durum; Friedrich Schiller'in "Haydutlar" oyu-

nunu çok beğenmesidir. Malûm bu oyun Schiller'in zamanında birçok Alman dükalığında sansürlüydü. Muhtelif dinî grupların başındaki insanların sadakat ve yeteneğini ölçecek nitelikteydi. Musevilerin hahambaşı kaymakamı Moşe Levi, bilgisiyle tanınan Ermeni Patriği Ormanyan Efendi yakından izlediği, görüştüğü ve ona bağlı cemaat reisleriydi.

Bir tarihçinin deyişiyle; "Dünya tarihinin en hadiseli otuz küsur yılı onu yormuştur." Rumeli'yi artık kontrol edemez hâle gelmişti. Nitekim kısa süre sonra Meşrutiyet patlak verdi. Kontrol edemediği 31 Mart Olayları'nda uzun bir iç harp yaratacak müdahaleden de çekinmişti. İstanbul'daki 1. Ordu'yu, düzeni kendi çıkarına sağlamak için kullanmadı. Ne olursa olsun, Osmanlı hükümdar tipi bugün bazılarının dediği gibi Beşşar Esed gibi biri değildi.

Kaçınılmaz sonu kabul etmişti. Selanik'e sürgün hazindi. Yıldız yağması maalesef doğrudur; hatta hakan-ı sabık sürgün vagonuna binerken elindeki mücevher çantasını uzattığı ellerin çantayı geri vermeden kayboldukları söylenir. O meşum ellerin sahibi hakkındaki çokça tekrarlanan rivayeti belgelemeden nakletmek mümkün değildir.

Alatini Köşkü o zamanki Selanik'in doğusunda hoş bir binaydı. İkamet uzun sürmedi. Hususi doktoru Atıf Hüseyin Bey'in tuttuğu notlar o günlere ışık tutar.[11] Balkan Harbi'nde Talısin Paşanın liyakatsiz savunması yüzünden en çabuk düşen koca şehir Selanik olmuştu. Herhangi bir Osmanlı'nın Selanik'siz bir Türkiye tasavvur etmesi mümkün-

11 Metin Hülagü, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, Timaş Yayınları, 2010.

kün değildi. Alatini'yi terk ederken gözlerine ve kulaklarına inanamamıştır. İstanbul'da da Beylerbeyi Sarayı'nda mecburi ikamete tabi tutulmuştur. Tabii ki tanıdığı bir yerdi. Sarayın yemek odası takımını şehzadeliğinde kendi usta marangozluğunun eseri olarak yapmış ve babası Abdülmecid Han'a hediye etmişti.

Derken I. Harb'e girildi. İttihat ve Terakki liderleri kendisine artık başka bir gözle bakıyorlardı; savaş boyunca çeşitli konularda danışmış, kendisiyle görüşmüşlerdi.

Uzun bir devr-i saltanatı olmuştu. İmparatorluk coğrafyası çalkantılar geçirmiş; demiryolları, posta sistemi, eğitim sisteminde merhaleler aşılmıştı. Müflis maliyenin ve Düyun-ı Umumiye'nin sınırlamalarına rağmen Anadolu ve bilhassa Suriye, Filistin imar edilmeye çalışılmıştı. Sir Mark Sykes'in hatıratında[12] belirttiği gibi; Suriye şehirleri onun saltanatının başıyla ortasında yapı olarak adamakıllı farklılıklar gösteriyorlardı. Anadolu ise 19'uncu asrın imarını o devirde görmüştü. Evet, uzun saltanatı sansür ve hafiyelik gibi tartışmalı kararlar ve kurumlarla doluydu. Ne var ki bunları mazur gösterecek değilse de izah edecek olaylar da onun zamanında vuku bulmuştu. Dış dünyaya taviz vermek zorundaydı; bu nedenle bazen ölçüyü kaçıracak derecede çekingen politikaları da oldu. Yıldız evrakının yeni bölümleri açıldığı zaman başlayan tetkikat gösterdi ki imparatorluk zaman zaman ortalığı karıştırıp ulusları birbirine kırdıran bir despotizmden çok acizlik de sergilemiştir. Fakat bir gerçek ortadadır; imparatorluk her şeye rağmen ulusların bir arada

12 Mark Sykes, *The Caliphs' Last Heritage A Short History of the Turkish Empire*. Macmillan and Company, 1915

yaşadığı ortamda; bürokrasi müslim veya gayrimüslim çeşitli etnisitelerin temsilcilerinden oluşan kozmopolit bir yapıya sahipti ve ülkede maarif gelişmekteydi. Aydınların haklı nedenlerle onaylamadığı idareden halk hoşnuttu.

Geçen yüzyılın sonunda Sultan Abdülhamid için yazılanlar çok farklıdır. Birbirine zıt raporların ardı kesilmez. Bizim kuşağın mekteplerde okuduğu Sultan Hamid değerlendirmesi ise bugün artık tekrarlanmıyor. Kimsenin de Sultan Hamid üzerinden spekülasyon yapmasına gerek yok. Kendisi dirayetli bir Türk hükümdarıydı. 10 Şubat 1918'de, bundan tam 96 yıl önce Beylerbeyi Sarayı'nda vefat etti. Cenazesinde bütün devlet protokolü ve halk vardı. I. Harb'in sıkıntılarını yaşayan İstanbul halkı, özellikle ev kadınları onu ağıtlarla son yolculuğuna uğurladılar. İstanbul halkı Abdülhamid devrinde yaşadığı sıkıntısız hayatı ister istemez hatırlıyordu.

Tarihi değerlendirirken kayda geçmeyen bazı sesleri de hatırlamak lazım...

MUSTAFA KEMAL'İN
BULGARİSTAN'DAKİ YILLARI

1914 ilkbaharının bir günü, genç bir Osmanlı zabiti Sofya'nın şık kafelerinden birinde, Sobranye'deki Türk mebuslardan Ziyrezade Şakir Bey'le birlikte oturuyordu. Mekân, müzik, servis mükemmeldi. Ansızın içeri giren bir köylü şık giyimli müşterilerin arasındaki boş bir masaya yöneldi, kendine bir yer beğendi ve oturdu. Etraf bu kaba giyimli köylüye yadırgayarak baktı, garsonlar surat astılar ve köylü tarafından çağrıldıklarında oralı olmadılar. Köylü ısrar edince kendisine hizmet edilmeyeceği ve buranın böyle kaba saba kılıklı birine göre yer olmadığı, salonu terk etmesi gerektiği söylendi. Köylü kızmıştı, "Bulgaristan benim ekip biçtiğimi yiyor, benim silahımla korunuyor. Parasını verdikten sonra istediğim yerde otururum ve bana hizmet edersiniz" dedi. Köylünün diretmesi sonucu isteği yerine getirildi.

Genç zabit olayı dikkatle izlemişti. Arkadaşına şöyle dedi: Şakir günün birinde bizim köylülerimizi de böyle görmek isterim, kendilerinden emin olmalı ve haklarını istemesini

bilmeliler."[13] Bu genç zabit Osmanlı İmparatorluğunun Sofyadaki ataşemiliteri Kaymakamı (Yarbay) Mustafa Kemal Bey'di.

Mustafa Kemal Sofya'ya 1913 yılı Ekim ayının sonunda gelmişti. Buraya tayin ediliş nedenleri arasında, İttihat ve Terakki yönetiminin sorunsuz liderleriyle arasındaki soğukluk (ordunun politika ile ilişkisine ve Alman askeri heyetlerinin Osmanlı ordusundaki nüfuzuna karşı çıkması) vardı. Mustafa Kemal Bey geldikten çok kısa bir zaman sonra Bulgar başkentinin siyasi, kültürel hayatının vazgeçilmez simalarından biri hâline geldi. Özellikle askerler arasında Balkan Harpleri'nde çarpıştığı Bulgar komutanlarla yakın ilişkiler kurdu. Bulgaristan Mustafa Kemal'in hareketli hayatında ileriye dönük birçok projesini biçimlendirdiği, toplumsal, siyasal, kültürel modernleşme olayını yakın örnekleriyle izlediği bir laboratuvar olmuştur.

Sofya'ya gelir gelmez Mustafa Kemal, Donduk ov Bulvarındaki Splendid Palas Oteli'ne yerleşir ve burada yedi ay kadar kalır. Bundan sonra Ferdinand Bulvarı (Tolbuçhin) 17 numaraya taşınır. İyi giyimi, yakışıklılığı, üstün zekâsı ile Bulgar başkentinde kısa zamanda aranan bir kişilik hâline gelir. Bulgar ordusunun yüksek rütbeli subaylarıyla da dostça ve meslektaşça ilişkiler kurmuştur. O devrin Bulgar subayları Mustafa Kemal'in askeri literatüre vukufuna, askerlik bilgisine hayrandırlar.[14] Esasen Mustafa Kemal 1918'de yayınlanan ilk kitabı *Zabıt ve Kumandan ile Hasbihal*'i Sofya'da kaleme

13 Paraşkev Paruşev, *Atatürk*, E. Yayınları, 1973, s. 78.
14 Stefan Velikov, *Kemal Atatürk, Kemalist Devrim ve Bulgar Kamuoyu*, A.Ü. 1981-100. Yıl Sempozyumu Bildirisi, s. 2

almıştır. Harbiye Nazırı General Kovaçev'le de bu şekilde tanışır. General genç ataşemiliterin bilgisinden ve askerî kabiliyetinden haberdardır. Nazırın kızı Dimitrina ile de bu buluşmalardan birinde tanışırlar.

Mustafa Kemal Sobranye'deki Türk mebuslar Şakir Zümre, Nevrokoplu Celâl Bey (Perin), Şumnulu Talât Beyle de yakın bir dostluk kurmuştur.[15] Esasen genç ataşemiliter Bulgar siyasi hayatını yakından izlemektedir. Sobranye'nin (Bulgar Meclisi) toplantılarını onun kadar sık izleyen bir diplomat yoktur. Esasen bu dönemin Bulgaristan'ı siyasi, kültürel ve iktisadi değişimin bütün sancılarını çekmektedir ve müstakbel liderin dikkatle izlediği bu ülke onun gelecekteki fikir ve programlarını mutlaka etkilemekteydi.

Bulgaristan bir Batı Avrupa ülkesi değildi. Sofya da bir Batı Avrupa başkenti değildi. O dönemin Avrupa başkentlerinde bir süre yaşayan ve Batı Avrupa ülkelerini gözleyen Osmanlı aydınlarının çoğu bu dünyayı anlayamamış, ondan ürkmüşlerdir. Dönemin Osmanlı aydını Batı Avrupa karşısında *xenophobique* (yabancı düşmanı) bir tutuma sahiptir. Oysa uzun zaman Osmanlı birliği yaşayan Bulgarlarda modernleşme ve kültürel farklılaşma olgusunu gören Mustafa Kemal, Batı uygarlığına karşı Osmanlı aydınının beslediği ürkeklik ve yabancılık duygusunun yersizliğini anlamıştır. Modernleşme olayının multitemel sancıları, yaratacağı problemler yanında alınacak olumlu sonuçlar ve ulusal varlığın korunması o günün Bulgaristan'ında yaşanan bir olaydı. Bulgaristan'ın 1910'lardaki iktisadi, siyasi durumu onun

15 a g m

ileri'deki halkçı politikasını biçimlendirmekte etkin olan örneklerden biridir.

Bulgaristan'da bu yıllardaki sayıma göre, 200 bin civarındaki köylü topraksız veya az topraklıdır. Ama orta sınıfa giren küçük çiftçilerin miktarı da 200 binin üstündedir. Bu zümre özellikle Çiftçi Partisi'ni desteklemektedir. 1912'de tarımda kullanılan makine sayısı 1890 yılına göre 24 misli artmıştır. Yine aynı dönemde tarım proletaryası üç misli büyümüştür. Bulgaristan hızla tarımda kapitalist çiftlik sistemine geçmekteydi.

Demiryolu inşaatında gelişme görülmektedir ve mevcut hatların uzunluğu Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan mirasın üç misline yaklaşmıştır.

Dönem içerisinde Bulgaristan sanayii de ilk atılımını yapmaktaydı. Bir bakıma Balkan Harbi de bu gelişmeyi durduramamış, hatta bir ölçüde artırmıştır. 1894'te anorganik enerji ile çalışan fabrika sayısı 72 iken 1912'de bu sayı 389'a çıkmıştır. 1894'te 3.000 civarında olan bu fabrikaların işçi sayısı 1912'de 16 bine çıktı.[16] Bu küçük rakamlar, az nüfuslu bir ülkenin 20'nci yüzyıl başındaki gerçeğini göz önüne alırsak küçümsenecek bir miktar değildir. Özellikle bu rakamlar tarımda başlayan makineleşme ve ücretli işçilikle birlikte mütalaa edildiğinde bir toplumsal değişmenin varlığı apaçık ortada idi.

Bu nedenledir ki, Bulgar siyasi hayatı da salt dış etkenler değil, iç etkenlerle de istikrarsız bir döneme girmiş,

16 Sv Todorova, "Probleme der Kapitalistischen Industrialisierung Bulgariens vom Anfang des 20 Jahrhunderts bis zutp Ersten Welt-krieg" *Bulgarian Historical Revievv*, Nr 4, s 7

Sobranye'de irili ufaklı partiler yer aldığından kuvvetli hükümetler teşkil edilemez olmuştu. 1894-1911 arasında 13 hükümet değişmiştir. 1894 ve 1897'de çıkan yasalarla gümrük tarifesi % 25'e çıkarılmış, himayeci iktisat politikası milli ekonominin inkişafı için, vergi muafiyeti, devlet demiryolları ve denizyollarında nakliyat ucuzluğu, devlet mubayaasında milli sanayi mamulatına öncelik verme gibi tedbirlere başvurmuştur. Ancak bu yolla başvurulan yatırımlar dış borçlanmayı da arttırmıştır.

Mustafa Kemal bu ülkenin kaderinde de ülkemizle bir benzerlik buldu: Dış borçlanma ve ecnebi sermayenin politik baskısı. Nitekim 1902'de artan ve ödenemeyen dış borçlar yüzünden Bulgar maliyesi yabancı kontrolü altına girdi. Örneğin önemli gelir kaynağı olan tütün vergisine el kondu. Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı olarak, Bulgar ekonomisinde Almanya-Avusturya bloku en hâkim dış güçtü.

1909 yılında toplam yatırımlarda Bulgar sermayesi % 15 azalırken, dış sermaye payı % 30 arttı.[17] Gelişen politik kriz ve mücadele ortamında 1903'te Bulgaristan Sosyalist Partisi ve 1904'te de Stambuliski'nin Çiftçi Partisi kuvvetlendi. Sonuncusu 1911'de oyların % 20'sini alarak kuvvetli bir iktidar adayı durumuna geldi. 1911 seçimlerinde Bulgar Meclisi'ne (Sobranye) 17 Türk mebus girmişti, iktidardaki Radoslavov Partisi mecliste sayısal bir zaaf içinde olduğundan Türk mebuslarla iyi ilişkiler içinde idi.[18] Radoslavov Partisi

17 Todorova, a.g.m., s. 15.

18 Bununla birlikte Altan Deliorman'ın *Mustafa Kemal Balkanlar'da* adlı eserinde bu konuda ileri sürdüğü iddialar ilginç görülüyor (s 32-34 ve 52) Yazar, Mustafa Kemal'ın Türk mebusları organize ederek iktidar politikasını etkilediğini ileri sürüyor

Rusya taraftarı gruplara karşı Almanya taraftarı bir politika izlemekteydi.

Mustafa Kemal ileri fikirleri dolayısıyla, Bulgaristan-Türk cemaatiyle de zaman zaman ters düşmüyor değildi (şapka giyme meselesinde olduğu gibi). Bununla beraber Bulgaristan Türk maarifinin bu yıllarda kaydettiği ilerleme dolayısıyla, geleceğin önderi, halkın modernleşmeye kabiliyetli olduğunu ve bunu başaracağını da görmüştü. Bulgaristan, müstakbel önderin, kültür hayatında modern dünya kültürünün kurumlarının alınışını ve kültürel değişme sorunlarını yakından izlediği bir alan oldu. Sofya'daki ilk günlerinde operaya gitmişti. Bulgar operasının ulaştığı düzey onu hayran bırakmıştı. Yakın arkadaşı Zümrezade Şakir Bey'e temsilden sonra "Bu adamların ulaştığı düzeye ulaşmanız gerekir" demiştir. İran Şahı Türkiye'ye geldiğinde Reisicumhur Atatürk'ün "OZSOY" operasını temsil ettirmesinde bu olayın payı aranmalıdır. Daha Selanik'te iken Bulgar Türkolog Ivan Manalov'la Latin harflerinin uygulanması sorununu tartışmıştı. Bulgaristan'dan İstanbul'a Madam Karin'e yazdığı bazı mektuplarda, Latin harflerini kullandığı biliniyor.

Mustafa Kemal'in yurdunu modernleştirmek ve halkçı bir rejim kurmak konusundaki azmi ve fikirleri bu yıllarda olgunlaşmıştır. 1914 yılı Mayıs ayında Sofya yakınlarındaki Lülin Dağı'na yapılan bir gezide, bir Bulgar yurttaşıyla (A. Graziani) yaptığı konuşma ilginçtir. Mustafa Kemal bu konuşmada çizdiği programı Cumhuriyet Türkiyesi'nde gerçekleştirmiştir. Mustafa Kemal, Graziani'ye şöyle demiş: "Türk milletinin fevkalade meziyetleri vardır. Fakat ne yazık

ki onu karanlık ve cehalet içinde bırakıyorlar. Millet pratik bir şekilde modern maarife susamıştır. Rejim, iktisadi hayatın hiçbir cephesinde millet ve devletin faaliyet göstermesine müsaade etmiyor. Hâlbuki Türkiye'nin nefes alması, ilerleyebilmesi ve mazhar-ı hürriyet olması için her şeyden evvel Türk milletinin manevîyatını yükseltmek ve onu taassuptan kurtararak faal bir kudret iktisap etmesine çalışmak lazımdır. Millet cahil dervişlerin elinden tahlis olunmalı ve bunların yerine iyi tahsil görmüş, laik profesörler getirilerek işin başına geçirilmelidir. Hülasa milletin daha pek çok şeylere ve inkılâplara ihtiyacı vardır. Millet aile ve toplum hayatında Doğu düşünce tarzından sıyrılmalıdır. Türk halkının gerçeği görüp kavrayabilmesi için pek çok büyük reformlar gerekir."[19]

Kısa diplomatik görevi sırasında Bulgaristan'ı iyi tanıyan Mustafa Kemal Millî Mücadele sırasında Bulgaristan'la yakın ve faydalı ilişkiler kurabildi. Bulgaristan da büyük savaşta yenilenlerdendi. Neuilly Antlaşması'nın ağır hükümleri Bulgaristan'ın silah ve asker sayısını büyük ölçüde azaltmasını, İtilaf devletlerine düşman kuvvetlerle ittifak ve destekleme eylemine girmemesini öngörüyordu. Bu ağır şartlarda Mayıs 1920'de iktidara gelen Stanbuliski'nin Çiftçi hükümeti, 1919'da Anadolu'da başlayan Millî Mücadele'yi bütün imkânsızlıklara rağmen desteklemiş ve Mustafa Kemal de Stanbuliski ile özellikle Trakya meselesinin halli için daha baştan iyi ilişkiler kurmakta tereddüt etmemiştir.

İtilaf devletlerinin Bulgar dış siyasi ilişkilerini bu devirde dikkatle kontrol etmelerine rağmen (Sofya'da İtilaf devletleri komiseri vardı) gerek Anadolu hükümeti gerekse Stanbuliski

19 Albert Graziani'nin notu *Cumhuriyet*, 30 Ekim 1933, s. 3

hükümeti birbirlerine gizlice temsilciler göndermişlerdir. 1921 yılı Mayıs ayında Çiftçi mebus Grozkov, Stambulis-ki tarafından Ankara'ya gönderildi. Daha evvelden Mebus Açkov'a Atatürk Kuva-yı Milliye taburlarının modelinin Makedonya komitelerine benzediğini söylemiştir.

Trakya meselesinin halli için Şubat 1921'de gizlice Sofya'ya ulaşan Cevat Abbas Bey'e Bulgarlar, Neully Antlaşması'nın hükümlerine rağmen yardım vaat etmişlerdir. Bu cephane-liklerden kaçırılan bazı silahların Anadolu'ya şevki ve şayet Tarakya millî kuvvetleri silahsız olarak Bulgaristan'a sığı-nırlarsa kendilerinin himaye edileceğidir. Özellikle Cafer Tayyar Paşa kuvvetlerinin yenilgisinden sonra bu vaat yerine getirilmiştir.[20] Cevat Abbas Bey'in Trakya ihtilal komitesinin teşkili hususunda Protogerov ve Todor Aleksandrov gibi komitecilerle mutabık kaldığı da anlaşılıyor.[21]

Millî Mücadele başarıya ulaştığı ve yeni Türkiye kurul-duğu zaman, bunun Bulgaristan'da yeni bir umut yarattığı açıktır. Bizzat Stambuliski, Türk halkının istilacıları kovdu-ğunu ve onurlu bir barış yaptığını, Bulgarların da Neully hükümlerini değiştireceklerini söylemiştir.[22]

20 Stefan Velikov, a g e ,s 9-10.

21 Belge, *Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü* 131/27351 Ve 131/19509 Trak-ya ahvaline dair Mustafa Kemal Paşa'ya (TBMM Reisi) rapor; yine Tevfik Bıyıkoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, c I, TTK Ankara 1955. s 388 Daha önce görevlendirilen Şakir Keserbir'in Sofya'daki başa-rısız girişimi için bkz. Bıyıkoğlu *a g e*, s 338-344

22 Stefan Velikov, *Kemalist ihtilal ve Bulgaristan*, Kitap Yayınları, Istan-bul, 1969, s 133

I. CİHAN HARBİ'NE NEDEN GİRDİK?

OSMANLI VE MÜTTEFİK ALMANYA

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Cihan Harbi'nde neden Almanya-Avusturya blokunu tercih ettiği tartışılan bir konudur. Osmanlı önce İngiliz-Fransız blokuna başvurmuş, ancak ittifakı Türkleri iyi tanıyan Almanya ve Avusturya ile kurmuştu, daha doğrusu kendini bu konuda zorunlu hissetti.

I. Cihan Harbi'ne girdiğimiz zaman Avrupa'nın manzara-i umumiyesi şöyleydi: Britanya imparatorluğu'nun yeryüzünde bütün kıtalarda dominyonları, kolonileri vardı. Bu imparatorluk dünyanın en kalabalık ülkesiydi. Çünkü başta Hindistan yarımadası, bugünkü Hindistan, Pakistan, Bangladeş, Nepal ve Seylan'ı içeren bir coğrafyaydı. Yine Hindiçini'nde de belirli bölgeler Britanya'nın elindeydi. Çin'i ise Hong Kong üzerinden kontrol edebilmekteydi. Hong Kong bölgesel anlamda parazit, yani toplayıcı ve dağıtıcı bir şehirdi, kıtayı sömürürdü. Avustralya ve Yeni Zelanda gibi Pasifik Okyanusu'na açılan bölgeler de onun elindeydi. Hint Okyanusu dediğimiz sadece Hindistan değil, yarı yarıya Rusya'yla işgal altında bulundurduğu İran ve ayrıca Doğu

II.BER ORTAYLI Afrika kıyısındaki kolonilerle yine Afrika'nın en verimli ve insanlarının en kabiliyetli olduğu bölgelerin denetimi elindeydi. Güney Amerika'nın Guyana bölgesini kontrol etmekteydi. Burada artık İspanyol hâkimiyeti sona erdiği için Güney Amerika ticareti de başka kuvvetlerle birlikte İngiltere'nin elindeydi. İngilizce artık Fransızcaya rağmen bir dünya dili, hatta bir diplomasi dili olarak yerleşmekteydi. İngilizce konuşan ulusların geleceği ellerinde tutacağı anlaşılmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat'tan beri yanılmaz ve şaşmaz bir şekilde İngiltere ile zıt bir siyaset gütmeme gayretinde bulunurken Rus-Türk Savaşı arifesinde bu durum değişti. 1876'da Osmanlı dış politikasında Midhat Paşa ve etrafındakilerin inancı; Rusya ile olan savaşta İngiltere'nin desteğinin söz konusu olacağı üzerineydi. Hâlbuki artık ortada ne Mustafa Reşit Paşa vardı, ne de Mehmed Emin Ali Paşa. Kırım Harbi'nden beri Fransız ve Britanya kamuoyunda da Osmanlı'ya ilgi kalmamış, aksine anti-Türk politika zuhur etmişti. Müflis maliyemiz Osmanlı borçlarından geçinen geniş bir alacaklı kitleyi de aleyhimize çevirmişti. Batılılar 1853'tekine benzer fedakârlığı gösteremezdi. Başbakanı Gladstone aşırı Türk aleyhtarıydı. Ancak Berlin Kongresi'ne muhafazakârların lideri olarak Disraeli'nin gelmesi, imparatorlukta İngiltere'yle tekrar bir yakınlık sağlamıştı. Ama II. Abdülhamid'in çok realist ve zekice olan dış politika defterinde bile açıkça ortadadır ki İngiltere ve Fransa, Osmanlı menfaatlerinin koruyucusu olmaktan çıkmışlardı. Bunu birtakım politik gelişmelerde de görmek mümkündür. Ortaya çıkan İtalya bir müddet sonra Osmanlı karşıtı politikaların safına girecekti. Dolayısıyla

Almanya'ya yakınlık veya yakınlık gösterisi imparatorluk için önemli bir hâle gelmişti. 1908'e gelindiğinde en önemli olay gizli anlaşmaların bir şekilde sızmasıydı. Reval'den itibaren insanlar şunu düşünmekteydi: "İmparatorluk parçalanacak, hatta başkentimiz kontrol altına alınacak, bunu önlemek için Almanya'ya yanaşalım." Bu İttihatçı çevrelerde yaygın bir kanaatti. Ayrıca geçen zaman içinde, Versailles'da-ki anlaşmadan itibaren Alman İmparatorluğu kıtadaki en önemli rakibi Fransa'yı alt etmiş sayılmaktaydı. Rusya bir ara Almanya'ya yanaşsa da bu ittifak İngiltere'nin manevra-larıyla İngiltere-Fransa-Rusya ittifakına dönüştürülmüştü. Almanya ise ezeli rakibi Avusturya ile yakınlaşmaktaydı. Bu kozmopolit Tuna İmparatorluğu içinde önce Macaristan Başbakanı ve sonra müştereken iki tacın Hariciye Nazırı olacak Kont Gyula Andrássy başta olmak üzere Macar Partisi'nin büyük çoğunluğu Almanya'ya yakınlığı desteklemekteydi. Dolayısıyla geleneksel Almanya-Avusturya münafereti ortadan kalkmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu için Almanya kaçınılmaz, hiç değilse göstərişte elde tutulması gereken bir müttefikti. Sultan Abdülhamid devri için bu durum şöyle özetlenebilir: Alman ittifakı gerçekten çok başarılı bir mizansendir, bir teatralitedir. Bunu ciddi olarak hayata geçiren İttihatçılar olmuştur, bu çok açıktır. Diğer yandan Rusya ile bütün Hamidiye dönemi boyunca ortak bir kaderin paylaşıldığı da aşikârdır. Savaşın iki tarafa da getireceği bir fayda olmadığı anlaşılmıştır. 1877-78 Savaşı, yani 93 Harbi ise Rusya'ya Dışişleri Bakanı Alexandr Gorçakov'un da dediği gibi, "Bu kadar asker ve ruble kaybına rağmen hiçbir şey kazandırmamıştır."

İttifakın perde arkası

20'nci asrın başında Türkiye, artık Balkanlardaki son parçalarını elinde tutuyordu. Koca Bosna Hersek itibarî biçimde elimizdeydi, tamamen elimizden çıkmış sayılmazdı. Oradaki Müslüman halk için imparatorluk hâlâ anlamlıydı. Vakıflar Osmanlı tarafından kontrol edilmekteydi, uleması İstanbul'la yakın ilişkideydi ve resmen şeyhülislama bağlıydı. Eğitim ve ideoloji bize yakındı. Bulgaristan kıtası aynı şekilde bir imtiyazlı beylik statüsündeydi. Güney kısmı elimizdeydi, bir süre sonra o da kuzeye katılmıştır. Burada II. Abdülhamid idaresi boyunca Balkan milletleri birbirine karşı kışkırtılmaktaydı. II. Meşrutiyet'ten sonra bu hava değişmiş, tarihte belki de ilk ve son olarak Balkan milletleri bir araya gelmişlerdi. Sonuç malûm; devlet Batı'da bugünkü sınırlarına çekildi. Elimizde kalan Arabistan kıtası için ise tablo şöyleydi: Libya 1912'den, Mısır ingiliz işgalinden beri kontrolümüz dışındaydı. Elimizde sadece Şarki Arabistan ve Yemen vardı.

Sultan Abdülhamid ve II. Meşrutiyet devirleri boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolları gelişmiştir. Telgraf ve posta sistemi Tanzimat'tan beri komşu İran gibi ülkelere göre başarıyla kurulmaktadır. Bu başarıyı ancak Rusya ve Hindistan ile mukayese edebiliriz. Biri İsveç'in, diğeri İngilizlerin telekomünikasyon sistemini kullanıyordu. Eğitim reformlarına hız verilmektedir. Anadolu, Sultan Abdülhamid devrinde maarif kurumlarına açılmaktadır. II. Meşrutiyet de bunu devam ettirmiştir. Asıl önemlisi Türk devletinin kafasını birinci derece meşgul eden millî eğitimdir.

ve II. Meşrutiyet devirleri boyunca memlekette monokültürel bir tarım başlangıcı görülüyor. Öte yandan ordunun modernleşmesine yönelik bir kısmî sanayileşme vardır. Bunlar Anadolu'nun çehresini yavaş yavaş değiştirmeye başlayacaktır. Rumeli muhacirlerinin gelmesi Anadolu'nun zirai iktisadiyatını değiştirmiştir. Demiryolu boyunca ziraî bakımdan kalkınan üniteler vardır. Osmanlı İmparatorluğu ve ordusu bilhassa Balkan Harbi'nde beklenmeyen ve politikanın yarattığı bozgundan sonra göze çarpar ölçüde modernleşmektedir. Bu modernleşmede şüphesiz ki Almanya'nın etkisi vardır. Ama sadece biz değil, tüm Balkan ordularında aynı durum söz konusudur. Almanya askerî müşavirleriyle asrın tekniğini getiriyor ve ordıya eğitim veriyor. Bunların içinde Colmar von der Goltz Paşa gibi Türk zabitlerinin sevdiği, onlarla ruhen anlaşan, kurmaylık bilgisi ve öğretmen tarafı kuvvetli askerler de vardır. Zaten Goltz Paşanın hayatı da bizim Irak Cephesi'nde bitti, mezarı Tarabya'daki Almanya Sefareti bahçesindedir. Alman iktisadi sistemi sadece bir tercih değil, bir zorunluluk dolayısıyla nüfuz etmişti. Alman bankacılık sistemi, İngilizlerin ve Fransızlarınkine göre çok daha aktif ve yaratıcıdır. Meselâ başka bankalar tarafından tahsil edilemeyen alacakları tahsil ederek daha yüksek bir komisyon alabilmektedir. Sanayide başkalarının yüz vermediği veya cesaret edemediği yatırımları kredîyle desteklemektedir. Bunun içine Anadolu-Bağdat Demiryolu gibi o devrin çılgın projeleri de girmektedir. Aynı zamanda bu demiryolu etrafına büyük sosyal ve ziraî yatırımlar yapmaktadır. Mesele Çumra ziraatı için sulama kanalları ıslahı, hat boyunca sosyal tesis ve okulların açılması, sanayi

için hammadde kaynaklarının işletilmesi ve hatta arkeolojik zenginliklerin yağması da buna dâhildir. Türkiye arkeolojisi ile Alman arkeolojisi bir nevi rekabet içindedir. Kuşkusuz Almanya, Osman Hamidi ekolüne göre çok önde gitmekte; mali ve siyasi yönden Berlin tarafından desteklenmektedir. 19'uncu yüzyıl Türkiyesi bu bakımdan da alışılmış bir geleneksel ziraat ülkesi değildir. Bütün mesele Türkiye ziraatını sanayiye kanalize edememekten ileri geliyor. Ancak bu, II. Cihan Harbi'nden sonra başlayabileceğimiz süreç için çok erken bir dönemdir. I. Cihan Harbi'nde ısrarla kendimize müttefik arıyoruz. Bunu bugünkü Avrupa Birliği çabasına benzetebiliriz. "Bu harpte müttefiklerle birlikte olmazsak bizi parçalayacaklar. Biz parçalanmayan Avrupa'nın içine girmeliyiz ki paçayı kurtaralım" zihniyeti hâkimdi.

ittihatçıları da açıktan açığa ve kayıtsız şartsız Almancılıkla itham edemeyiz. Bu, Enver Paşa ve yakınları için doğru olabilir belki ama birtakım insanların tesiriyle önce Batı'ya yöneliyoruz. Fransa ve ingiltere, Türkiye'yi iyi tanımıyorlar. Çünkü Balkan'daki ricat olayının ordunun çağ dışı kaldığına delil olduğunu düşünüyorlar. Fransız jandarması ve ingiliz bahriye müşavirleri dışında İtilaf devletleri Türk subay ve askerlerin niteliğini tanıyan bir askerî muhit değildir. Onun için çok kolay bir şekilde "Ehliyetsiz müttefik, düşmandan daha büyük bir yüktür ve zorluktur" prensibi etrafında Türkiye'yle bir araya gelmiyorlar. Hâlbuki Almanya-Avusturya blokuTürkiye'yi tanıyor. İster Goltz Paşayı, ister Avusturya-Macaristan Askerî Müşaviri Pomiakovski'yi ya da iyi bir diplomat olan Avusturya Sefiri Marki Pallavicini'nin raporlarını okuyun; Avusturyalılar da Türkleri Almanlar

kadar tanıyor ve onların da Türkleri güvenilir, kararlı bir müttefik olarak değerlendirdikleri görülüyor. Elbette Alman cephesinde bile aykırı görüşler var. Sefir von Wangenheim Türkiye ile ittifaka karşı ve bu nedenle Kayser Wilhelm onu bizzat haşlıyor ve susmasını emrediyor. Dolayısıyla şartlar hazırdır. Almanya İtilaf cephesini kazanamayan, Rusya'dan ürken ve kırgın Türkiye İmparatorluğu'nu yanına almaya heveslidir. Bu hazırlık sonunda istisnai, kaliteli bir mümev ver olan ama muhtemelen basireti bilgisiyle paralel yürü meyen Sadrazam Said Halim Paşanın yalısında (Yeniköy Antlaşması'yla) gizli bir ittifak yapılıyor. Bundan ne meclis üyelerinin ne padişahın ne de birçok nazırın haberi vardır. Öyle ki harp için gizli ittifaka giren Türkiye'nin kabinesindeki Ermeni nazırlar durumu protesto edip ayrılıyor, bunlar o ana kadar Türk İmparatorluğu'na sadık unsurlar... Demek ki Ermeni seçkinleriyle Türkler arasında kültürel ve yapısal bir beraberlik de var.

Her ülkenin Çanakkale'si yoktur

Çanakkale Savaşı 1915'te kazanılmış bir zaferdir. Türkiye için çok büyük insanı kaybına yol açmıştır. Şehit sayısını bugün bile tam olarak bilemiyoruz. 50 bin ilâ 250 bin arasında rakamlar söz konusudur. Ama sayı ne kadar olursa olsun ortada büyük bir kayıp vardır. Savaş tarihinde bütün ülkelerin "Çanakkale'mi yoktur. Fransızların Marne ve Verdun'u vardır. Rusların bilhassa II. Cihan Harbi'nde Minsk Cephesi, Odessa, Sivastopol'ları vardır. Bunlar o vatanın savunulduğunu, o halkın vatanları için öldüğünü gösteren ve asırlarca iftihar ve ibretle sahiplenilecek anıtlardır. Çanakkale de bu

tip anıtlardan biridir. Şark milletleri içinde Çanakkale tek örnektir. Burada Türk askeri dayanıklı bir asker olduğunu, herşeye rağmen düzeni elinde tutabildiğini, komutanlarına itaat ettiğini, komutanların ise her kademede durum muhakemesi yapabildiğini, zaman ve zemine uyabildiğini göstermişlerdir. Asıl önemlisi de Balkan'da yenilen, o arada Trablusgarp gibi deneyleri olan ve 1840'lardan beri kurmay eğitimi gören genç ordunun komutanlarının çok etkili olduğu anlaşılmıştır. Bu kadrolar savaşı idare etmiş ve mütareke yıllarında Anadolu'da Millî Mücadele'yi örgütleyip zafere götürmüşlerdir. Buradan çıkan general ve mareşallerin kimler olduğunu biliyoruz. Çanakkale Savaşı'nın en önemli yanlarından biri de cephe gerisinin cepheyle birlikte savaşı yaşamasıdır. İstanbul o zamanın ilkel tayyareleriyle çivi ve bomba atılarak bombalanmıştır. Aslında İstanbul savaşı her an beklemiştir. O zamanki yoklık ve açlığı yaşamıştır. İmkânsızlık ailelerin ahlâkını parçalamış, sivil halkı karamsarlığa sürüklemiştir ama yine de direniş dayanıklılığı göstermişlerdir. Türkler ne olursa olsun cephe gerisi halkı olarak Almanya ve Avusturya sivil halklarından farksız bir dirençte olduklarını göstermişlerdir.

Çanakkale Savaşı'nı 1960'larda gazilerden dinledim. Bir kısmı ilk başta zabitlerin tecrübesizliğinden yakındı. Bir kısmı Liman von Sanders Paşadan, bir kısmı Esat Paşa'dan söz etti. İki ayrı ordu ve kurmay heyeti bazı sorunlar çıkarmıştır. Ama bu harp yeni simalar da yaratmıştı. Meselâ Enver Paşa tarafından *Harp Mecmuası'nın* kapağından ismi çıkarılan Mustafa Kemal Paşa bunlardan biridir. Çanakkale şüphesiz savaşı uzatmıştı. Savaş başında bütün devletlerin genelkurmayları birkaç ay, en çok bir senelik bir savaştan söz ederdi.

Bu saplantı sürdü ve yeni silahların, genel seferberliğin nasıl korkunç bir dünya yarattığını görmek istemeyenler hâlâ uzayan savaşın faturasını dördüncü yılın sonunda bile Türklere yüklediler. "Türkler olmasa savaş biterdi" zihniyeti sürdü. Oysa Türkler uzayan savaşta daha büyük fedakârlıklar sergilemiş ve kan ve ateş içindeki yurtlarını Çanakkale'de savunmuşlardı. Doğrudur, Çanakkale Savaşı Rusya'nın çöküşünü ve Bolşevizm'in gelişini hazırlayan unsurlar arasındadır. Nitekim Sevr'de bunun bedeli ödetilmeye kalkışılmıştır. Çanakkale Savaşı sırasında müttefik Almanya ordumuzu mühimmat bakımından yeterli olmasa da desteklemiştir. Ama savaşan Türk ordusudur, yani oradaki yardımcı kuvvetler ikinci plandadır. Komutanlar karmadır. Burada Türk komuta heyetinin müthiş bir direnci ve inadı da söz konusudur; komutandan neferine kadar tümü şehit düşen 57. Alay gibi... Çanakkale müstakil olarak Cihan Harbi'nden mağlup olarak çıkacak Türk İmparatorluğu için abidevi bir savaştı. Bunu bugün de görüyoruz, oraya gidenler hissediyorlar. Bu tarihî olayı herkes kendi retoriğine ve yorumuna göre ortaya koyuyor.

Netice itibariyle Alman askerî müşavirleri Türk ordusunu modernleştirmiştir; bize çok pahalıya mal olan askerî mubayaanın Krupp'tan ve Alman askerî tesislerinden veya Avusturya'dan yapılması basit bir ticari entrika değildir. Elbette ki askerî müşavirlerin etkisi çoktur. Ama şunu da unutmayalım; Alman askerî sanayii bariz bir şekilde üstündü.

Savaş 28 Temmuz 1914'te başladı. Biz üç ay sonra 29 Ekim 1914'te katıldık. Bu çok açık belirtilmiştir. Sözde bize sığınan ve satın aldığınızı söylediğiniz Goeben ve Breslau, yani Yavuz ve Midilli zırhlılarının fes giydirilerek yerinde

bırakılan Alman bahriye personelinin Karadeniz'e çıkıp izinsiz şekilde Rus limanlarını bombaladıkları hikâyesi doğru değildir ve alçakladır. Hükümetin bu resmî mazeretinin doğrusunu söylemek lazım... Hem Enver Paşa hem de Bahriye Nazırı olarak Cemal Paşa nın bu Alman komutanı ve askerlere Rusya ve Kırım sahillerini bombalama emrini bizzat yazılı olarak vermeleriyle savaşa girdik, İtalya bile Mayıs 1915 taa iyi ilişkiler kurduğu Alman-Avusturya blokuyla değil, karşıl cephede harbe girdi. Buna rağmen hazırlıksızdı. Savaşan birçok Balkan devleti, Romanya, hele Yunanistan 1917'de savaşa girmiştir. Türkiye'nin acele savaşa girişi başlı başına bir hataydı. Almanya tarafında savaşa girişi ise daha da büyük bir hataydı. O tarihlerde Genelkurmay'da başkan yardımcısı olan Yarbay İsmet (Paşa), Almanya'nın Marne Cephesi'nde Fransızlar tarafından durdurulmasından ve sözde Schlief-fen planının tatbik edilmemesinden sonra Alman tarafında savaşa girmenin beyhude olacağını ve Alman kuvvetinin abartıldığını bildirmiştir.

Yakın tarihçiliğimizde Yılmaz Oztuna'nın özellikle vurguladığı bu gerçek, bugüne kadar okul kitaplarında bile yer almaz. Sadece askerî tarihçiliğin umumun pek yararlanıp göremediği sahifelerinde kalmıştır. Gerçek o ki; Yarbay Mustafa Kemal Bey, Kâzım Karabekir ve birçok değerli kurmayın bu savaşı çılgınlık olarak nitelendirdikleri, bilhassa Alman taraftarlığının isabetli olmadığını vurguladıkları malûmdur. Savaşa girerken Almanların en önem verdikleri Türk silahı, halifenin cihad ilanıydı. Yukarıdaki yorum sahibi Oztuna'nın vurguladığı bir gerçek de cihad ilanının kullanılmaması gereken bir silah olduğudur. Bu sözleri Beylerbeyi'nde gözaltında

yaşayan sabık padişah II. Abdülhamid söylemiştir ve nitekim isabetlidir. II. Abdülhamid'in aksine Sultan V. Mehmed Reşad'ın İslam âleminde etkili bir isim olmadığı da açıktır. Nitekim Ağa Han gibi İslam dünyasının küçümsenmeyecek bir parçasının lideri, İttihatçıların cihad ilan ettirmesinin ciddiye alınmadığını, çok fazla Almancı olduklarını bildiğini söylemekteydi.[23]

Savaştan önce orduda bir gençleştirme ve kimdar bir tensikat da vardı. Bunun hazin neticeleri de olmuştur. Örneğin Ali Nizami Paşa da paşalıktan indirilip, sonra bir daha general olmuştur. Daha önce de bahsettiğimiz gibi İşkodra müdafii Rıza Paşa da paşayken rütbesi tenzil edildi, bir daha paşa oldu. Bir gençleşme, düzene alma, silahlanma sonunda Türk orduları daha fazla savaşa hazır görünüyordu. Osmanlı imparatorluğu tarihinde ilk defa genel bir seferberlik ve askere alma görünüyordu. Bir kere medreselerin muafiyeti büyük gürültüye rağmen kalkıyor; ikincisi gayrimüslimler zaten kısmen askere alınıyordu ama genel askerlik sistemine tabi tutuldular; üçüncüsü şeyhülislamın gürültülü nümayi-şiyle protestosuna ve istifasına rağmen bazı vakıfların bile gelirlerine el konuldu.

1,5 milyona yakın asker Osmanlı ekonomisi için, askerî sistemi için çok fazlaydı. Avusturya için de, Almanya için de durum böyleydi. Avrupa da fabrikaları, tarlaları erkeklerden boşaltıyor ama oralarda kadınlar devreye girebiliyor, üstelik daha eğitimli ve hazırlıklıdırlar. Her şeye rağmen üretim araçları daha mükemmeldir. Bizde ise öyle bir geçiş sonu de-

23 Aga Khan, *The Memoirs of Aga Khan, World Enough and Time*, Si-nrion and Schuster, New York, 1954.

rece sınırlı; kadın memur ve işçiler var ama yaygın olmayan bir uygulamadır. Aldığımız askerleri hiçbir şekilde besleme kapasitemiz de yok. İlk tedbir İstanbul'daki sivillerin bile evlerine emirber verilmesi oluyor. Çünkü onları tutacak yer yok. "Hiç değilse bunları İstanbul'da tutalım, lazım olunca alırız" düşüncesiyle hareket edilmiştir. Bu askerin sevkiyatı, donanımı, teçhizatı çok mühimdir. Unutmayalım, Sarıkamış için Batı'dan sevk ettiğimiz askerler yazlık üniformayla cepheye götürülmüştü. İnsana dayalı sevkiyatta ilk anda problemler çıkmıştı. Fakat derhâl Osmanlı ordularının eski kadroları, Balkan ve Trablusgarp'ta savaşan Mustafa Kemal, Kâzım (Karabekir), Esad Paşa, Şehzade Osman Fuat Efendi gibi askerler ortaya çıkabildiler.

Bu ordunun her şeye rağmen iaşe meselesini de bir ölçüde halledebildiği görülür. Çanakkale'deki askerin aç kalmadığı ortada, şehit ailelerinin de aç kalmadığı görülür. Bunlar her ay gidip tayınlarını alabildiler. Sevkiyat, demiryolu olduğu ölçüde başarılıdır. Doğu Cephesi'ne kaydığınız zaman ise aksi durum ortadadır. Sarıkamış'a orduyu yürütür ve askeri soğuktan telef ederken Suriye Cephesi'nde durum farklıdır, çünkü 1905'te biten Hicaz Demiryolu bölgede faydalı olmuştur. Bunlara rağmen Osmanlı ordusu birtakım Batılı ordulardan daha geniş bir cephede savaşmıştır.

Kanal Cephesi'ndeki yenilgi üzerine, Filistin Cephesi ve paralel olarak Mezopotamya Cephesi... Burada Kutü'l-Amare'de General Townshend'i kuşatarak kazandığınız zafer, sonradan Britanya kuvvetlerinin yeniden toparlanmasıyla ters gelişmelerle devam etti. Rusya ile Sarıkamış'tan sonra bütün Doğu Anadolu'ya yayılan savaş, Enver Paşa'nın savaş

kurmaylarının lüzumsuz gayretkeşliğiyle değerlendirdiği Galiçya Cephesi, savaşın sonunda İran'da Rusya ile yapılan savaş ve Kafkas Cephesi... Bahriyemizin sayıca zayıflığı ve geniş kıyıları savunamayacak durumda olmasından dolayı Rusların saldırıları korkunç boyutlara ulaştı. Öyle ki Karadeniz kıyılarında sivil halk perişan oldu.

Osmanlı ordusu cephelerde geniş ölçüde genç nüfusunu kaybetmiştir. Köydeki en iyi ziraatçı, kasabadaki en iyi zanaatçı ve mektep sıralarını boşaltan yedek subay kaybı o kadar geniş boyutlarda ki, Sıddık Sami Onar Hoca nın hatıratından öğreniyoruz; Mercan İdadisi'ni bırakıp savaşa alınıyorlar; savaştan sonra liseye döndüklerinde, "Ne lisesi, burada vakit kaybedilmez. Haydi Darülfünun'a" diyorlar. Türkiye'nin bu savaşta kaybedeceği insan unsuru en önemli sorundu; nitekim bu sorun 1940'ların sonuna kadar bir nesil boyunca da kendini hissettirecekti.

Özetle I. Cihan Harbi Türk halkı için en acı hatıralarla doludur. Cephede kaybedilen askerlerin yanı sıra cephe gerisinde yokluktan, hastalıktan ölümler ve sıkıntılı bir hayat söz konusudur. Ama galiba Türk toplumu modern anlamda bir millet olma aşamasına burada ulaşmıştır. Onu birçok başka ulustan farklı kılan yanı budur. Direnci artmış ve kimliği oturmuştur.

ENVER PAŞA

Doğum tarihi açık; 23 Kasım 1881. 4 Ağustos 1922'de, tam 41 yaşındayken, bugünkü Tacikistan'ın Çeğen köyünde Kızıl Ordu'nun kuşatmasını yarmak isterken şehit düştü. Yetenekli bir kurmaydı. Çok genç yaşta imparatorluk ordularının başkumandanı oldu. Bazılarının şahsı hakkındaki eleştirisi şu yöndeydi: "Genç yaşta bu mevkie gelmek yeterli tecrübe içermeyeceğinden, felaket de kolaylıkla gelmiştir." Rütbesi 1. Ferik'di (orgeneral), mareşalliğe (müşir) ulaşacak veya ulaştırılacak vakti olmadı.

Trablusgarp'ta bir yıl süren mücadelede Mustafa Kemal, Cami ve Fethi beyler gibi genç subaylarla birlikte italyanlara karşı Senusî şeyhleriyle anlaştı ve 20 bin kişiyi seferber etmeyi başarıp, merkezî maliyeden de hemen yardım yetişemediği için adına para bastırarak bölgeye hâkim oldu. italyanlar da kıyıdan içeri giremediler. Dahası da var. Bir yıl sonra diğer subaylarla birlikte -ki hepsi gönüllü statüdeydi- Balkan Harbi'nin başlaması üzerine İstanbul'a çağırılmasına rağmen Trablusgarp savunması durmadı. Yerlerinde bıraktıkları Osmanlı zabitleri İtalyanlara karşı savunmayı uzun müddet

sürdürdüler. Enver Paşa burada yarbaylığa (kaymakamlığa) yükseldi. Balkan bozgunundan sonra Enver Bey, Babıâli Baskını'nı gerçekleştirdi. Balkan ülkeleri arasında anlaşmazla sonucu başlayan II. Balkan Harbi'nden istifade ederek 22 Temmuz 1913'te Bulgarların eline geçen Edirne'yi yeniden fethetti. O yıl albaylığa (Aralık 1913), bir aydan kısa bir süre içinde de generalliğe terfi etti. Mirliva (tuğgeneral) olur olmaz artık ağırlığını hissettiren İttihatçı kabinede Harbiye Nazırı oldu. Aynı yıl Şehzade Süleyman Efendi'nin kızı, yani Sultan Abdülmecid'in torunu olan Naciye Sultan ile evlendi ve Saray'ın damadı oldu.

Şüphesiz Enver Paşa yetenekli bir kurmaydı. Zaten Osmanlı ordusu içinde dönemin Avrupa ordularındaki subaylarla boy ölçüşecek komutanların sayısı bir hayli fazladır. Bunlar sadece askerî bilgileriyle değil; umumi bilgileri, yaşam tarzları ve görgüleriyle de üstün düzeydeydiler. Enver Paşa da bütün kurmaylar gibi Fransızca bilirdi ve 1909'da tayin edildiği Berlin askerî ataşeliği sırasında Almancayı iyi öğrenmişti. Berlin ve Potsdam'daki hayatı, onun Alman askerî kuvvetine olan hayranlık ve sarsılmaz güvenini artırmıştı. İleride I. Cihan Harbi'nin gayeleri, imparatorluğun bilinen paylaşılma projeleri ve İtilaf devletlerinin kötü niyetlerine rağmen diplomasi hemen hemen hiç denenmedi. Esasen meşruti hükümetlerin Sultan Abdülhamid dönemine göre en zayıf tarafı diplomasidir. Büyük devletler arasında dengeyi kollamak ve "kaçınılmaz" denilse bile savaşa girmeyi geciktirmek dururken, maalesef İttihatçı *triumvira* (üçlü), İtilaf devletlerinin reddi ve Britanya'nın mahûm gemi dolandırıcılığının hemen akabinde Almanya ile aynı cephede dünya savaşına

girmekte acele etti. Ordular savaşa hiç hazırlıklı değildi; ilk defa Türkiye bir milyonun üzerinde asker toplamıştı. Ülke içindeki sorunlar, Doğu Anadolu'da Ermeni isyanları, müttefik Almanya'nın teşviki ile Ermenilere karşı tehciri de birlikte getirecekti. Her ne kadar Türkiye Cihan Harbi'ne çok hazırlıksız girmişse de, iyi eğitim görmüş, Arabistan çöllerinden Balkan dağlarına kadar her yerde coğrafyayı çatışarak öğrenmiş, Balkan ve Trablusgarp savaşlarının trajik tecrübelerinden olgunlaşarak çıkmış bir genç subaylar sınıfı söz konusu Cihan Harbi'ni unutulmayacak kadar başarılı bir şekilde götürmüştü. Çiftçi sınıfı, gözünü kırpmadan savaşan mektepliler, Cihan Harbi'nden önce Türk ordusunu küçümseyen İngiltere'ye çok pahalıya mal oldu. Savaşta Türk komutan sınıfı, Almanya'nın güvenilmeyecek bir müttefik olduğunu da anladı.

Başkumandan Vekili cesur planların sahibiydi. Bu planların hepsinin aynı derecede akil ve bilgili bir şekilde hazırlandığını söylemek mümkün değildir. Orduda Esat Paşa, Mustafa Kemal Bey, İsmet (İnönü) Bey, Kâzım Karabekir ve Fevzi Bey gibi savaşa geç girilmesini, mümkünse hiç gi-rilmemesini isteyen komutanlar da vardı. Gelecekte İstiklal Harbi'nin komutanlarını oluşturan bu kadrolar, daha çok Alman aleyhtarıydı. Bundan dolayı Enver Paşayla da gerilimleri günden güne arttı. Sarıkamış faciasından sonra bunu görmek mümkündür. Fakat hepsi de savaştaki görevlerini yerine getirdiler. Enver Paşa da bu komutanların ne kadar gerekli olduğunu bilirdi. Ama şurası bir gerçek ki 1915'ten sonra açığa çıkmayan bir gerilim genç komutanların arasında

süregitti. İkinci grup, I. Cihan Harbi'nde edindikleri tecrübe ve ihtiyatla ileride İstiklal Harbi'ni başlatıp götürecekti.

Sarıkamış, Süveyş Kanalı Cephesi gibi facialar yanında Kutü'l-Amare'deki zafer morali yükseltmişti. Kudüs'ün kendi Alman kurmay heyetinin entrikaları yüzünden 1917 Noeli'nde neredeyse teslimine rağmen etrafındaki mevzi ve cephelerde savaşın aylarca uzaması, Filistin Cephesi'nde yer yer genç subayların dâhiyane direnişi ve askerin savunması bugün pek bilinmez. Bir yandan ricat, öbür yandan savaşın sonunda İran ve Kafkasya'daki zaferler, I. Cihan Harbi'nde hem Türkiye'nin hem de imparatorluğun asli unsuru olan Türk halkının yıpranmasına neden oldu ama geleceğe hazır, emin bir ülke ortaya çıktı. I. Cihan Harbi'nin birçok çevrede yarattığı umutsuzluk ve teslimiyet havasına rağmen ordunun genç komutanları direnişe devam edebildiler ve nitekim muvaffak oldular.

İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri, en başta Enver Paşa, ülkeyi terk ettiler. Gerekçeleri, kurulan hükümetin ve padişah VI. Mehmed Vahdettin'in etrafındaki yeni devlet adamlarının kendilerine adil bir muamele yapmayacağı olmuştur. Politikada tarafların her zaman mazereti hazırdır ve bir haklılık payı da vardır. Mütareke hükümetlerinin Tevfik ve Ali Rıza Paşa gibi Anadolu mücadelesine hayırhah nazarla bakan sadrazamları olduğu gibi, Damat Ferit Paşa gibi bunun tam tersi bir yaklaşıma sahip olanlar da mevcuttu. Şurası bir gerçek ki Anadolu hükümeti, Rusya'nın Müslüman topraklarında faaliyet göstermek isteyen ve bunda kısmen başarı gösterebilen Enver Paşa'ya karşı onaylayıcı davranmadı; bunda da haklıydı.

Enver Paşa, halifenin damadı ve ordıların başkomutanı olarak Sovyet Rusya ve Türkistan'a adım attığı zaman parçalanan Rusya'da özellikle Orta Asya Türkleri'nin desteğini kazandı. Buna Türk ırkından olmayan Tacikler de dâhildir. Basmacı Hareketi hepsini kapsıyordu; son anda dahi bütün bu gruplar Enver Paşanın yanındaydı. Paşanın Rusya'da mücadeleye başladığı 1918'den beri doğan erkek bebeklerin arasında Enver ismini alanlar kalabalık bir grubu oluşturur. Tacikistan'daki türbesi de çok uzun seneler yerli halk tarafından ziyaret edilmiştir. Enver Paşa da 1908'den beri 14 yıl içinde bütün bu yönleriyle Türk tarihini işgal eden portrelerdendir.

Enver Paşa dönemi bir anda değerlendirilebilecek bir dönem değildir. Bizim edebiyatımızda güçlü kalemiyle kendisini değerlendiren Şevket Süreyya Aydemir'in yanında şimdi yeni çalışmalar da söz konusu... Doğrusu şahsen uzun zamandır bu konuda hayli vesika toplayan Murat Bardakçı'nın çalışmasını merak ediyorum. Yüzyıla yaklaşan zaman artık bu konuda değişik yorumları da elbette beraberinde getirecektir ama hemüz olayları dahi çok iyi öğrendiğimizi söylemek maalesef mümkün gözükmüyor.

III

İMPARATORLUKTAN CUMHURİYETE

"Cumhuriyet'in zihniyeti ve dünyayı kavrayış yönteini, uygarlığın üzerinde duruyor. Tarih, coğrafya, musiki... Yeni bir zihniyet değişimi, 'Ben böyle başarırım' diyor."

İMPARATORLUK TECRÜBESİ VE TÜRKİYE

İmparatorluk tecrübesi, devletimizin ve milletimizin tarihte nevi şahsına münhasır bir yeri olduğunun; Türk milletinin ve devletinin tarihî, coğrafi ve siyasi tecrübe bakımından nadide ve kendine has imtiyazlı bir yeri olduğunun ifadesidir. Geçmişte pek kimsenin bilmediği fakat bence önemli bir münevverimiz olan büyükelçi Zeki Kuneralp, imparatorluğun son dahiliye nazırlarından Ali Kemâl'in oğludur. İsviçre'de büyümüş, orada okumuş ve bir müddet sonra yani 20-30 yaşları arasında Türkiye'ye avdet ederek hariciye nezareti vekaleti imtihanlarına girmiş ve kazanmıştır. İmtihanı kazandığı zaman, eski ricalden birinin, yani Ali Kemâl'in oğlu olduğu için ister istemez durumu Reisicumhur İsmet Paşa Hazretleri'ne arz ediyorlar. Paşanın cevabı, "Mademki kabiliyetli bir gençtir, ne mahzuru var" oluyor ve kadroya alınmasını istiyor. İşte bu gencin, Zeki Kuneralp'ın hatıratında şöyle bir bahis vardır: "Türk olmak zor bir meslektir fakat bir imtiyazdır" der.

Devletlu Büyükelçimiz, bu sözleri bir nutkunda kullanmıştır. Bu nutuk, hayatının en acı bir safhasında gerçekleşmiştir. Madrid'de Asala teröristleri, kendisinin arabasına bir bomba tertibi kurdular ve makam arabası infilak etti. Lakin Büyükelçi o anda ani bir telefon veya telegram göndermesi icap ettiği için arabaya binmemişti. Fakat çok kıymetli eşi merhume Necla Hanım, baldızı ve kendisi de büyükelçi olan bacanağı Sayın Balcı binmişlerdi ve onlar şehit oldular. Yani bir büyükelçimiz ve iki sefire hanım orada şehit oldu. Büyükelçi'nin makamı bırakması, protesto etmesi, infialle veya derin şedit elemle avdet etmesi beklenirdi ama hiçbirini yapmadı. Göreve devam etti. Göreve devamı sırasında İspanya Ayanı kendisini büyük bir hayret ve hayranlıkla izlediler. Zaten enteresan bir kişilikti. Çok bilgiliydi ve Madrid'e geldiğinin daha altıncı ayında, üstelik ileri yaşta olmasına rağmen İspanyolcayı çok iyi ve hızlıca öğrenip konferans bile verecek kadar etrafını etkilemişti.

İşte görevinden ayrıldığı sırada verdiği nutukta bu cümleyi ifade etmiştir. Büyükelçi'nin kişiliği ve görüşleri itibariyle, bu rastgele bir milliyetçi söylem, boş bir sofra nutku değildir. Bu tarihî ve sosyolojik bir ifadedir. Zaten Zeki Kuneralp gibi birinin bunu anlaması çok normaldir. Yabancı diyarlarda büyümüş, okumuş, dünyanın ahvalini tanımıştır, bulunduğu büyük merkezlerde son derece hürmet görmüştür. Evet, Türk doğmak, Türk olmak bir imtiyazdır. Çünkü Türkiye, bu imtiyazı büyük bir imtihan ve tecrübe ile kazanmış milletlerden, devletlerden biridir. Az memleketin tarihinde I. Cihan Harbi gibi savunma abideleri vardır, dünya savaşı vardır. ;

Meselâ Almanya militarist bir devlettir ve büyük savaşlar yapmış, o büyük savaşların içinde büyük zaferler kazanmıştır. Elbette çok büyük yenilgiler de görmüştür ama Alman vatanının bu şekilde canlıraş bir şekilde savunulması söz konusu olmamıştır. II. Cihan Harbi'nde olduğu gibi, İngiltere'nin de savunma gücünü ortaya koyduğu büyük savaşları vardır. Ama çok az ülke kan ve can pahasına topraklarını savunmuştur. Rusya'nın Brest-Litovsk'ta, Sivastopol'da, Beyaz Rusya'da, Moskova, Stalingrad ve Leningrad'da milletin kanı, canı pahasına savunma yaptığı malûmdur. Oradaki savunma abideleri, o milletin vatanını sevdiğini gösterir. Bu abideler, onların millî kimliklerini oluşturan kilometre taşlarıdır. Marne ve Verdun cepheleri de, Fransa'nın vatan savunması yapabilen, millî şuura sahip bir tarihî kimliğe sahip olduğunu gösterir.

İşte Çanakkale de bu türden abidelerden biridir. Ne doğuda ne de batıda böylesi büyük bir abideye rastlanır. Dünya tarihinin hemen hiçbir safhası, dünya coğrafyasının hemen hiçbir önemli parçası yoktur ki orada Türkler olmasın. Türkler olmadan hiçbir önemli Avrupa devletinin millî tarihi incelenemez. Hiçbir Ortadoğu ülkesinin, hiçbir Rus-Slav ülkesinin millî tarihi ve kimliği Türkler hesaba katılmadan anlaşılamaz. Bu, ortaçağların derinliklerinden başlar ve yakın zamanlara kadar devam eder. Türkler olmadan Ortaçağ olamaz, Rönesans olamaz, I. Cihan Harbi olamaz. Bu hususun üzerinde önemle durulması gerekir.

En mühimi ise şudur: Bazılarının iddialarının aksine, Türk tarihi ve Türk milliyetçi düşüncesi bir eğitim aracı değildir. Okullarımızda faşist bir eğitim verildiğini, tarih

ders kitaplarımızın insanları körü körüne milliyetçi yaptığını iddia ediyorlar. Bu memleketin ortaokullarında, liselerinde okudum. Yıllardır bu sahada çalışan, araştırma yapan biri olarak ben böyle bir yapının etkin olduğuna rastlamadım. Tam aksine, Türk tarih eğitiminin sefaletini müşahede ettim. Fakir bir edebiyata dayanan, tek kelimeyle sefil bir eğitim, bu eğitimin ne demokrasi ne de totaliter bir ideolojinin altyapısını vermesi mümkün değildir.

Peki Türkler nasıl oluyor da millî bir kimlik çizgisine sahip olabiliyorlar? Çünkü bu coğrafya üzerinde kazanılan önemli zaferlerle büyük değişiklikler meydana geldi. Yine çok önemli savaşlar ve geri çekilmelerle, ızdıraplı toprak kayıplarıyla bugünkü Türk vatanı oluştu. 20'nci yüzyılın başında İzmir henüz yeni yeni gelişen bir bölgesel merkezdi ve sadece iktisadi hayatta değil, nüfusta da Türk Müslüman halkın payı fazla değildi. Birdenbire izmir'in nüfusu arttı ve kent Türkleşti, Müslümanlaştı. Balkanlarda ve Adalar'da yaşanan facialarla yeni bir şehir ortaya çıktı ve bu şehir çok kısa bir zaman sonra bütün bir Cihan Harbi'nin bedelini ödercesine, âdeta harbin tek suçlusu ve mücrimiymiş gibi istila ve işgale uğradı. Bu işgalin sonunda ise bir direniş gösterdi.

Bu ülkenin, insanlarının, yenilen ordunun, komuta heyetinin, bu teslim olmuş ülkenin mülki idare sınıfının ve münevverlerinin değerini biz bile anlayamadık. Bunu o günlerde anlayan belki de tek bir kişi vardı: Başkomutanımız Mustafa Kemal Paşa. Belki bir de Yunanistan'ın ileride başbakanı ve diktatörü olacak Metaksas... Metaksas, Venizelos taraftarlarına ve hükümetine "Küçük Asya'ya adım atmayın.

kürklerin orduları, komutanları vardır ve kısa zamanda bize bunun bedelini ödetirler" demişti. Nitekim 3 yıl içerisinde haklı olduğu ve gelecek hadise ve gelişmelere doğru teşhis koyduğu ortaya çıkmıştır.

Demek ki objektif olarak, büyük bir mirasa, güçlü bir yapılanmaya, önemli bir potansiyele ve tarihî bir zenginliğe sahip bir milletten söz ediyoruz. Bu hiçbir zaman değişmeyecektir. Bu hâlin dejenere olması, ortadan kalkması fevkalade güçtür. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Birincisi, Türkiye'nin bugünkü toprakları, dünyanın etnik yapısı en geç değişen bölümlerinden biridir. Bu topraklar Miladi 12'nci asırda Türkleşmiştir. Memleketimizin adını Türkiye *(Turchia)*, *Turc-menia* olarak koyanlar da biz değiliz; italyan gözlemcilerdir. Çünkü tüccar italyanlar o tarihte Akdeniz medeniyetinin sözcüleridir. Coğrafya ve dünyayı çok iyi bilmektedirler. Bizim koyduğumuz isim ise Roma İmparatorluğu'dur (İklim-i Rum veya Devlet-i Rum).

İkincisi, Devlet-i Aliyye'nin teşkilat yapısının bütün imparatorluklarda görülen akli unsurlara sahip olmasıdır. Bu bakımdan, diğer imparatorluklarla sistem olarak büyük farklılıklar görülmemektedir. Eski İran'da, Eski Roma'da, Bizans'ta, İslam imparatorluklarında ne varsa, Devlet-i Aliyye'nin teşkilat şeması da aynıdır. Ancak zamanın askerileşmesine uygun farklılıklar vardır. 12'nci asırda belli bir bölgeye hükmeden Türkler, iki asır sonra Tuna mansabına hâkim olmuşlardır. Bu hızlı gelişme dünyanın "no man's land" denen boş kıtalarında değil, tam aksine milletlerin, dinlerin, zenginliklerin en yoğun olarak bulunduğu, rekabet ve çatışmanın en yaygın olduğu bölgede olmuştur.

Bunun başarılması için müthiş bir askerî teşkilat gereklidir ve askerlik Türk milletinin bir vasfıdır. Çoğumuza ortaokul, lise yıllarında slogan hâlinde ezberletilen ve kimilerinin bıyık altından güleryek tekrarladığı ve tenkit ettiği sloganın anlamı burada ortaya çıkar. Kimse "Her Türk doğuştan âlimdir" gibi bir iddiaya sahip değil. Böyle bir şey söz konusu değildir. Nitekim başka milletlere, cemiyetlere baktığımızda bunun doğru olmadığı anlaşılıyor. Bugün de İran ulemasına, Akdeniz devletlerine ya da Rusya'nın âlimlerine baktığımız zaman, yaşadığımız tarihi değerlendirmek konusunda hiç de o kadar esaslı durumda olmadığımız görülmektedir. Dilimizi kullanmaktaki ustalığımızın da pek takdire şayan bir vaziyet arz etmediği açıktır.

Ama Türkler askerdir. Bu askerlikledir ki Türkler bütün zaman ve zemine uyabilmektedirler. Her şeye rağmen bu coğrafyaya intibakımızda, çok erken olarak ateşli silahlar imparatorluğuna dönüşmemizde, 15'inci asırda Balkanlar, İstanbul ve Orta Avrupa'da kazandığımız zaferlerde, Memlûklar ve Safeviler gibi güçlü, imanlı ordularını bulunduğu memleketlerde hâkimiyet kurmamızda bu askerî yapılanmanın etkisi vardır. Daha önemlisi, 18'inci asırdan itibaren modern dünyanın teknik ilerlemelerine ve baskısına karşı, askerî reformlar yoluyla modern ilimlere adım atışımız da bunu göstermektedir. Neden modern Türkiye'de, Balkanlar'a ve Doğu dünyasına kıyasla daha ciddi bir tıbbi gelişme ortaya çıkıyor? Neden komşu ülkelere kıyasla bu ülkede daha sağlam bir mühendislik var? Bunların nedenlerine baktığımızda, Türk ordularının modernleşme sancılarının hızlı bir Ba-

tılılaşmayı sağladığını ve ardından da diğer pozitif ilimleri davet ettiğini görüyoruz.

Üçüncü olarak, imparatorluk tecrübesi bir anlayış, bir miras meselesidir. İmparatorluğun bu alanda bıraktığı anlayış ve yapı, aristokrat bir sınıfın olmayışıdır. Türk toplum eliti liyakate, öz kabiliyete ve gayrete dayanır. Bu şekilde terfi eden, idareye yerleşen insanların çocuklarının aynı imtiyaza sahip olmak için benzer bir eğitimi benimsemeleri gerekir. Aksi takdirde şansları yoktur. Bundan dolayı Türkiye'de demokrasi, belirgin bazı sınıf ve kastların tekelinde değildir. Devlet her zaman için yeniden ortaya çıkan liderler tarafından idare edilir.

Elbette tarihî yapının olumlu, avantaj sayılabilecek yanları olduğu gibi, dezavantajları da görülür. Kültürel hayatımızda geleneklerin sürmesinde bu yapı kopukluklar yapmıştır; sürekli bir dolaşım vardır. Darbeler ve ihtilaller olmadan da servet el değiştiriyor ve yeni sınıf ve zümreler cemiyet hayatında üste geçiyor ve iktidarı ele alıyor. Aslında Türkiye'de darbeci bir devlet geleneği kendine özgü olur. Çünkü her darbeci grubun, ordudaki terfi dolayısıyla, aşağıdan gelen zorlamalarla sahneden çekilmesi gerekir. Bu nedenle ister istemez bir müddet sonra sivil hayata dönülmüştür. Eğer Türk tarihinin bilhassa modern zamanlarında birtakım olumsuz gelişmeler olduysa, bunun nedenlerini sadece -hiçbir Şekilde tasvip etmediğimiz- darbelerde değil, sivil idarede de aramamız gerekir.

Bu sorunların başında, imparatorluk geleneğinde bulunmayan nepotizm gelir. "Nepos" Latincede "yeğen" demektir. Papaların bir kısmının, kilise varidatını, mülkünü ve ida-

resini sözde kendi yeğenlerine bırakmasıyla ortaya çıkmış bir terimdir. Genel kullanımı itibariyle, "akraba kayırıcılığı ve aşiretçilik" demektir. Bizim tarihimizde bu geçmişten gelen bir hastalık değil, doğrudan doğruya demokrasiyle gelen bir hastalıktır ve bizi eritip bitirmektedir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda hâkim idarenin, yani hanedanın iktidarının bu şekilde hanedanlaşmalara tahammül edemediği çok açıktır. Sokullu Mehmed Paşa nın, akrabalarını iş başına getirerek, bir nevi nepotizmden dolayı çok planlı bir suikastla hayatını kaybetmesinin ardında bu iktidar özlemi vardır. Aslında son derece ehliyetli ve becerikli, uzun süre tahıt makamında kalmış bir vezirdir. Benzer bir olay, Nevşehirli İbrahim Paşa açısından da, II. Mustafa'nın hocası Feyzullah Efendi hanedanı bakımından da doğrudur. Bu isimler ya devletin ya da alt katmandaki bürokrasinin ve askerin müdahaleleriyle ortadan kaldırılmıştır.

Diğer bir önemli unsur, aristokrasi ve feodalite rejiminin esaslarının yerleşmediği Türkiye'de büyük toprak temerküzünün ve serf statüsündeki köylünün olmayışıdır. Türkiye'nin köylü sınıfları fakir olmuş, sıkıntı çekmiş, II. Cihan Harbi'nin şartları içerisinde dönemin en zor hayatını sürdürmüştür. Fakat Türkiye'de feodal rejimin esasları görülmez. Bunun aksi bir portre çizmek ve böyle bir tarih yazmak gerçeklikle uyuşmaz. Altını çizmek gerekir ki Türkiye, organizasyonu ve örgütlenmesiyle bugün üçüncü dünyada değil, endüstri ülkeleri arasında yer almaktadır. Fakat endüstri ülkelerine ait bir sınıfsal kültür birikimi olmamasından ötürü de önemli sıkıntılar yaşanmaktadır.

Bu nedenle, Türkiye üçüncü dünya ülkelerinin sosyolojisi ve coğrafyası açısından incelenemez. Evet, Türkiye 18'inci yüzyılda "Leading Industrial Nation-Öncü Endüstriyel Ülke" denen İngiltere gibi değildir. Onlar kadar büyük bir sanayi koramamamız, köylü sınıflarının tasfiyesinde onlar kadar acemleci ve gaddar olmamamız itibariyle farklıyız. Zanaatkârlığın ve küçük üreticiliğin tasfiyesi açısından da onlar gibi davranmadık ve bu nedenle, bu sınıfların varlığı bir süre daha devam edebildi. Diğer taraftan, endüstrinin büyük kentte gelişmesi yüzünden köyle kent arasındaki küçük yerleşimler, yani kasabalar kendi kültürel sanayi gelişimlerini tamamlayamadılar. Bu nedenle kasaba, modern Türk hayatında üretimi son derece kıt, yeni eğitim ve kültür şartlarına intibak edemeyen bir birim olarak varlığını sürdürüyor. Bu durumun siyasi kültür ve siyasal hayat bakımından mahzurları ortadadır. Kasaba özellikle Türk bürokrasisine ve siyasal hayatına her kanattan olumsuz katkılarıyla giriyor.

Her şeye rağmen, Türkiye bilhassa II. Cihan Harbi'nden sonra "managerial revolution" denebilecek işletmecilik sahasındaki yönetimsel reformu yapabilmiş ve bunu hayata aksettirebilmiştir. Fakat ilginç olan, devlet maliyesinde aynı gelişmenin sağlanamamış olmasıdır. Diğer taraftan, hızlı sanayileşmeye eşlik eden hızlı şehirleşmeye rağmen, bu şehirleşmenin gerektirdiği kültürel yapılar gelişmemiştir. Nihayet, bugünün Türkiyesi'ni İslam dünyasının başka ülkelerine benzetmek, o ülkelerle paralellikler kurmak mümkün değildir. En çarpıcı örnek, İran-Türkiye mukayesesidir. İran'ın entelektüelleri ve kültür hayatı çok güçlü olabilir. Ama bu memleketin coğrafyasına, iktisadi hayatına, taşrasına, sana-

yileşmesine baktığınız zaman sükût-u hayale uğrarsınız. Bu çok manidar bir durumdur.

Nitekim Türkiye, birtakım aşamaları çoktan geçmiş bir memlekettir. Türkiye yeryüzünde donanması itibariyle en büyük atılımı yapmıştır. Türklerin bu topraklara girişi ve denizi görüşü ancak ve ancak yedi asırdır. 7-8 asır içinde, bugün dünyadaki sayılı donanmalardan ve gelişen denizcilik endüstrilerinden birine sahip olabilmiştir. Türk ordusu üst düzey bir eğitim veren sayılı ordulardan biridir. Yeryüzünü saran şirketler günbegün ortaya çıkmaktadır. Orta Asya'ya Turancılık bayrağıyla değil, şirketlerle ve fabrikalar kurularak girildi ve bunlar 20 yılın içinde başarıldı. En önemlisi, Türkiye birtakım bilim dallarında da ön sıralarda yer almaktadır. Ama mühendislik, tıp ve fen dallarındaki gelişme, sosyal bilimler, tarih ve filolojiyi içermiyor. 1930'larda faaliyete geçen Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi maalesef zaman içinde erimiştir ve yeni kurulan üniversitelerin de onu geçtiğine ya da geçeceğine dair bir emare yoktur. Büyük mühendisler, hekimler yetiştiren, doğa bilimlerinde isminden bahsettiren bir memleket, maalesef sosyal bilimlerde, tarihçilikte aynı atılımı yapamamaktadır.

"TÜRKİYE" ADINI TAŞIYAN İLK MECLİS

I. Cihan Harbi merkezî devletlerin yenilgisiyle bitti. Öyle olacağı bazıları için bir bilinmez değildi. Nitekim Yarbay İsmet Bey, Fransız-Alman harbinin şiddetlendiği bir dönemde Enver Paşa ya hitaben kaleme aldığı bir rapor'da, Rusya karşısındaki galibiyetinden sonra Almanya'ya atfedilen kudretin Marne Cephesi'nde bir sükût-u hayale dönüştüğünü, bu bölgedeki Fransız savunmasına karşı (Mareşal Geoffrey'nin komuta ettiği cephe) Almanya'nın artık zaferi garanti edecek bir' müttefik olamayacağını bildirmiştir.

İttihat ve Terakki yöneticileri imparatorluğu Almanya'nın tarafında savaşa sokmanın ağır bedelini ödemişlerdi. Savaş sonunda Versailles Sarayı'nın muhtelif bölümlerinde yapılan anlaşmalar'la Avusturya parçalandı, Macaristan adamakıllı küçüldü ve bir' anarşiye gark oldu. Almanya kendisine dikte edilen ağır şartlar' dolayısıyla iktisadi kr'izi aşamadı ve tarihin 'n korkunç rejimine yuvar'landı.

Türkiye, Sevres Porselen Fabrikası'ndaki müzede önüne konan anlaşmayı imzaladı. Ama bu şartlar' Ankara'daki hü-

kümet tarafından kabul edilmedi. Bunun üzerine İstanbul'da artık mevcut olmayan meclisin (19 Mart 1920 işgali ile Meclis-i Mebusan azaları ya tevkif edilmişti ya da bir köşede saklanıyorlardı) yerine teşkil edilen Şura-yı Saltanat'ın bu anlaşmayı tasdiki fazla bir şey ifade etmedi. Padişah dahi onaylayamamıştı. Böylelikle I. Cihan Harbi'nin mağlupları içinde galiplerin dikte ettiklerini kabul etmeyen tek devlet Türkiye oldu.

16 Mart 1920'de istanbul işgal edildi. Şehzadebaşı'ndaki karakolun bütün askerleri şehit edildi. Yakın tarihimizin bu ünlü abidesi, hoyrat ve bilgisiz imar hareketleri sayesinde şimdiki belediye sarayını inşa etmek için yıkılan yapılardandır. Bu ikinci Britanya işgali gayrimeşru ve mütareke hükümlerine aykırı olarak değerlendirilmişti. Bu sebeple yeni meclisin Anadolu'daki direniş hareketinin merkezi olarak teşkili kaçınılmaz bir hâl almıştı.

23 Nisan günü Ankara İttihat ve Terakki Kulübü binasında ilk açılış oturumu yapılan meclise ilk anda sancak ve livalardan seçilen 115 mebus katıldı. Bu mebuslar geldikleri bölgede kurulan sandıklarla, yani umumi bir seçimle belirlenmemişlerdi. Daha çok her yerde teşkil edilen ve Mustafa Kemal Paşa tarafından bir elde toplanan Müdafaa-i Hukuk gruplarından seçilip gönderilen mebuslardı. Ayrıca İstanbul'daki son Osmanlı meclisinin üyeleri Ankaradaki meclisin tabii üyeleriydi. Bunlar Ankara'ya ulaştıkça ve Malta sürgününden döndükçe Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katıldılar. Adı üzerinde, uzun bir tarihte ilk (İslam öncesi Göktürk ve Türgişlerden sonra) defa Türk devleti Türkiye ismini taşıyordu. İstanbul'daki saltanat ve hilafetin haklarını

savundıkları için Kanun-i Esasi'yi (1876) esas almışlardı. Aslında bu metin Ankara hükümetine uygun olan anayasa değildi. Nitekim 1921 'de birlikte var olan kısa ama çok ilginç bir anayasa metni daha hazırlandı.

Ankaradaki söz konusu meclis hükümeti tarihte ilk örnek değildir. Fransız ihtilal meclisi de, Sovyet Rusya idaresi de birer meclis hükümetiydi. Ama Ankara'nın bir farkı vardı. Savaş içinde bulunmamız dolayısıyla meclis reisine başkumandanlık yetkisi ve mevkii de verilmişti.

Meclis denetim yetkisini de hassasiyetle kullanmıştı. Ankara fakirdi. Zecri mali tedbirlerle savaşılıyordu. Bu ilk meclis de askerî harcamalara kadar her şeyi denetliyordu.[24]

Bu yıl Türkiye adını taşıyan millet meclisimiz 94 yaşında... Arkasında parlamenter bir anane vardı. Devlet yine başkent değiştirmişti. Türk imparatorluğunun 470 yıllık başkenti bu sefer Anadolu içlerine çekilmiş ve ihtilaf devletleri ile ayrı ayrı anlaşmalar imzalanmıştı. İngiltere yalnız kalmış ve Yunanistan'ı kullanmaya devam etmişti. Her ne olursa olsun ilk meclisin farklı dünya görüşlerine sahip mebusları bir amaç etrafında toplanmışlardı: I. Cihan Harbi'nin galiplerinin kurmak istedikleri dünya ve düzen Türkiye'de kesinlikle kabul edilmeyecekti.

24 Bu konuda ek okuma için bkz. Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990.

BAŞKUMANDANLIK MEYDAN MUHAREBESİ 30 AĞUSTOS 1922

1922 yılı 30 Ağustos günü; Başkumandanlık Meydan Muharebesi'nin kazanıldığı, Yunan ordularının askerî ve stratejik anlamda dağınık olarak ricate başladığı gündür. Ricat tekniği çok daha fazla savaş tecrübesine sahip Türk ordularında bile aslında Kurtuluş Savaşı'nın 1921 yılı içindeki safahatında tam anlamıyla öğrenilmiştir. 1922 yılı Ağustos ayında bu nedenle Anadolu'daki ordularının yenilgisiyle Başkomutan Trikopis'in teslimiyetinden sonra birliklerin ri-cati bir kaos ve yangın yarattı. 1 Eylül'de başkomutanlık emri ordulara ilk hedef olarak Akdeniz'i gösteriyordu, yani sonradan adı Ege Denizi'ne çevrilen denizin kıyılarını. Bu umulmadık bir gelişmeydi. Zira Kurtuluş Savaşı'nın başlarında, hatta Sakarya Zaferi sırasında dahi birçok ciddi komutan ve Anadolu hareketini destekleyen kişi, merkezî Anadolu, Karadeniz kıyıları, Çukurova ve Doğu Anadolu ile yetinmenin şimdilik daha gerçekçi bir strateji olduğunu düşünmüşlerdir. İzmir ve Bursa'nın kurtarılması idealinin bu

kadar çabuk gerçekleştirilmesi ancak başkomutanın askerî dehasıyla açıklanabilir.

1919 yılı Mayıs ayının başında Venizelos ve kendisine tabi komutanlar kralı devirme eylemini İzmir'e çıkışla taçlandırmışlardı. Yorgun Britanya, askerî kuvvet olarak savaşa geç girmiş ve az yıpranmış Yunanistan'ı tercih etmişti ve Venizelos siyasi mahfillerde günün adamıydı. Yunanistan Batı Anadolu'da İyonya denilen eski Aydın vilayetinin (bugünkü İzmir, Aydın, Manisa, Denizli) yanı sıra eskilerin Karya dediği Muğla'nın da işgalini düşlüyordu. Düşlediği diğer bölge olan Balıkesir-Bursayı da işgal etmekle kalmayacak, Eskişehir ve Ankara'ya doğru yönelecekti. Başlangıçta büyük iddialar içeren bu plana bir tek General Metaksas karşı çıkmış ve Küçük Asya macerasına girişilmemesi konusunda ikaz etmişti. Nitekim Yunanistan'ın Küçük Asya seferi bu ülke için 1922-24 arasında nüfus mübadelesi ile sonuçlanan bir dizi olumsuz gelişme yaratacaktı.

92 yıl evvelki bu nihai zaferle Mudanya Mütarekesi ve Saltanat'ın lağvı da iki ay içerisinde birbirini izlemiştir.

LOZAN ANTLAŞMASI
ZAFER Mİ, HEZİMET Mİ?

Cumhuriyet tarihinin üzerinde en çok tartışılan olaylarından biri kuşkusuz Lozan Antlaşması'dır. Bu konuda Lozan'ı bir hezimet olarak görenler de, bir zafer olarak nitelendirenler de mevcuttur. Lozan mantıki ve gayet onurlu bir uzlaşmadır. Nitekim kalıcı ve düzeni sağlayıcı bir anlaşma olarak görülmelidir.

Lozan Antlaşması, Cumhuriyet ilan edilmeden evvelki geçiş döneminde gerçekleşen ve kabul edilen bir kurucu belgedir. Bu çok ilginç bir noktadır; bundan dolayı Lozan'a bütün bir Cumhuriyet dönemi bürokrasisi ve politikacıları "Cumhuriyet'in temel antlaşması, hatta temelidir" derler. Bu abartma şuna dayanıyor: Lozan'ın alkânına baktığımız zaman gerçekten bir imparatorluğun tasfiyesi de, yani yeni gelen rejimin iç meselesi de beynelmilel bir antlaşmayla yerine getirtilmiştir. Bu özelliğinden dolayı Lozan'a muhalif çevreler "bu anlaşma tamamen dışarının yönettiği bir hezimet" diye yorum yaparlar. Aslında Lozan bir uzlaşmadır, yani hem muhalif devletlerle bir anlaşmadır, hem de Türk

halkıyla kurulacak yeni rejim için bir anlaşma sayılır. Şüphesiz bu antlaşmanın üzerinde önemle durulması gerekiyor. 1922 yılı Kasım ayının başlarında son padişah ülkeyi terk etti. Yine bundan biraz önce TBMM saltanatı kaldırma kararı alınıştı. Peki TBMM ne yapıyor? Yeni bir rejim mi ilan ediyor, hayır. "Cumhuriyet herhalde kapıdadır" deniliyor ama Cumhuriyet henüz ilan edilmemiştir. Bu arada Mudanya Mütarekesi'nde fiilen sona eren İstiklal Harbi'ni hukuken nihayete erdirecek yeni bir statüye giriyoruz. Burada saltanat ortada yok; yani imparatorluk tasfiye edilmiştir, tabii bunun kurumları da ele alınacak. Lozan'ın ilk safhası 20 Kasım 1922 ile 4 Şubat 1923 tarihleri arasındadır. Hiç şüphesiz Lozan Konferansı'nın bu ilk döneminde en mühim mesele, sanıldığının aksine sınırların tespiti keyfiyeti değildir. Çünkü burada Türkiye ile Yunanistan arasındaki sınır sorunları çözümlenmiş, hatta esas itibariyle kabul edilmişti. Yine ingiltere, Fransa, italya ve yeni Türkiye arasında yüzyıllardan beri biriken sorunların çözümleri iki bölüm hâlinde ele alınmıştır. Bunlar katiyen sınır meselesi değildir. Asıl sorun kapitülasyonlar ve iktisadi ilişkilerdir. Bu mevzulara gelindiğinde sorun bir türlü çözülemedi ve büyük bir çatışma ile İsmet Paşa başkanlığındaki delegasyonumuz Lozan'ı terk etti. 23 Nisan 1923'te ise yeniden konferans masasına oturuldu. Görüşmeler sonunda 24 Temmuz 1923 'te bir anlaşma imzalandı. Asıl bundan sonraki safha çok önemliydi. Ortada 17 ek belgeyle birlikte beş bölüm, beş antlaşma, beş adet protokol ve beş bildiriyi içeren 143 maddelik bir Lozan Antlaşması vardı.

Uzun yıllar Türkiye Cumhuriyeti yönetimi "Cumhuriye-imizin ve yeni toplumumuzun esası bu anlaşmadır" dediği hâlde, ne anlaşmanın zabıtları ne ön görüşme protokolleri ne de yorumları yayınlanmıştır. Elbette kasti bir tutum söz konusu değildir. Denilebilir ki kolay mutluk atmayı yeterli gören, özet metin ve yorumları kabul etmeyi yeterli gören bir anlayış hâkimidir. Hatta dışişleri mensupları için bile böyle bir zihniyet geçerliydi. Bence merhum Prof. Seha Meray'ın 1969-1973 arasında hazırladığı, zabıtları karıştırarak etüt ettiği ve metinleri ortaya koyduğu Lozan külliyatına[25] kadar da bu mesele pek halledilmiş değildi. İlmî literatürde bile -örneğin Siyasal Bilgiler Fakültesi yayını olan *Olaylarla Türk Dış Politikası*nın 1919-1973 arasını ele alan birinci cildindeki Lozan Antlaşması maddesi bile ancak derli toplu bir yazıdır- çok fazla şey ifade etmediğini söyleyebilirim. Muhtelif baskıları olan bu kitaba yurtdışında bile Türk dış politikasının el kitabı olarak müracaat edilmiştir.

Burada anlaşmanın kendisine bakmakta fayda vardır. Bir kere barış anlaşmasına giden delegeler çok ilginçtir. Heyetin başında İsmet Paşa, heyetin içinde Rıza Nur var. Rıza Nur'un yanında sonraki başvekillerimizden Hasan Saka Bey, sonra ilginç bir üye olarak imparatorluğun son hahambaşılarından Hayim Nahum vardır. Bir de burada dikkat edilmesi gereken husus; Büyük Millet Meclisi'nde iki düşünce arasında çok Şiddetli tartışmaların yuku bulunmasıdır. Dolayısıyla Lozan metni üzerinde tek kişinin, tek kuvvetin direktifi bulunduğu iddiasını biraz ihtiyatla karşılamak gerekir.

25 Çeviren Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı (Tutanaklar-Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Oniki Ada'yı hiç alamadık

Sınırlar aslında Mudanya Mütarekesi'ne göre tespit edilmiştir. Vakıa biz Mudanya'da bu sınırların hepsini alamadık ama alacağımız yer belliydi, yani elde o askeri güç vardı. Dolayısıyla Sevr'de Çatalca hattından biraz ileride bulunan Podima-Kalikratya hattı -ki bunlar bugün İstanbul'un banliyösüdür neredeyse- Lozan'da artık değişecektir. Londra Konferansı'nın sonunda, Mart 1921'de yapılan barış teklifinde burası söz konusu edilmemektedir. Sakarya Zaferi'nden ve Fransa ile Ankara Antlaşması'nın ardından yapılan Mart 1922 tarihli barış teklifinde ise Babaeski, Kırklareli Yunanistan'da kalacakken, o da değişmiştir. Meriç hattı esas addedilmiştir. Yani I. Cihan Harbi'ne girerken söz konusu olan Osmanlı imparatorluğu hattı... Adalar bütünüyle gene Balkan Harbi'nden sonraki statüde, Türkiye dışında (ikisi hariç) kaldı. Ege'nin kuzey adaları Yunanistan'ın elindedir. Oniki Ada ise II. Cihan Harbi'nin sonunu bekleyecek ve neticede Türkiye'ye hiçbiri verilmeyecektir. Suriye sınırında Antakya (Hatay) elimizden çıkmıştı, İskenderun sancağı da duruyordu. Fakat bunun durumu belirsizdir; bu bir pro-tektoradır ve 1939'da Türkiye'ye dönecektir. Irak sınırına gelecek olursak... Lozan'da Musul meselesi halledilmemiş, çözümü sonraya bırakılmıştır. Bu "sonra" sözü ve zamanı hiç gelmeyecektir. Boğazlar bölgesi beynelmilel bir kontrol altındadır, yani askerden arındırılmış bir bölgedir. Statü yine aynı şekildedir, fakat bu Montreux'de 1936'da tasfiye edilecektir. Boğazlar meselesi II. Cihan Harbi'nde Türkiye'yi meşgul edecektir. Fakat ondan sonra askerden arındırma meselesi söz konusu olmayacaktır. Fransız nüfuz bölgesi

Suriye, İtalyan nüfuz bölgesi artık söz konusu değildir ve İstanbul olduğu gibi bırakılmaktadır. Hepimizin bildiği gibi Lozan'dan sonraki dönemde İstanbul'un kurtuluşu söz konusudur. Fakat aslında statü Lozan'a bile kalmamıştır ve söz konusu da olmamıştır.

Vatandaşlık meselesi ve Mübadele

Adli kapitülasyonlar tamamıyla ikinci dönemde halledilmiştir ve vatandaşlığını değiştirmek isteyen gayrimüslim unsurlara hiçbir şekilde müdahale edilmeyecektir. Buna karşılık hemen Lozan'ın ardından gelen mübadele -ki Lozan'da söz konusu bile edilmemişti- tamamen Yunanistan'ın aynı günlerde büyük devletlerle anlaşarak yaptığı bu talep (baskı da diyebiliriz), yeni Türkiye devletini, bunu kabule zorlamıştır. Bütün Anadolu'daki Helen nüfus mübadeleye tabi tutulmuştur. Bunların içinde sayıları 100 bini geçen -ki çok önemli bir rakamdır- Karamanlı Rumlar dediğimiz Hıristiyan Türkler de yer almaktadır. Bu Cumhuriyet'in o âni ve geleceği için çok olumsuz bir yaptırımdır. Bunlar da Yunanistan'a gönderilmiştir ve bilhassa bu toplum orada çok büyük sıkıntılar çekerek yaşamak zorunda kalmıştır. Fakat İstanbul, Bozcaada ve İmroz Rumları, tıpkı Batı Trakya Türkleri gibi, etabli, meskun, otantik statüsünde ele alınarak kapsam dışında bırakılmışlardır. Bu iş halledilmiş midir, hayır. 1960'tan sonra bunların içinde Yunan tebaasındakiler Yunanistan'a gönderildiler. Bir ailede biri Yunan tebaasından olarak gidiyorsa öbürküler de gidiyordu. Hatta bir kuşak evveli de gitmek zorunda kalıyordu. İstanbul bu devirde bir anda boşalmaya, de-Helenizasyon'a uğramıştır. Sevr'deki

askerî sınırlandırma Lozan'da artık söz konusu olmayacaktır. Lozan'a göre; Boğazların iki yakasında askerden arınmış bir bölge vardır, onun dışında Türkiye 12 bin asker bulundura-bilme hakkını elde etmiştir.

Osmanlı'dan kalan borçlar

Düyun-ı Umumiye'nin kaldırılması Lozan'daki en önemli safahattan biri olmakla birlikte en büyük tartışma konusu da olmuştur. Bu komisyon aslında bırakılıyor, fakat Türkiye devleti artık bir kere buna muhatap oluyor. Yani bu bir haciz kurumu olmaktan çıkıyor ve Türkiye ile alacaklı-borçlu ilişkisine giriliyor. Türkiye'nin Paris'teki Borçlar Komisyonu'nda bir temsilcisi bulunmuyor, bu maliye memurudur ve müfettiş statüsündedir.

Yapılan taksitlendirmelerle bu borç düzenli ödemelerle bitiriliyor. En mühim mevzu ise Düyun-ı Umumiye'nin artık vergi tarhı, vergi cibayeti konusundaki yetkilerinin kaldırılması oluyor. Artık haciz işlemi yapan bir kurum olmaktan çıkıyor, iktisadi hükümler ise bu çerçeve içerisinde düşünülecekti. Kapitülasyon mahkemeleri ve her türlü kapitülasyon kaldırılmış oluyor. Dikkate almadığımız durum; kapitülasyonların karşılıklı olduğudur ama bizim için de maalesef aynı şekilde geçerli olamadı. Bu ulusalcı ekonomiye dayanan devletlerin en önemli sorunuydu.

Yunanlardan istenen savaş tazminatından dolayı İsmet Paşa delegasyonuyla İtilaf devletleri arasında bir ayrılık söz konusuydu. Bunun çözümü şöyle halledildi: Demiryolu hattı Türklere bırakıldı. Dedeağaç, Karaağaç hattında tren içeri girip çıkıyordu. Suriye'de de benzer bir durum söz ko-

nusuydu ama o aynı statüde değildi. Bu tip işletmeler daha sonra kaldırıldı.

İsmet Paşa-Rıza Nur çekişmesi

Lozan esnasında çok ilginç bir şekilde müzakereler boyunca İsmet Paşa ile Dr. Rıza Nur arasında üstü örtülü bir çekişme olduğu görülüyor. Meselâ patrikhane meselesi... İsmet Paşa başta patrikhaneyi yurtdışına çıkarma niyetindedir; Rıza Nur ise çıkarılmamasına yatkın bir tavır almıştır. Neticede patrikhane bir Türk müessesesi olarak Türkiye sınırları içerisinde kalmıştır. Bu ise kilisenin üniversal rolüne uymayan bir tavır ve statüdür. Fakat şunu da unutmamak gerekir; Ortodoks Kilisesi, Katolik Kilisesi değildir. Yani diğer Ortodoks kiliseleri üzerindeki rolü ancak "primus interpares" şeklindedir. İstanbul patriğinin ruhani bir protokol üstünlüğü vardır. Ama bunu Roma Kilisesi'ndeki bir ökümenizm şeklinde yorumlamak güçtür. Dahası sorunun hiçbir şekilde çözümlenmediği, günümüze kadar devam ettiği görülmektedir. Yine aynı şekilde Lozan'da açık hükme bağlanan cemaat kurumları var. Ama okullar meselesi de var. Meselâ Yunanistan'ı ele alalım; İstanbul'daki Rum okullarını ele alalım, Türk maarifi ve Yunan maarifi arasında ikili baskı içindedirler. Hatta zaman zaman Atina'dan şikâyet ediyorlar. Bunların bir statüsü, bir rahatlaması söz konusu olmamaktadır. Talebe alımında, hoca alımında, okulların tesis olarak genişlemesinde... Bu nasıl halledilecektir? Zannediyorum, her şeyden evvel devletle cemaatlerin oturup ortak bir noktada anlaşmasıyla bu mümkün olacaktır. Halledemediğimiz sorun, hemen aniden öbür tarafı da mukabele-i bilmisi-

le götürmektedir. Maalesef Yunanistan, Batı Trakya Türk okullarını, Türk cemaatinin okullarını da hiçbir şekilde hâle koymamıştır. Böyle devam ettiği sürece bu sorunun çözümü mümkün görünmüyor. Bu azınlık okulları diye söylediğimiz Lozan statüsündeki gayrimüslim okullarının durumu aynen devam ediyor. Aslında hukuken bu cemaatlerin kendi hukukuna tabi olarak yaşaması söz konusuyken, Türkiye 1926 Medeni Kanunu'yla aile hukukunu, ferdin hukukunu, miras hukukunu bir standarda getirerek halletmiştir. Yani Mehmed Emin Ali Paşa'nın 1960'larda Girit'te ortaya attığı "Fransız kanun-u medenisini kabul edelim, bu işi hallede-lim" projesi âdeta 1926'ya tehir edilmiş oluyor. Sorun orada halledilmiştir. Bunun dışındaki problemler okul, kilise ve vakıflara istinat etmektedir. Bugüne kadar sık sık problem yaratan alanlar bunlardır. Bunları halletmek için ciddi bir hukukçu yaklaşım gerekiyor. Arazi meselesi de daha yeni yeni çözülmeye başlanmıştır.

Lozan bir zafer mi, hezimet mi?

Lozan gayet mantıki ve onurlu bir uzlaşmadır. Bunun üzerinde duralım. I. Harp bununla bitmiştir ve Lozan sa-yesinde Türkiye ezilmişlik, haksızlığa uğramışlık ve ikinci büyük savaşa (1939-1945) bu yüzden katılma, destekleme gibi bir heyula fikirden, kâbustan uzak kalmıştır. Bu, bütün Balkan ve Ortadoğu devletleri arasında oldukça önemlidir. O yüzden biz Lozan'ı -tabii ki aşınacak ve eskiyecek bütün anlaşmalar gibi ama- oldukça kalıcı, düzeni sağlayıcı bir anlaşma olarak görüyoruz.

İsmet Paşa

Biz Lozan kahramanı diye İsmet Paşa'yı kutladık, heyet reisidir ve tabii antlaşmayı o imzalamıştır. Bu nedenle bu başarı kişiselleştirilir.Törensel bir durum... Kişiselleş-tirme; diğer açıdan antlaşmayı tenkit ediyorsan, kabul etmiyorsan suçlama için de aynı durum geçerlidir. Hele ki böyle bir heyette Rıza Nur'un muhalefeti ve onun gibi düşünenlerle heyette olmayanların tenkidi bu işi daha çok ayyuka çıkarıyor. Lozan kahramanı dediğimiz zat, bir kere çok iyi bir diplomat olduğunu gösterdi. İnatçıdır. Nitekim kesinlikle taviz vermiyor. Bu durumdaki adamların aldıkları talimattan, önündeki belirli ilkelerden taviz vermemeleri çok önemlidir. Buna kurmay kafasıyla kani olmuştur. Ama önemle vurgulayalım; İsmet Paşa Lozan'a giderken ne bir Metternich ne deTalleyrand idi. Yani ne Metternich'çilik ne deTalleyrand'cılık oynuyor. O tip me-golamaniden uzaktır. Sadece ne olduğunu, ne yapması gerektiğini gayet iyi biliyor. En nihayetinde İsmet Paşa hükümetin adamıydı. Kendisini oraya gönderen kişi ve kurumlara karşı sorumluluğunu yerine getirmişti.

İLBER ORTAYLI

Mecliste şiddetle tartışılan mesele: Musul

24Temmuz 1923, kavga zaten konferansa verilen arada başlıyor ve 24Temmuz'dan sonra da sürüyor. Görülüyor ki İstiklal Harbi'ni, Millî Mücadele'yi yürüten ilk meclisten sonra teşekkül eden ve rejimle uzlaşan kadrolardan meydana gelen meclis bile aslında zaman zaman muhalif sesini yükseltiyor. Dış politikada maalesef Musul meselesi halledilmemiştir. Hatay kadar ilgi çektiği söylenemez. Hatay'da daha mutedil ve daha hükümete yatkın bir muhalif ve muvafık birlikteliği var. Hükümet Fransa'yla anlaşıyor ve bu süreç 1939'a kadar gidiyor. Bir kere Musul berekete binmiştir. Petrol çok önemli bir madde ve ayrıca Musul'da çok önemli bir Türk azınlık var. Musul vilayeti dediğin zaman -ki bugün nüfusu neredeyse 2-3 milyon arasıdır- Erbil ve Kerkük'te de çeşitli azınlıklar vardır. Bölge, tek başına hiçbir etnik grubun elinde değildir. Bu durum Hatay'dan daha fazla baş ağrıtır, gönül yakar. İkinci önemli etken de petroldür. O zaman aslında İngiltere ve Fransa arasında da büyük bir gerilim söz konusudur. Bu gerilim onları savaşa götürmüyor ama sonunda Fransa'nın Hitler'in yanında yer almasına kadar rekabeti büyütüyor. Bir diğer deyişle, söz konusu işgalden dolayı o kadar rahatsızlık duymamıştı, çünkü İngiltere'ye karşı büyük bir düşmanlık besleniyordu. Musul'un maalesef petrol gelirleri üzerinde farklı anlaşmalar yapıldı. Bunların Lozan'da yeri yok. Daha sonra bu bölge de elimizden kaydı gitti.

Şimdi orada ordunun "Misak-ı Millî" içinde saydığı bu bölgeye el atmamasının bir nedeni var: askerî yapımız. Yani Türkiye askerî büyümeden, silahlanmadan ve buna yapılan harcamalardan sarfınazar etmişti. Sağlığı halledecekti, eğitimi halledecekti. Bu alanda manzara korkunçtu. Onun için askerî harcamalara daha ilk anda büyük önem verilemezdi. Yoksa kendini besleyecek müttefik mutlaka bulurdu. Meclisteki o münakaşalarda itiraz eden taraflara bütün bu askerî vaziyetin sunulduğu, iknaya çalışıldığı çokaçıktır. İnsanlar ikna olmuş mudur? Herhalde olmamış ki bugüne kadar kavga uzamıştır. Bence yeni Türkiye'nin Musul meselesi için mücadeleye girişecek hâli yoktur. Yoksa Türkiye kesinlikle"Maziyi unutun, önünüze bakın" politikası içinde değildir. En azından Hatay meselesi bunun böyle olmadığını gösterdi.

HİLAFET NASIL KALDIRILDI?

19'uncu yüzyılda İslam hilafeti, müessese olarak, bütün tarihi içindeki en ilginç görünümündedir. Meselâ, daha ilk Islami yüzyılda hilafet müessesi bir çatışma, hizip doğuran bir kurumdu ve Endülüs Emevileri'nden beri iki ve giderek 15-16'ncı yüzyılda birden çok İslam hükümdarı hilafet iddiasında idi. Haksız da değillerdi; çünkü Müslüman toplumları yönetiyorlardı. 19'uncu yüzyılda hilafetin artık tek devlette, yani Osmanlı'da olduğu daha yaygın bir biçimde kabul görüyordu. İran Şiileri Osmanlı hilafetini kabul etmeseler de, artık eskisi gibi bir şiddetli karşı propaganda söz konusu değildi.

Hint'te Seyyid Ahmed Han'ın hilafet konusundaki olumsuz görüşleri veya Arap dünyasında hilafetin Kureyş ve Arap soyuna ait olmasını savunan bazı görüşler dahi, aynı coğrafyada şiddetli bir muhalefetle karşılanmaktaydı (Aslında koloni Müslümanları daha Osmanlıcı idi). Ama diğer yandan hilafet kurumunu, 19'uncu yüzyılın koloniyalist dünyasının siyasi yapılanmaları ve rejimlerine uygun bir biçimde düzenlemek isteyen İslamcı modernist görüşler de ortaya çıkmaktaydı.

Buna örnek olarak, Senusileri (Seyyid Mehmed El-Mehdi) veya Cemaleddin Afgani gibilerini görmek gerekir.

Hilafetin 19'uncu yüzyıldaki önemi

İşte 19'uncu yüzyılda Osmanlı sultanlarının, özellikle II. Abdülhamid'in bütün bu farklı yorumlarını bazılarını destekleyerek bazılarıyla da mücadele ederek, kendine göre bir yönlendirme gayreti içinde olduğu görülmektedir. Ayrıca bu dönemde, Osmanlı çevrelerinde ortaya çıkan Türk merkezli bir Panislamizm'in varlığına da dikkat çekmek durumundayız.

Nihayet imparatorluğun başkenti, yeni bir İslami eğitim düzenlemesine sahne oluyordu ki bu konu pek az incelenmiştir ve biz de maalesef burada fazla teferruatlı olarak değinmeyeceğiz. Osmanlı medrese modernleşmesindeki amaç, El-Ezher ve Kazan medreselerinin ayarında ve daha mükemmel bir eğitimle ideolojik kontrolü sağlamaktır. II. Abdülhamid halife olarak bu kurumun onurunu içte ve dışarıda korumak ve politikasına uygun bir görünüm yaratmak zorundaydı. Kısacası, 19'uncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, hilafet müessesesine her zamankinden daha fazla önem veriyordu.

Savaşla sarsılan otorite

I. Cihan Harbi'ne girilmesindeki garip şartlar, hem hilafet kurumunun kendisini hem de Türk halkının hilafet kurumuna bakışını sarsmıştır. Yabancı bir askeri-siyasi heyetin nüfuzu altında olan İttihat Terakkicilerin ülkeyi savaşa sokması, ordunu yabancı komutanların stratejisi altında nasıl tüketmişse, bu şartlarda 'Halife-Sultan'ın sancak-ı şerifle

cihad etmesi de hilafet kurumunun otoritesini sarsmıştır. Gerçi II. Abdülhamid bu cihad tehdidine nadiren başvurdu; hiçbir zaman denemedi. Nitekim cihad ilan edildiğinde bu yola girmemesinin, girmekten daha büyük bir güç verdiğini söylemişti. I. Cihan Harbi'nde her iki taraftaki Müslüman askerlerin durumu yeni yeni inceleniyor. Bazı hâlde İtilaf devletlerinin Müslüman askerlerini kitle hâlinde teslim almaları, esir kamplarına düşen askerlerimize Müslüman karşı taraf askerinin yardım etmesi gibi olaylar, hilafet makamının 'cihad' çağrısı dışında, Müslümanların doğal geleneksel davranışlarıdır. Ama her iki tarafta da Müslümanların birbirine karşı savaştığı gerçektir.

Halifeyi meclis seçiyor

23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi Ankara'da toplandığı anda, telaffuz edilmiyorsa dahi, hilafetin ve saltanatın mahiyet değiştireceği hissediliyordu. Ancak hilafet kurumu birçok mebusun zihinlerinde ve gönüllerinde, saltanatla aynı şekilde mütalaa edilmiyordu. Hilafetin kaldırılmasıyla biten bu dönem, Millî Mücadele'yi yürüten kadrolar arasında bile derin görüş ayrılıklarına, gerilime, elenme ve yurt dışına ilticalara neden oldu. Saltanat lağvedilince meclis, 18 Kasım 1922'de Velahıt Abdülmecid Efendi'yi halife olarak seçti.

1300 yıl sonra, bütün milleti temsil eden bir şura halifeyi seçiyordu. Bu, İslam'ın ilk yüzyılında Haricilerin önerdiği sistemin garip ve değişik şartlar altında gerçekleşmesiydi âdeta. Bu halifenin siyasi iktidarı yoktu. Ömrü uzun olmayacaktı. Mısır Ezher ulaması ve Hint Müslümanları Hilafet Komitesi, bu seçimi onayladıklarını bildirdiler. Ayrıca Kırım'dan gelen

bir heyet, Rusya Müslümanları Kongresi adına da Cuma namazı hutbesi için halifeye müracaat etti, yani onu tanıdı.[26]

İktidar-hilafet ilişkileri

Şüphesiz siyasi iktidara sahip olmayan ve iktidar araçlarını kullanmayan bir halifenin durumu, 1924 Şubat ve Mart aylarından çok önce tartışılmaya başlanmıştı. Hilafetin muhafazasını isteyenler bile Ankara'daki iktidarla İstanbul'daki hilafet arasındaki ilişkilerin geleceğini kesin bir şekilde tarif edemiyorlardı.

Hatırlayacağınız üzere tarihteki örnek, Abbasi halifelerinin son zamanları ve Memlük hanedanıyla Mısır'da olan ilişkilerinin durumuydu. Ama bu örnek, saltanatın kaldırılmasından sonra Osmanlı hanedanı ve yeni Cumhuriyet arasındaki ilişkileri ayarlamak için bir örnek olamazdı. Diğer yandan hilafet kurumu dış dünyada, özellikle Hint Müslümanları açısından şimdi başka türlü bir önem kazanmıştı. Hatta bu kurum tarihte görülmeyen bir nitelemeye ve yeni bir karaktere kavuşturulmak isteniyordu. "Hilafet-i İslamiye" kavramı burada tartışılmaya açılmıştı. Halifenin tahta çıkışı bir hükümdarınkinden farklıydı. Eyüp Sultan Camii'nde kılıç kuşanma (yani bir nevi taç giyme) töreni yapılmadı. Halife seleflerinin sarayında ikamet ediyordu. 'Cuma Selamlığı' törenleriyse yapılıyordu. Bu Cuma selamlıkları az zamanda çeşitli yorumlara ve Halife Abdülmecid'in saltanatı özlediği dedikodularının çıkmasına neden oldu. Doğrusu,

26 Mete Tuncay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması* (1923-1937), Tarih Vakfı Yayınları.

halifenin bu durumu değerlendiren uyumlu bir politika izlediğini söylemek mümkün değildi.

Adliye Vekili Seyid Bey

Kemalist iktidarın, hilafeti, saltanatın bir uzantısı olarak gördüğü ve iktidara tam sahip olmak için bu kurumu kaldırmak istediği o günden bugüne, literatürde ve siyasi mahfillerde hep tartışılmıştır. Bizzat İslamcı hareket ve düşünce ile alakası olmayan siyaset bilimci tarihçiler, meselâ Mete Tuncay da bu görüşü ileri sürmüşlerdir. Fakat Kemalist iktidarın, hilafeti, laik cemiyet kurulması için kaldırdığını ileri süren bir siyasi söylem de hazırlanmıştır. 1923 yılında, Seyid Bey'in *Hilafetin Mahiyet-i Şeriyyesi* adlı risalesi, hilafet kurumunun İslam itikadıyla bağlantısı olmadığını savunur; "Hilafet dinî değil, dünyevi ve siyasi bir kurumdur" der. Daha sonra kanunun mecliste müzakeresi sırasında Adliye Vekili olan bu İslam âlimi (aynı zamanda İzmir mebusu) bir yıl evvel kaleme aldığı risaleye dayanarak hilafetin ilgası gerektiğini muhaliflere karşı savunmuştu. Hükümet bu konuda kararlıydı.[27] Cumhuriyet rejimi, hilafeti siyasi iktidardan koparmıştı ve şimdi bu siyasi iktidarsızlık nedeniyle (aslında teoriye uygun olarak) hilafeti ilga ve hanedanı yurt dışına sürme hazırlığındaydı.

Radikal reformlar devri

Hilafete karşı siyasal söylemin *(rhetorique)* en çarpıcı örneği, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in (Atatürk)

27 Seyid Bey, *Hilafetin Mahiyet-i Şeriyyesi*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, N D (1923), Ankara, s 10. Sonradan Seyid Bey'in Meclis zabıtlarındaki konuşması bir ayrıbasım olarak basıldı

2 Mart 1924'te meclise irad ettiği nutukta görülür. Mustafa Kemal Türkiye'de tedrisatın birleşmesinden (yani dinî eğitimin kaldırılması ve yabancı okulların Maarif Vekâleti gözetiminde millî okullarla program uyumu sağlanmasından) söz ediyor ve aile hukuku ve vatandaş hukukunda medeni yolun (yani Kanun-ı Medeni'nin-Droit Çivile) getirileceğinden söz ediyor. Bu da 1926'daki hukuk reformu gündeme gelmiş ve iki yıl önceden ilan edilmiş demektir. Hilafetin kaldırılmasını takip eden zaman içinde dinî eğitim kurumları kapatıldı, İslami tarikatlar dağıtıldı, tekkeler kapatıldı ve kıyafet kanunu çıkarıldı. Bu olayla, muhtemelen kültürel ve laik bir değişim, birbirine bağlanmış olarak, bir radikal reform dönemine girildi.

Hilafetin kaldırılmasının sonuçları

5 Mart 1924... Sabahın ilk saatlerinde son halife Ab-dülmecid ve ailesi, 37 şehzade (imparatorluk prensi), 42 sultan (imparatorluk prensesi), 27 kadınefendi ve şehzade eşi (bu grup istekleriyle ayrılıyordu) dönüş vizesi olmayan pasaportlarla, Çatalca İstasyonu'ndan yurdu terk ediyordu. İnkılabın sancılı da olsa kaçınılmaz sonuçları vardır; ancak 1952'de hanedanın kadın üyeleri, 1974 Affı'yla da erkek üyeler vatana döndüler (tabii 50 yıl yad ellerde kalanlar hariç). Bazı prensesler Mısır hıdivleri ve Haydarabat Nizamı gibi Müslüman hanedanlarla evlilik bağı kurmuştu. Son padişahı yoklık içinde öldü. Son halifenin naaşı on yıl kadar Paris Camii'nde gömülü kaldı (24 Ağustos 1944'te ölmüştü). 30 Mart 1954'te Medine'ye Cennet Baki Mezarlığı'na nakle-

dildi (Vahhabilerin zihniyeti dolayısıyla baş taşı ve yapılı kabri yoktur.).

Sürgündeki hanedan azası içinde sıkıntı çeken, düşük ücretli işlerde çalışanlar çoktur. Ama doğruyu söylemek gerekirse, hanedan ve milletlerinin namus ve şerefini kıracak iş ve faaliyetlere girişmediler. Nüfuz ve unvan ticareti yapmadılar. Dış bankalarda hesapları yoktu; ama devlet ve millet aleyhinde komplolara alet olmadılar. Bazı hanedan azası kendi gayretleriyle mali imkânlarının çok üstünde eğitim gördüler. Avrupa hanedanları içinde bilgi ve zekalarıyla temayüz ettiler. Hilafetin kaldırılmasına, o günkü siyasi ve sosyal durumları gereği, tek itiraz Hint Müslümanlarından geldi. İngiliz yönetimine karşı hilafet makamını öne sürüyorlardı. Bu imkândan bağımsızlığa kadar mahrum kaldılar. Hilafete talip olan Mısır hıdivleri ve Haşimi hanedanlarını kimse kabul etmedi. Hiçbiri Osmanlı hanedanının geçmişteki şöhret ve üniversal nüfuzuna sahip değildi. Hilafet bir anamedir; kalktığı an avdet edilebilecek bir kurum değildir. Tarihî şartların yeniden oluşturulması mümkün değildir.

Hilafetin devri meselesi

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethiyle hilafeti devraldığı, daha çok sonraki tarihlerde ortaya atılan ve zamanımızda okul kitaplarına kadar giren bir iddiadır. Bu iddia, aslen bir Osmanlı Ermenisi olup sonra İsveç tabiiyetine geçen ve İsveç'i diplomatik olarak İstanbul'da temsil eden mü-tebahhir (erudit) tarihçi Mouradgea d'Ohsson'un ünlü eserinde ileri sürülmüştür. Osmanlı kaynaklarının tetkikine, Osmanlı kâtip ve hukukçularıyla olan münasebet ve tartışmaların sonucuna dayanan *Tableau Historique de l'Empire Ottoman* (Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Görünümü) adlı bu kitapta ortaya atılan "Mısır Memlûklarından devralınan hilafet" olayı, sonraları da çok tekrarlanmıştır. Muhtemelen d'Ohsson bu olayı naklederken belirttiğimiz gibi, temasta bulunduğu Osmanlı hukuk ve devlet adamlarının telkinlerinin etkisi altında kalmıştır. Gerçekte Osmanlı hükümdarlarının Yavuz'dan önce de zaman zaman "halife" unvanını kullandıkları görülmektedir. Meselâ Fatih, kanunnamesinin dibacesinde bu unvanı kullanmıştır. II. Bayezid'in de bu unvanı kullandığı ileri sürülmüştür.* Ama aslında ehemmiyetle belirtilmelidir ki Osmanlı hükümdarları İslam dünyasındaki üstün durumlarını, Hac yollarına hâkim olmak, Şam-Hicaz koruyuculuğunu üstlenmekte görmüşlerdir. Nitekim hocamız Prof. İnalcık daha II. Mehmed'den itibaren Osmanlı hükümdarlarının Memlûklar karşısında bu göreve talip olduklarını belirtir.

* Bu konuda, Halil Inalcık'ın *İslam Ansiklopedisi*'ndeki 'II Meh-med' maddesine başvurulmalıdır.

BİR LİDER OLARAK MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

Atatürk'ün zihninde yeni bir devlet kurma fikri ne zaman oluştu?

Atatürk konuşmalarında "yeni devlet, yeni sosyete" diyor. Buradaki sosyete, bugün kullandığımız anlamda "yüksek sosyete" demek değildir. Cemiyet anlamında kullanılan sosyolojik bir tabirdir ve bir kutuplaşmayı *(dichotomie)* ifade eder. Kabileden, kabile üstü bir yerleşmeden modern toplum yaşamına geçişi dile getiren Tönnies, Durkheim gibi isimlerin sosyolojik bir tasnifidir bu. "Gemeinschaft und Gesellschaft", "Communaute et Societe" (Cemaat ve Cemiyet) ile gerilimi bu anlamda bir zıtlığı ve bir evrimi ifade eder. Yeni bir toplumu ve zihniyeti, tavrı, örgütlenme biçimi ve idealleri farklı yeni bir devlet teşekkülünü ifade eder. Devlet ortadan kalkmış değildir ve hatta bütün kurumlarıyla devam eder. Bunun içine eski devletin mameleki de, sorumlulukları da, nalefiyeti de girer. Bu çok önemlidir.

Bu bakımdan Türkiye radikal bir değişme safhasına girmiş, normal bir evrime bırakılmamıştır. Çünkü imparatorluk 200 senedir gerileme içindedir. Bilhassa Rumeli yakasındaki Türk halkının, Türkçe konuşan etnisitenin ve coğrafya olarak da Müslümanların yaşadığı kesimin, yani Rumeli'deki anavatanın çok ani bir biçimde Balkan Harpleri'yle elden çıkması bir şok yarattığı için bazı reformlar hızlanmış ve çağdaşlaşma tartışmaları daha gürültüyle hayata geçmiştir. Böylece Rumeli kıtasında ziraattan, demiryolundan ve sanayiden kazanılan zenginlikler de elden çıkmıştır. Kuşkusuz ingiltere ya da Almanya düzeyinde olmasa da, Osmanlı'nın özellikle ordusuna yönelik, gelişmekte olan bir sanayisi vardı. Belirli dallara yönelik bir manifaktür yavaş yavaş gelişiyordu. İşte Rumeli kıtasındaki bu tesisler de kaybedilmiş oldu ve bu süreç tahmin edildiğinden de çok kısa sürede gerçekleşti.

I. Cihan Harbi'ni takip eden birkaç sene içinde Suriye-Lübnan kıtası kaybedildi. İmparatorluğun İstanbul dışında iki büyük şehri, bir yerde Selanik, öbür tarafta Beyrut elden çıkmış oldu. Başlangıçta zaten İskenderun gibi önemli bir merkez de kaybedilmişti. Az kalsın İzmir ve Bursa da elden çıkacaktı. Nitekim İstiklal Harbi komutanları içinde âdeta "Biz artık oraları kurtaramayız. Selçuklu vatanıyla yolumuza devam edelim" diyenler vardı. Fakat dâhiler daima ileriyi isterler. Farklı insanlar, geleceği farklı görürler. İşte Atatürk de vatanı kurtarma ve yeniden düzenleme arzusundaydı. Her şey yeniden başlayacak, insanımız yeniden tertiplenecekti. "İmparatorluğun rejimini değiştirdik, Cumhuriyet'i kurduk. Dolayısıyla o imparatorluğun insanıyla 20'nci yüzyılda devam edemeyiz" anlayışı söz konusuydu. "Ancak bu medeniyete

mensup olursak yola devam ederiz" dediler. İşte "o medeniyete mensup olmak" ne demek, üzerinde önemle durulması gereken mevzu budur.

Bu cemiyetin yazısı bile değişti. Üç ayda böyle bir değişiklik gerçekleşti ama uzun zaman insanlar eski harfleri kullanmaya devam ettiler. Yeni harflerle kitaplar basılamadı. Mekteplerde talebeler notları yine eski yazıyla hazırladılar. Çünkü bu değişim öyle kolay bir şekilde olamazdı. Fakat Gazi Mustafa Kemal Paşa kararlıydı ve o kararlılıkta yalnız olsa da fikri değişmiyordu. Tamamen karşı olmasa da, İsmet Paşa bile bu kadar hızlı bir değişimden yana değildi. Çünkü yapılabileceğine inanmıyordu. Fakat Atatürk ısrar ediyordu.

Aslında II. Abdülhamid'in bile böyle bir değişimi düşündüğüne dair emareler mevcuttur. Çünkü eski yazı içinde sesliler olmadığı için zor öğreniliyordu, arkaik imlâ kalıntıları vardı.

Bazı insanlar bunu bir drama hâline getirdiler. "Alfabe değişimiyle kültür gitti" diye yaygın bir kanaat söz konusu... Hâlbuki kaldırılan yazı Çince değil; sistem olarak fonetik bir alfabedir. Akdeniz bölgesinin bir ucundan başlayan, İbranca ve diğer Sami dillerin alfabeleri, Fenike alfabesinden Ari dilleri olan Yunancaya ve Latinceye kadar gelir. Bunların hepsi sistem olarak, fonetik olarak birbirine yakındır. Birinden diğerine geçiş gayet kolaydır. Ortadoğu halklarında tarihte birkaç kere alfabe değiştirenler vardır. Tabii hassaten Türkler de tarihte birkaç alfabe değiştirmişlerdir.

Atatürk'ün buradaki vizyonu çok önemlidir. Bu tamamen bir tekniktir ki Atatürk'ün böyle bir filoloji merakı vardı. Dünyayı öğrenmek isteyen kişi coğrafya ve tarih bilmek zorundadır. Bunun için de elbette filoloji çok önemlidir. O

yüzden üniversite ıslahatında İstanbul'da Edebiyat Fakültesi yeniden düzenlendi ve Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kuruldu.

Atatürk'ün bu devrimleri belli bir silsile içinde yaptığını söyleyebilir miyiz?

Bu söylenemez. Siyaset adamları ihtiyaçlara göre gerekli değişimleri tespit eder. Ama şöyle bir plan var: Meselâ 1926'da hukuk devrimi yapılacak. Bu çok önemlidir, çünkü bir günde hemen Roma hukuk sistemine geçilmeyeceği aşikârdır. Bu değişim de zaten Tanzimat'ta başlamıştır. Ceza hukuku alınmış, kısmen kabul edilmiştir. İdare hukuku diye standart bir metin yok ama idare hukuku mevzuatı zaten tamamen Romanize oluyor; bu dönemde dünyayla teması olan hiçbir yerde İslam hukuku tam anlamıyla tatbik edilmiyor. Son olarak sıra Medeni Kanun'a geliyor. Aslında daha imparatorluk devrinde "Hukuk-u Aile Karamamesi" gibi medeni kanun denemeleri de mevcuttur. Fakat bu kez tam manasıyla sorunun çözülmesi isteniyor, onun için de hazırlıklar yapılıyor. Ankara Hukuk Mektebi söz konusu hazırlıklardan biridir.

Devrimler arasında en kritik bulduğunuz hangisidir?

En önemlisi hukuk devrimidir; yani Medeni Kanun'un kabulüdür. Hukuk devrimiyle Türkiye aslında dönülmez bir yola girmiştir. Çünkü bütün hayat bu devrimin üzerinde şekillenir, oldukça önemlidir. Diğer sosyal devrimler zaten akabinde kaçınılmaz olarak ortaya çıkacaktı. Meselâ kız öğretmen okulları Tanzimat'tan sonra açıldı. Böylece toplumsal hayatımıza bir kadın öğretmen figürü girmişti. *Çalıkuşu* nda

Reşat Nuri o tabloyu gerçekten çok iyi şekilde resmediyor. Nitekim çok iyi bir romancı olan Reşat Nuri çevreyle bireyi yan yana koyabilen bir yazardır.

Düşünün, bir kere kadınların şartlarının düzeltilmesi bütün Ortadoğu'da umumi bir meseledir. Modern tiyatromuzun 19'uncu asırdaki başlayışından Namık Kemâl'lere ve ilk romanımıza kadar (Şemseddin Sami) edebiyatta daimî surette bir kadın problemi vardır ve erkekler bunu konu edinir. Nitekim sonradan kadınlar da bu konuyu yazıp tartışmaya başlıyorlar. Bu önemli bir sorundur ve Atatürk de bunu halının altına süpürmüyor.

Bahsi geçen tüm bu reformlar kısa bir dönem içinde gerçekleşti. Bunların birçoğunun başarılı olmadığı söyleniyor, fakat bu kötümser bir değerlendirmedir. Çünkü devrimler sabahı başlayıp akşamı başarılı olmaz. Şayet bir kapı açtıysanız ve o kapı artık kapanmıyorsa, orada devriminden bahsedebilirsiniz. Burada da o kapı açılmış ve kapanmamıştır, artık hayat tamamen başka bir yola girmiştir.

Her ne kadar bu memlekette tek parti devri yaşanmışsa da aslında arzu edilen çok partili sistem olmuştur. Atatürk'ün kendisi de, etrafındakiler de buna dâhildir. Gerçekten de Cumhuriyet'te çok partililiğe gidiş eğilimi vardı. Türkiye Cumhuriyeti tek partinin gerekliliği ve üstünlüğü teorisiyle kurulmuş bir rejim değildi. Ama bunu hemen başarmak tabii ki mümkün değildi.

Dönemin şartları açıktır: Türkiye sefil bir ülke değildi, fakat fakirdi. İkisi farklı şeylerdir. Refik Saydam'ın emri ve arzusuyla, mülteci Prof. Dr. Albert Eckstein tarafından yapı-

lan tıbbi taramalar gayet ciddidir.[28] Görülüyor ki Türkiye'de şaşılacak çalışmalar var: Birleşmiş Milletler gibi beynelmilel ölçekte sağlık örgütleri çıkmadan önce Türkiye'nin sağlık ordusu birtakım başarılar sağlamış. Bu çok ilginç; veremde bir azalma var. Sıtmada da aynı şekilde. Fakat asıl önemlisi, az gelişmiş zirai ekonomilerin kentsel ekonomiye dönüşümde, modernleşmeye başladığında görülen bir hastalık olan frengidir; sosyalist toplumlarda da mevcuttu ve toprağa yerleştirilen toplumlarda zuhur etmişti. Türkiye işte bununla mücadele etmiş ve önemli bir mesafe katetmiştir.

Atatürk'ün kişiliğinden, karizmasından söz eder misiniz?

"Karizma" Webergil bir tabirdir ve kilise terminolojisinden alınmadır. Yunancadır ve "yanılmaz, yanılmazlığına inanılan" anlamına gelir. Osmanlıcada bunun bir karşılığı vardır: "sahibkıran". Sahibkıran "göksel takımyıldızlarından alınan bir yetki ve hediye, inayet" demektir. Evet, Weberci "karizma" kavramı Atatürk'e tam olarak uyuyor. Atatürk yanılmayacağına güvenilen bir lider olarak doğmuştur. Keza İstiklal Harbi komutanları fevkalade kıymetli insanlardır. Hele o kurucu ilk üç büyük komutan: Ali Fuat Paşa, Kâzım Karabekir ve Mustafa Kemal Paşa. Fakat bunların içinde, gerçekleşmesi imkânsız görünen hedefleri işaret eden hep Atatürk'tür. Diğer ikisi hep daha temkinli olmuştur.

Cihan Harbi'nde inanılmaz hatalar yapılmış ve o yapılan hatalar her şeyden önce imparatorluğun cenazesinin kılınmasına ve büyük bir insan kaybına sebep olmuştur. Yedek

28 Nejat Akar, *Bozkır Çocuklarına Bir Umut. Dr Albert Eckstein*, Gürer Yayınları, 2008.

subay olarak giden talebelerin mektepleri boşalmış, tarlalar kıymetli çiftçiden, kasabalar esnaftan mahrum kalmıştır. Bu hâl ve korkunç bilanço, komutanlar da dâhil olmak üzere insanları elbette bir temkine sevk etti. Atatürk söz konusu olduğundaysa aşırı bir atılım vardır. Bunları hesaplamak ve insanları etkilemek bir deha gerektirir. Çünkü herkes vatanı seviyor ve kurtarmaya çalışıyor ama öyle bir süreç ki kırk kafadan kırk ses çıkıyor. Yine de Mustafa Kemal Paşa lider nitelikleriyle halkı ikna edip bir araya getirebilmiştir.

Sizce Atatürk'ün başarısındaki en önemli faktör nedir?

En önemli faktör, vazgeçmek bilmeyen iradesidir, bu noktada Gazi Paşada Rumeli inadı vardır. "Olmalı" dediği an, "olabilir" yok, oldurabiliyor. Bu herkeste olması gereken bir prensip... Sanatçıların da, bilim adamlarının da buna ihtiyacı var. Gerçekten atılımı yapacak iş adamları için de bu vasıf gereklidir. Fakat bir komutan için, bir siyasetçi için çok daha elzemdir. Meselâ Safiye Aylayı sevmesine, bu tür müziği iyi bilmesine rağmen, Garp musikisinin, bilhassa çoksesli, çok örgütlü opera, senfoni orkestrası gibi kurumların önemle üzerinde duruyor. Aslında bu memleket bunları 19'uncu asırda da dinlemiş. Hatta Sultan Abdülaziz ve Sultan Murad gibi Batı tarzında ürün veren bestekâr padişahlar bile var. Lakin Atatürk'ün önemi, bu sanatları dar bir gruptan çıkartıp kurumlaştırması ve yaymasıdır.

CUMHURİYET BİR KOPMA DEĞİL, ZİHNİYET DEĞİŞİMİDİR

Röportaj: Can Dündar

Atatürk, 1923'te İsmail Hakkı Babanzade'nin *Amaysın Hukuku* kitabını okuyor ve bir sayfada kendi el yazısıyla bir hesap yapıyor: "1923 eksi 1789=134 yıl evvel"... Türkiye'nin ne kadar zaman kaybettiğini hesaplamış aslında... Cumhuriyet'in uygarlık yarışında bir geç kalma hâli var mı?

Tabii ki var. Cumhuriyet'in en büyük kazancı uygarlık... Toynbee dedi ki: "Cumhuriyet'i kurdukları ve inkılâplara başladıkları andan itibaren Türklerin zaferi aslında bir mağlubiyete dönüştü..." Bu mevzu çok fazla gündeme getirildi. Bazıları kendilerine göre yorumlasalar da aslında orada çok büyük bir açık var. Bu savaşı kazanan cemiyetin eksik yanları var: "Batı medeniyeti. Fazla büyütmeyin, ürkmeden ve ona tapınmadan bakın. Yani evvela o tarz hayatı, o sanayiyi, o kültürü, o eğitimi ve tabii o zihniyeti tam anlamıyla benimseyip o yolda ilerlememiz lazım" deniliyor. Atatürk'te o

zihniyet vardı. Çünkü Batı medeniyetinin evvelki Akdeniz medeniyetlerinden üstün sadece iki unsuru vardır: Musiki ve filoloji. Batı'nın üstün tarafları hakikaten sadece bu ikisidir. Batı, filolojiyi üniversal bir bilim olarak kavramıştır. Cumhuriyet'in zihniyeti ve dünyayı kavrayış yöntemi, bunun üzerinde duruyor. Tarih, coğrafya, musiki... Yeni bir zihniyet değişimi, "Ben böyle başarırım" diyor.

Toynbee'ye katılıyor musunuz peki?

Toynbee olayı kendine göre bir üslupla yorumluyor; "Türkiye aslında devrimleriyle Batı karşısında mağlubiyeti kabul etti" diyor. Tabii şunu da diyebilirdi: "Zaferde bile kendini yenen iki kere galip demektir."

Osmanlı içinde bir cumhuriyet vizyonu var mıydı?

Osmanlı'nın cumhuriyet isteği yoktu, çünkü Osmanlı bir monarşidir. Ama Osmanlı'nın ta Tanzimat'tan beri Batı medeniyetine karşı bir yaklaşımı vardı. Bunun sözünü etmezdi ama bu içten içe böyleydi. Cumhuriyet fikri Osmanlı'da sadece belirli zümrelerde yaşanmıştır.

Ya İttihatçılarda? Aralarında cumhuriyet fikrine yatkın olanlar yok muydu?

İttihatçıların kafasında hiçbir şey yoktu. Çünkü Midhat Paşa gibi liderlerin izleyicisi İttihatçılar anayasaya inanıyor ama anayasanın ne olduğunu bilmiyorlardı. Anayasal bir rejimle, anayasal bir sistemle bu memleketin kurtulacağına inanıyor, "Kurtlarla kuzular aynı sofrada pekâlâ iyi geçinir" diye düşünüyorlardı. Bunun böyle olmadığını bütün ro-

mantikler gibi kendileri gördüler. O yüzden reaksiyonları da bir o kadar sert oldu.

Osmanlı entelijansiyası içinde cumhuriyet fikrine hiç rastlanmıyor muyuz?

Cumhuriyet fikrine Osmanlı'da tek tük rastlanıyor, fakat bu yazılmayan, haşa huzurdan risalesi bile çıkamayan, hatta ve hatta muhalif basında ve yurt dışında bile konuşulamayan bir konuydu. Zaten cumhuriyet fikri Fransa'da oluşmuş, bir daha o dönemde gelişememişti. Meselâ İtalya'da Manzini ve Balkanlarda cumhuriyetçi gruplar devrimlere başladı. İş bitince İtalyanlar Savoy hanedanını, Balkanlar ise ithal kralları selamladı. Fransız İhtilali olduğu zaman, Thomas Paine ve Mary Wollstonecraft diye iki düşünür vardı. Birincisi İngiliz-Amerikan düşüncesinin orta sınıftan gelen kuvvetli bir kalemi, ikincisi avam tabakadan gelme, hayatında okul dönemi olmayan, yedi çocuklu bir ailenin ikinci kızıydı. Çok erken ölmüş, belli ki sefalet içinde de yaşamış. Böyle muhtelif sınıflardan gelen başka kişiler de söz konusu ama bunlar Fransız İhtilali'ni seviyor. Buna karşılık Edmund Burke bile Fransız İhtilali'nden nefret ediyor ama kendisinin fikirlerine baktığın zaman köleliğin kaldırılması gibi Fransız ihtilali'nin çok ötesinde önerileri var. Zira Fransız İhtilali köleliği kaldıramadı. Burke, Hindistan ve Britanya'nın eşitliğinden söz ediyor. "Monarchie Constitutionnelle" diye bir şey var. Peki, bunun mucidi kimdi? Onun mucidi in giltere'dir. İngiliz Constitutionnel monarşisi, çağın cumhuriyetine ve parlamentarizmine yakın bir idaredir. Anayasa yoktu ama böyleydi. Fransa çağın cumhuriyetini getiriyor. Belirli mülkiyeti olanlar seçiyor ve seçiliyordu. Ancak ihtilalin

sert sonuçları da vardı. Meselâ kimyanın babası Lavoisier'yi giyotine götürüyor. Lavoisier "Üç gün daha müddet verin de şu deneyi tamamlayayım" diyor. Bu açıdan bakıldığında muvaffak ve kalıcı olan, tahribatı ağır olmayan ingiliz tipi reformlar olduğu görülüyor, Osmanlılar da bu reformlara bayılıyorlar. Cevdet Paşa bile İngiltere'yi savunuyor. Fransa'yı ise muhafazakârlar arasında kimse sevmiyor. Hatta Fransız Aydınlanmasının büyük adamlarından "ahlâksız" diye söz ediliyor.

Oysa Atatürk fikren Fransız düşünürlerine yakın, değil mi?

Tabii, cumhuriyetçiler her yerde var. Bunlar yazmıyor, yüksek sesle konuşmuyor ama aralarında konuşuyorlar. Rousseau'yu okuyan bir adam, "Monarchie Constitutionnelle"i benimseyemez ki... Fransızca okuyan bir progresist adam cumhuriyeti özler. 1914 yılında harbe girmeden evvel, herhangi bir cemiyette -Berlin, Londra, Viyana, Petersburg fark etmez- hükümdarlık aleyhinde konuşmak sizin o meclisten, topluluktan kovulmanıza neden olurdu. İstanbul'da da durum aynıydı tabii, bu bahis tutuklanma nedeniydi. Ahali de hoşlanmıyordu zaten. Bu yüzden gizli tutulmuş bir fikir ve duygudur cumhuriyet. Ama belli ki Atatürk'ün monarşi ile ilişkileri en azından I. Cihan Harbi'ne girişte İttihat ve Terakki'nin getirdiği meşruti sistemin yü-rüyemeyişindendi. Cumhuriyet mutlaka böyle gizli olarak, örtülü olarak insanlar arasında yaşıyordu.

Atatürk'te cumhuriyet fikrinin oluşumunda Selanik'in etkisi var mıdır?

Selanik çok değişik bir yer... Çünkü orada pek çok etnik grup vardı ve nüfus bakımından dominant bir Yunan şehri

değildi. Dahası Atatürk zamanında kozmopolitti; Bulgarların, Slavların nüfusu ağırlıktaydı. Aralarında Arnavutlar ve Türkler de vardı. Ama en kalabalık ulus Yahudilerdi. Bir de şimdi yanlış olarak kullanılan deyimle "avdeti, dönme" denilen Sabetayistler, yani nüfusta Müslüman diye sayılan ama Yahudi olan bir cemaatin içinde olanlar vardı. Bazıları Atatürk'ün de "avdeti" olduğunu söylüyor. Bu yanlış bir yakıştırmadır, çünkü Atatürk köy kökenlidir.

Mazhar Müfit (Kansu), "Cumhuriyet fikrini bana daha 1919 yazında söylemişti" diyor.

Mutlaka doğru, ne Mazhar Müfit ne de kendisi bunu inkâr ediyor. Yani 1918-1919'da bu fikri ortaya atmış oluyor. İçlerinde artık monarşinin bittiğine inananlar vardı. Ama hepsi değil. Dava ve silah arkadaşı Kâzım Karabekir Paşa'nın bile ilk anda geniş bir sahanın kurtarılabileceğini tasavvur etmediği çok açık...

Niye istemiyorlar?

"Cumhuriyetle daha iyisi mi gelecek sanki" diye düşünüyorlar.

Saltanata veya hilafete bağlılıktan mı cumhuriyete karşı çıkıyorlar?

Hayır, cumhuriyet dediğimiz, belirli bir otoriter yapıyla belirli kabiliyetteki birkaç kişinin teşkilatlandırdığı bir tarz-ı idaredir. Kimse hayatta büyük sarsıntılar istemez değil mi? Sizin belli bir inancınız, belirli bir düzen ve ahenk anlayışınız var. Kim kolay kolay onu değiştirmeye cesaret edebilir? Bu sebeple cumhuriyet yaygın bir görüş değildi.

"Emrivaki yapıldı" diyenler var. Hüseyin Cahit, "Cumhurbaşkanına çok yetki verildi" diye şikâyet ediyor.

Çok açık bir şekilde cumhuriyet karşıtı bir anlayış, yani "Kahrolsun cumhuriyet!" diyen yoktu. Onlar Atatürk'le, parti ve etrafındakilerle uğraşıyorlar, meselâ Halk Partisi ile. Serbest Fırka'nın vilayetlerdeki propagandasına bakın: "Halk Partisi'nin adamlarının tahakkümü" diyor. Bu çok önemli bir husustur. Ama öte yandan Ankara'dan önce, meselâ Kars'ta cumhuriyet tarzı yerel kongre iktidarları vardı. İşte Kars'ı, Doğu Anadolu'yu kurtaran komutan, Türkiye'yi Selçuklu Türkiyesi gibi düşünüp öyle tasavvur edebiliyordu. Ancak genel anlamda halifeliğin kaldırılmasından pek hazzedilme-diği de aşikâr...

Atatürk'ün başından beri cumhuriyet fikrine odaklanıp yakınlarına bile söylemeden o hedefe doğru yürüdüğü anlaşılıyor. Yakın çevresi içinde onun cumhuriyet idealine inanan var mıydı?

Atatürk'e "İlk hedefiniz Akdeniz!" dediğinde inananlar vardı ama öncesinde bu konular konuşulduğunda kim ne derdi bilmiyorum. Tabii yine kurmaylar kendi aralarında konuşuyorlardır ama böyle bir ünite ne kadar vardı bilemeyiz. Şurası bir gerçektir ki cumhuriyet, Anadolu harekâtında çok dar bir zümrenin düşündüğü bir rejimdi.

Saltanat kaldırılırken mecliste, "İhtimal bazı kelleler gidecek" demese belki de bu fikir tehlikeye girecekti?

O ifade şunu gösteriyor: "Ben bu Cumhuriyet'i ilan ediyorum, siz de ona parmak kaldırın." Saltanatın kaldırılma-

şına karşı olanlar tabii ki vardı. Altı asırlık bir monarşi var sonuçta. Türkler monarşist değildir, hatta bugün monarşist bir partimiz yok ama monarklarını severler. Türklerin büyük bir çoğunluğu ilk dokuz padişahı büyük mareşaller diye sever, Abdülhamid'i de sever. Monarşiyi sevmeyenleri, onu toptan mahkûm ederek konuşanları pek ciddiye almazlar. Ben de bir tarihçi olarak ciddiye almam. Bu tip arkadaşlar benim için çok kuvvetli tarihçiler, çok kuvvetli ikna ediciler, iyi yazarlar değiller. Ben, Fatih Sultan Mehmed'in, Kanuni Sultan Süleyman'ın, I. ve II. Murad'ların oluşturduğu bir hanedandan "Padişah da hareme kapanmış" diye bahseden bir adamı ciddiye almam. Çünkü Topkapı Sarayı'nı yaptıran adamlar dört nesil boyunca yataklarında ölmemişlerdi. Ama şu da var ki, saltanat kalktıktan sonra da cumhuriyete karşı monarşiyi ileri sürenler görülmedi.

1923 koşullarında halkta cumhuriyetin bir karşılığı var mı, cumhuriyetin ne olduğunu biliyorlar mı?

Hayır, bilmiyorlar; açıkçası pek anladıkları da söylenemez. Türk halkı sadece asayişi sever, itaat edeceği otoritenin düzgünlüğüne bakar. Gerçekten kuvvetli mi ve asıl önemlisi adil mi, halka refahı getirebiliyor mu, buna bakar.

Cumhuriyet'in ilk döneminde Osmanlı'ya dair bir redd-i miras yaklaşımı gözleniyor. Cumhuriyet maziden bir kopma mıdır?

Cumhuriyet ilan edildiği zaman sloganlar hâlinde redd-i miras yapılır. Ancak bu sonradan devam etmez, durulur. O konuda bizim Cumhuriyetimiz erkenden durulmuştur.

Hanedan daha geride dursa, Osmanlı monarşisi Cumhuriyet'le birlikte yaşayabilir miydi?

Saltanat bir süre devam ederdi, ancak sonradan bütün kurumlar gibi dejenere olurdu.

Saltanat tehdit olarak görüldüğü için mi lağvedildi?

Tehdit olarak görüldüğünü tam olarak bilemeyiz ama böyle bir korku elbette mevcuttu, çünkü Cumhuriyet'e karşı memnuniyetsiz gruplar vardı. Onların monarşiyi kullanmasından korkuldu. Meselâ son halife Abdülmecid Efendi, Cuma Selamlığı'na büyük bir törenle çıkıyordu. Kendisine selamlığın kapalı yapılması söylendi. Sonra Abdülmecid Efendi işi büyüterek törene Fatih kılığında gitmeye başladı. Aslında bu bir tür delilik değil. Burada şuna dikkat etmekte fayda var: Halife Abdülmecid yüksek zevke sahip, okuyup yazan bir adamı... Şaşılacak şey ki Almanca dahi bilir. Türk münevverlerinde olmayan bir vasıftır bu. Zira herkes Alman felsefesini Fransızcadan okurdu. Halife ise iyi ressamlığının yanı sıra Almanca okuyup yazıyordu. Diğer bir deyişle Abdülmecid cahil de, çılgın da değildi. Teatral kılıkla çıkıp orada bir hükümdarlık sembolü taşıyordu. Avrupa hükümdarları -son Rus Çarı dâhil- muayyen gün ve törenlerde ecdadının kıyafetlerini giyerlerdi. İşte gayrimennunun zümrelerin bu hareketler etrafında toplanmasından ciddi olarak korkuldu. Halife ihtiyatsızdı ve öngörüsüzdü. Nitekim sırf o da değil, bu iddiada bulunmayacak kapasitedekiler de dâhil olmak üzere hanedana mensup herkes sürüldü.

Cumhuriyet, hiç kuşkusuz uygarlık yolunda atılan bir ileri adım... Hemen peşinden çok partili demokrasi dene-

meleri geliyor. İlki 1924'te; Terakkiperver Fırka. Partinin kısa süre sonra kapatılması yine Cumhuriyet'e karşı bir tehdit olarak algılanması mıydı?

Terakkiperver Fırkada İttihatçılar toplanmıştı. O zaman aralarında solcular o kadar yoktu, onlar sonradan Serbest Fırkaya dâhil olmuşlar. Orada da İttihat Terakki kalıntıları mevcuttu. Ama Terakkiperver Fırkada daha çok İttihatçılar ve tabii benzeri başka gruplar vardı. Bu fırka, şüphesiz tehdit olarak görülmüştü. Dahası Cumhuriyet sırf padişahı değil, İttihatçıları da kendisi için tehdit olarak görüyordu. 1926 Suikastı'nın arkasından gelen tevkif ve kovuşturmalara bakın, trajik unsurlar var.

Peki Cumhuriyet'le sorun yaşayan iki grup var ki hâlâ tartışılıyor: Biri İslamcılar, diğeri Kürtler.

Kürtler başından beri, yani I. Cihan Harbi'nin bitiminden beri zümre zümre, grup grup tepeden aşağıya böyle şeyleri düşünüp özlemini duydular. Kürtlerden gelen tepkinin, Cumhuriyet'le beraber şeriatın kaldırılmasına karşı durmak maksadıyla olduğu söylenir. Ama Şeyh Said İsyanı'nda Kürt-çülük vardı. Şeyh Said'in etrafındaki insanlarda, destekçi ve akıl verenlerinde Kürtçülük vardı. Ama meselâ Dersim Olayları'nda hâkim düşünce Kürtçülük değildi. Dersimliler Alevi'dir. Orada bir grubun itaatsizliği söz konusuydu. İşte Cumhuriyet'in buna karşı tahammülü yoktu.

Said-i Nursi Hareketi'nin Cumhuriyet'le sorunu neydi?

Said-i Nursi hiçbir zaman milliyetçilik hareketlerine karışmamıştı. Kendisinin problemi rejimle de değildi. Şunun

üzerinde durmak lazım: Said-i Nursi 31 Mart Vakası'na da karşıydı. Niye karşı? Çünkü "Fenn-i askerî ve askerin zabitinin iyi eğitilmiş olması İslam'ın bekası için şarttır. Öyleyse sizin sokağa çıkıp mektepli subayları öldürmeniz, onlarla çarpışmanız yanlıştır" diyordu. Tabii ki tam bir şeriatçıydı, kılık kıyafetle ve asri hayatla sorunları vardı, fakat hiçbir zaman bu muhalefeti Kürt milliyetçiliğine bağlamış değildir. Çünkü zaten tasvip ettiği taraf da yine Türklerdi. Öldüğü zaman Urfa'ya gömüldü ama oturduğu yer hep İsparta'ydı. Mutlu olduğu, alıştığı, kendi düşüncelerini etrafa yaydığı, risalelerinin basılıp basılıp dağıtıldığı, okutulduğu yerler bu bölgelerdi. Onun ölümünden sonra birtakım Kürtler, Nursiciliğe başladılar. Bu, milliyetçi bir eğilimdir. Musa Anter'i okuyun. Musa Anter, Said-i Nursi'yle temastaydı ve milliyetçiydi. "Sen Türklerde bu kadar ne buluyorsun?" dediğinde, Nursi kendisine "Çocuk, sen anlamazsın!" demişti.

Kürtler, kendilerine başta bir özerklik sözü verildiği, ama bu sözün tutulmadığı iddiasındalar.

Bu tarihin sunumunda böyle bir çıkartma vardır. Yakında yine bir yerlerden özerklik sözüne dair söylentiler çıkar. Federatif yapı için söz konusu olan özerklik, 1918'de Avusturya-Macaristan, Rusya ve Osmanlı monarşilerinin çöküşüyle bitmiştir. Fakat Rusya Çarlığı'nın çöküşünden sonra komünizmle bir Foniks hareketi başlamıştır. Ruslar ateşten dirildiler ve totaliter bir rejimin etkisi altında zorla bir federalizm yaptılar. O federalizm değildir. Sovyet federalizmi için bir anlamda polis rejimi, Stalinist anlayış lazımdır. Buna göre bir parti aparatı kurulur ve bunun için de uysal

bir halk gerekir. Aksi hâlde bu rejimi gerçekleşmez. Dahası 1919-1923 tarihleri arasında, hiçbir realist politikacı federalizm gibi işlerle uğraşmaz. Sadece II. Cihan Harbi'nden sonra Tito uğraşmıştır. O da tüm ümitlere rağmen devam etmemiş, feci bir şekilde bitmiştir.

Atatürk'ün 1923 İzmit basın toplantısındaki sözlerini nasıl yorumluyorsunuz?

Zaten basın toplantısında söylenilen sözden fazla bir şey çıkmaz. Atatürk ve onun etrafındaki o tip kurmaylar bu işte ciddi bir söz vermezler. Bu, mümkün değildir. Bu kadroların kitabında ve doktrininde böyle bir sistemin yeri yoktur. Herkesin güncel ihtiyaçlara göre tarihî, hukuki gerçek araması ne kadar doğru ve geçerli olur bilmiyorum.

Peki Cumhuriyet, maziden bir kopuş mu, yoksa bir devamlılık süreci midir?

Cumhuriyet, devamlılıktır. Osmanlı, Türklerin imparatorluğuydu, bu da Türklerin cumhuriyetidir.

Türkiye deneyimi, Şark'ta hiç örnek alınmış mıdır?

Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Türk hareketlerinin hiçbir yerde örneği yoktur.

Cumhuriyet sonrasında, çok partili dönemde Cumhuriyet devrimlerinin bir kısmına samimiyetle inanmayan sağ fikriyatın Cumhuriyet'i yönettiği söylenir. Buna katılıyor musunuz?

Bu umumi eğilimdir. Devrim her zaman dejenere olur. Başındaki insanlar oportünizme ve bencilliğe düşerek birbir-

leriyle kapışırlar. Kuşkusuz "Ev yapan balta dışarıda kalır!" ya da "Devrim evlatlarını yer!" gibi Anatole France tipi sloganlar her ihtilal için geçerlidir.

Bu, Türkiye'de de olmuş mudur?

Türkiye'de, bilhassa İsmet Paşa idaresinin bu konuda adamakıllı gevşediği, oportünizme ve bürokratik bencilliğe kapıldığı gibi bir sanı vardır. Bu kısmen doğrudur, kısmen abartmadır. Hiç şüphesiz ki İsmet Paşa idaresinde göze çarpan en önemli unsur; zihniyet ve anlayış bakımından Atatürk tipi kendine özgü Batıcılığın basitleştirilip sulandırılmışıdır. Dünya şartları bu gibi kültürel reformu ve düşünce alanında radikalizmi törpülediği gibi, bürokrasinin de kalitesi düşmüştür.

Söz konusu yıllar için, "Cumhuriyet'in karşı devrimle deforme edildiği yıllardır" denilir. Kimileri bunu Atatürk'ün son dönemindeki hükümetlere bağlar, kimileri İnönü dönemini suçlar, kimileri de faturayı kesmeyi 50'lerden başlatır.

Cumhuriyet deforme olmaz. "Efendim, demiryolu politikasını bıraktılar, otobüsçülüğe döndüler" diyorlar. Demiryolu vaktinde ıslah edilmezse insanlar bundan yaka silkerler. Şurası bir gerçektir ki Anadolu insanı, malını sevk edecek, insanını götürecek vasıta bulamıyordu. İnsanlar bu durumdan kara yolu ile kurtuldular. Evet, kara yolu çok pahalıdır; dahası fazla kitlesel değildir. Akaryakıt ve yedek parçası olmayan yerde son bulur. Bu tenkitler doğru ama çaremiz ne? Şimdi de tersi söz konusu... Tabii ki hava yolu da lazımdır, neticede burası

büyük bir ülkedir. Bu itirazların başka formadan da mevcut... jvleselâ "Menderes gelmiş, ezanı kaldırmış" diyorlar. Arapça ezanı yasağının kaldırılmasını ilk teklif eden Halk Partisi'dir. Sonra bunu DP de desteklemiştir. Ayrıca Türkçe ezanı kaldırılmadı, Arapça ezanı cezai takibattan kurtuldu. İmam Hatip Okullarını da Halk Partililer başlattı. İlahiyat fakülteleri de onlarla başladı. Şemsettin Günaltay bu okullara talebe topluyordu. İlk talebelerden birinin kim olduğunu biliyorsunuz: Rahmetli Bahriye Uçok. Dil-Tarih Fakültesi talebesi ve aynı zamanda Devlet Operası korosunda. Meselâ; Neda Arnaner piyano çalıyor, onu da alıyorlar. Bunlar geri adım değildir. İlahiyat Fakültesi olmadan cemaat ve toplum olmaz. Bazısı dinin akaid olduğunu belirterek ibadetini "herkese dedesi öğretsin" diyor. Dedesi öğretirse Arnavutluk gibi olur, sakin Bektaşiler bile militan hâle dönüşürler. Ama dört yüz tane İmam Hatip Okulu da nereden çıkıyor? Bu sayı bugünlere kadar her partinin ilavesiyle gelmiştir. Çünkü Türkler bir işe başlarlar ve dibini tutturamazlar. Öğretmenini yetiştirmeden, Arapça lisan sınıfını yeterince kurmadan bu sayıda okul ne yapar? Cumhuriyet radikal inkılâplar da uygulamıştır ama cemiyet bir toplumun büyük anlamında değişmesi değildir. Evet, bazı şeylere bilhassa önem verilmişti. Eğitim bunların başında geliyordu. Lise ve üniversite eğitimi düzeldi, ilköğretim kasabalara kadar yayıldı. Lütfen Nermin Abadan Unat Hoca'nın kitabını okuyun.[29] Hatıratında söylediği şudur: Ben Macaristan'da kalsam okuyamazdım."

29 Nermin Abadan Unat, *Kum Saatini İzlerken*, iletişim, 2007

Cumhuriyet hakikaten vatandaş toplumuna doğru bir adımdır. "Efendim, vatandaşlık Demokrat Parti ile gelmiş!" Peki o Demokrat Parti nereden gelmişti?

CHP'nin içinden...

O adamların hepsi Halk Partili... Serbest Fırka da oradan çıkıyor. Atatürk, Adnan Menderes'i Aydın'a haşlamak için çağırmıştı. O zamanlar Serbest Fırka nın il başkanıydı. Ancak Menderes konuşmaya başlayınca Atatürk kendisine hayran oluyor.

Sonra Adnan Menderes'i mebus yapıyor.

İstiklal Harbi Madalyası da var. Gönüllü olarak erkenden savaşa gitmiş. Söyledikleri hep doğruydu: "Şu Aydın Ovası'na bakınız efendim! Buradan zenginleşemez mi Türkiye? Söz konusu hükümetle olmuyor bu." Hakikaten de bu bir beceriksizlikti. Sorun topraksızlık değil; "Burada pabuç fiyatına ben size tarlalar alayım" diyordu. Gerçekten o zamanlar neredeyse bir ingiliz, italyan malı iskarpine, bir takım elbise fiyatına bir tarla alınırdı. "Böyle olmaz. Buralara ekim biçim lazım!" diyor, raporlarını sunuyordu. Nitekim izleyen seçimde Atatürk'ün telkiniyle mebus yapılmıştı.

1930 koşullarında Serbest Fırka yaşayamaz mıydı?

Serbest Fırka'nın o günlerde yaşaması çok tutarsız olurdu. Çünkü içlerine solcular girmişti ama bir yandan da asıl korkulan durum bu değildi. Serbest Fırka yi iktidar için korkunç hâle getiren içindeki mürteci denilen kuvvet olmuştu. Cumhuriyet buna dayanamamış, tehlikeyi görmüştü.

Hâlâ "Cumhuriyet tehdit altında!" korkusu var ama değil mi?

Hâlâ aynı korku var. O korkuyu haklı çıkaracak densizlikler de yapılmıyor değil. Cumhuriyet'in içinde devamı edip gelişen kurumlar vardır. Ordu gelişmiştir, kendini yenilemiştir. Tüm İslam dünyasının içinde tektir. Ama şimdi onu da zedelemeye çalışıyorlar. Sağlık, hekimlik, mühendislik alanlarında da bir gelişim görülmüştür ama mimarlık, filoloji, linguistik için aynı şey maalesef söylenemez. Muhalefet ederken gelişiminin göz önünde tutulması gerekiyor ama maalesef tutulmuyor.

Bir görüşe göre de, "Ordu, onar yıl arayla yapılan darbelerle bir askerî vesayet rejimi kurmuştur" deniliyor.

Abartılı bir görüş, toptancı bir tasvir... Bu görüşü ileri sürenler önce Cumhuriyet'in ne olduğunu, model cumhuriyetleri anlatsınlar. Dahası öyle slogan ve kopya ile değil; doğru dürüst bir tasavvurla. Bir şey anlattığın zaman ne olduğunu iyice belirtmen gerekiyor. Öyle hamasi bir sloganla bir yere varılmaz. Neticede burası yetmiş küsur milyon nüfusuyla, son derece kritik bir memlekettir. Etrafının da pek sakin bir yer olmadığını hep söylüyoruz. Son olaylar da maalesef bizleri haklı çıkardı. Bizleri diyorum, beni veya bizi demiyorum. "Efendim düşmandan korkarak mı yaşayacağız?" diyorlar. Kimse kendini Lüksemburg Dukalığı'nda zannetmesin. Ne olursa olsun dünyadan bihaber yaşamamak lazım. Türkiye'nin etrafı nepotizme, dar parti diktatoryasına dayanan, oturamamış memleketlerle çevrilidir. Maalesef, Sovyet iktidarı gibi eğitime ve birtakım temel unsurlara çok dikkat eden bir rejim tasfiye edildikten sonra bile bazı eski

Nitekim kendi de aynı işleri yapardı ki 1955-56'da yapmaya da başlanmıştı. Yani Halk Partisi iktidar olsa, o da aynı şekilde hareket edecekti. Çünkü hepsi aynı yerden geliyor. Birtakım kurallar insanları bağlıyor. Bazıları, "Bunlar ezanı Türkçe iken yine Arapça yaptı!" diyor. İşin garibi millet de ezanı Türkçe okumuyordu. Minareden Türkçe okunmuyor ama herkes aşağıda camiinin içinde ezanı Arapça okuyup namazını öyle kılıyordu.

Tarikatlar da yer altında devam ediyordu.

Elbette, Sovyet Orta Asyası'nda dahi devam etmiş, öyle olduğu anlaşılıyor.

Tarikatlar sürüyor, Türkçe ezandan, eğitim birliğinden dönülüyor, şapka terk ediliyor. O zaman devrimler sadece su üstünde mi sürüyordu?

Hayır, su üstünde değildi, devrimlerin oturması gerekiyordu. En başta Medeni Kanun kabul edilmişti. İstenildiği kadar tenkit edilse de o oturuyor. Kapitalist ilişkileri kolaylaştırıyor. Bunlar hep böyle karşılıklıydı. Kapitalist ilişkiler kuvvetlendikçe de o kanunlar tatbik ediliyor. Bugün artık Türkiye'de hiçbir şekilde kız varise araziden yarım hisse verip onu tatmin edemezsin. Aksine bu işleri yapan istisnai zümre ve bölgeler gitgide küçülüyor.

Cumhuriyet, kurulduğunda yepyeni bir anlayışı temsil ediyordu. Aradan geçen sürede kendini yenileyemedi mi acaba?

Hayır, bütün tarz-ı idaremize baksanıza. Bütün insanların yaşayışına, üniversitelere, sokakta yürüyen insanlara bakın.

Bu sokakla o sokağın aynı kaldığını söyleyebilir misiniz? Şu matbuatın durumuna bakın. Evet, eski gazetecinin üslubu yok, yarım yamalak gidiyorlar ama nelere el atıyorlar. Çok önemli bir mevzudur. Kimse durumdan memnun değil. Yarın matbuatın bu yapısı da değişecek, niye değişecek? Çünkü okunmayacak. İran'da gazeteler okunmuyor, televizyon da seyredilmiyor. Boyuna kitap okunuyor, bu yönetim geldi geleli gayet güzel tercümeler yapılıyor. Çünkü İran'da bir kültürel altyapı var. Türkiye'nin çok önünde, inanılmayacak kitaplar basılıyor. Sanayiine ve okuma yazma oranına bakarsan bizim gerimizde; fakat tam Çarlık Rusyası'ndaki gibi bir Rönesans söz konusu, yani patlıyor. Aslında Türkiye de değişiyor, bu çok açık...

Bu, Cumhuriyet'le oldu.

Evet, Cumhuriyet'le oldu, Cumhuriyet de buna uydu. Bunların hepsi birbiriyle ilişkili olarak yürür. Cumhuriyet, sihirli değnek değil ki dokununca Türkiye değişecek. Türkiye zaten 18'inci asırdan beri değişiyor. O değişimin kendini ifade ediş tarzı var. Bu çok önemli, Türkiye değişti. Bunun için meşruti hareketler çıktı, kanunlar yenilendi, modern bir idare getirilmeye çalışıldı, Cumhuriyet ilan edildi, çok partili demokrasiye geçildi. Yirmi yıllık tek parti deneyiminden sonra, 1965'te Marksist muhalefet meclise bile girdi. Ben çocukken ve gençliğimde "komünist" lafı bir öcüydü.

Bugünden baktığınızda Cumhuriyet'i bir başarı öyküsü olarak mı görürsünüz, yoksa kazanımlarından dönülmüş, hâlâ eksiklikleri olan bir yapı olarak mı?

Şüphesiz ki problemsiz toplum olmaz. İş oraya gelirse ben Türk toplumunun fevkalade süratle değiştiğine; birtakım kalıpları çok fazla değiştirdiğine, bununla birlikte muhafazakâr yönlerini muhafaza ettiğine inanıyorum. Temelde Ruslar, İranlılar gibi romantik dönüşümleri yok, ancak çok ölçülü, akıllıca bir muhafazakârlığın tercih edildiğini söyleyebiliriz. Bu kalıbı anlamayan bir yönetim ve bir anlayış, ister komünist olsun isterse onun tam tersi uçta bulunsun, hüsrana uğrar. Çünkü bu Türklere has bir durumdur. Türk toplumu aşırılığı, kökten devrimi sevmiyor, bu gayet açık Bizim toplumumuz fevkalade tutucu, kalıpları belli bir topluluktur. Bunun için de tedrici değişimi seviyor ve bu konuda bir saplantısı yok. Kendine göre bir hareketlilik yöntemi ve biçimi var. Hayallerden çok kısa vadede devşirilen maddi zenginlik ve güvenceyi tercih ediyor.

Toparlarsak, Cumhuriyet Türkiye'ye neler kazandırmıştır?

Türkiye 1950'lerde tarımda devrimi gerçekleştirdi. Köylülük bitti. Üç yılda bitmedi tabii, ama bu süre zarfında süratle eridi. Türkiye 1960'larda jeneratörler ülkesiydi. Buna rağmen 1970'lerde elektrifikasyonu gerçekleştirdi. Bu, Süleyman Demirel yönetiminin bir başarısıdır. Hâlen çözülemeyen bir enerji ve şehir asayişi, hazine arazisi sorunumuz var. Kaçak yapılaşma ve köyden şehre göçerek kolay yaşama geçmek, tarımdan kaçmak isteyen bir nüfusu kendine çekiyor. Dahası hâlen teknik eğitim ve ihtisasa yönelemeyen sakat bir eğitim düzenimiz var. Şimdilik insan ihtiyacını eski sosyalist ülkelerden sağlayabilirsin ama bu daha ne kadar sürecek? Önce

eğitim kadrolarını güçlü olarak yeniden eğitmeye başlamalıyız. Cumhuriyet'in başlarında mevcut olan sağlam eğitim anlayışından maalesef ki çok uzaktayız. Türkiye Cumhuriyeti, bazıları görmezden gelse de, hem eğitim verebilen bir ordüya sahip hem de sanayileşmiş bir ülkedir. Bazı kurumları itibariyle dünyaya da açılabiliyor. Yeryüzündeki yirmi büyük ekonomiden biriyiz. Bu, sadece son on yılın başarısı değil, son iki asrın başarısıdır ve Cumhuriyet'in getirdiği açılımların bir sonucu, insan malzemesinin yarattığı bir olaydır.

HALİDE EDİP ADIVAR

Elli yıl önce 9 Ocak 1964'te, Halide Edip Adıvar hem kendisini tanıyıp saygı duyanı hem de yeterince tanımayan Türkiye'ye ebediyen veda etti. İlk uzun vedası bundan çok daha önce, 1925 yılında ikinci eşi Doktor Adnan Adıvar'ın Terakkiperver Fırka deneyiminin hüsranla bitmesi üzerine olmuştur. Kurtuluş Savaşı'nı destekledikleri ve Anadolu'ya geçtikleri Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi döneminde (23 Nisan 1920) Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında yer alarak vazife gördükleri hâlde, Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra, bazı İstiklal Harbi komutanları, bürokratlar ve aydınlar gibi Gazi Paşa ile ters düşmüşlerdi. Bu görüşleri toptancı bir biçimde hilafetçi meşrutiyetçi diye betimlemek yanlıştır. Halide Hanım çok partili rejime inanıyordu ve İttihatçılarla olan bunalımını bu sefer de "Kemalizm"le yaşamıştı. Bilgisi ve tahlilleri itibariyle o dönem Türkiyesi'nin önde gelen dar grubundandı. Lakin Türkiye'de rejimin mahiyetini ve gereğini anlamakta gerçekçi olamadığı görülüyor.

Eşi Doktor Adnan Adıvar, Sorbonne'da Langues Orien-tales denen Şark Dilleri Okulu'nda hocalık yaptı. Sevilen ve

unutulmayan bir hocaydı. Kendisini unutamayanlar o zamanki parlak talebeler Andreas Tietze, Bernard Lewis, Louis Bazin, irene MelikoffF gibi Türkoloji'nin büyük mensuplarıydı. Bernard Lewis onun için "Adnan Bey her şeyi anlatır, her şeyi bilirdi; hatta Goethe ve Faust'u bile onun kadar vukufla yorumlayıp serimleyeni hatırlamıyorum" demiştir. Halide Hanım 14 yılın bir kısmını İngiltere'de, bir kısmını Paris'te, Sorbonne'da geçirdi. Pek değinilmez ama bir müddet de Hindistan'da kaldı. Aligar İslam Koleji'ndeki hocalığı sırasında bugünün ünlü Camia-yı Milliye Üniversitesi'ni kurmak için hayli uğraş verenler arasındaydı. 1935'ten itibaren Hindistan'da Britanya aleyhtarlığı arttı ve bağımsızlık hedefi güçlendi ama yol belli değildi. Nehru ve Gandhi, Mevlana Azad gibi Hint hareketinin liderlerini tanıyan Halide Hanım'ın Müslüman Hindistan fikrini ortaya koyup destekleyenlerden olduğu açıktır, *inside India* adlı eseri Hindistan'ın o dönemdeki sosyal yapısını, muhtelif dinlerin, dillerin iletişimini ve bu geniş kıtanın problemlerini ustaca tahlil eden tanınmış bir eserdir, ilan okunur, Türkçeye çevrildiğini ise sanmıyoruz.

Afla döndükten sonra Adnan Bey *İnönü Ansiklopedisinin* başına geçti, Halide Hanım ise İstanbul Edebiyat Fakültesi İngiliz Edebiyatı Bölümü'nün kurucusu oldu. O tarihte Edebiyat Fakültesi, İngiliz ve Fransız filolojisi mensubu olanlar arasında sağdan veya soldan kendisini tenkit edenler vardı. Hiçbirinin haklı olmadığı açıktır. Edebiyat Fakültesi beynelmilel nitelikteki bir aydını değerlendirememiştir.

Gençliğinde Turancılık ve Türk Ocakçılığı, İttihat ve Terakki içindeyken partinin diktatör tasarruflarına karşı

çıkmak yanında mütarekenin çaresiz günlerinde Amerikan mandasını düşünmek onun kusurları değildi, bunlar şüphesiz bir arayıştan ibaretti. Bunun dışında mütareke zamanında çok az Türk aydını onun kadar kararlı ve ısrarlı davranmıştır. Mütareke Türkiyesi'nin kurtuluşunda zikzaklı yolları aramak veya pasif kalmak çok yaygındı. Farklı düşünenler arasında Ankara'ya yönelenler nihayet doğru stratejiyi bulmuştu. Halide Hanım ve Doktor Adnan Adıvar da bu kişiler arasındaydı. Halide Hanım eğitimi, ilk evliliği, edebî faaliyeti ve siyasete henüz imparatorluk döneminde girişiyle dikkate şayandır. Robert Koleji'nin ürünüdür. Türkçeyi ve Türk edebiyatını evinin ve çevrenin eğitimiyle almıştır. Türkçesinde duruluk, saflık hâkimdir. Bu yönüyle Türkçe öğrenen yabancılar 1930'lar, 40'lar ve 50'lerde önce onun *Sinekli Bakkal*'ını, sonra Yakup Kadri ve Reşat Nuri'yi okurlardı. Özellikle II. Cihan Harbi öncesi Almanya ve Avusturya'dan Türkiye'ye göç eden bilginlerin Türkçelerindeki zenginlik bu üç yazarla Türkçeye başlamalarından ileri gelir. Mezun olduğu Robert Koleji'nde Sherlock Holmes'tan Emile Zola'ya kadar Batı edebiyatı çevirileriyle tanır.

Kolejin matematik öğretmeni, gerçekten de ünlü Salih Zeki Bey'le henüz talebeliği tamamladığı yıl evlenmiştir. Bu evliliğin orijinal tarafı Hukuk-i Aile Kararnamesi'ne dayanarak karşılıklı imzalanan bir senet ile damadın "taaddüd-ü zevcat", çok evlilik yoluna sapması durumunda, kadın tarafından boşanabileceği yolunda bir hükmü içermesiydi; nitekim öyle de oldu. Salih Zeki Bey'in çapkınlıkları bu güzel, belagati yüksek yazarı çok derinden yaralamışa benziyor. Çocuklarından birinin adı Togo idi; 1905 Rus-Japon Savaşı'nın kahramanı Amiral Togo'nun ismidir. Japon zaferi

Rusya'ya karşı duran aydınları çok etkiledi. Hind ve İran'da "Mikadoname" başlığıyla Japon imparatoruna kaside yazanlar dahi vardı. II. Meşrutiyet münevveri kadar siyasi sloganları seven bir grup az bulunur, Halide Hanım da onlardandı. Siyasi hayatının sonunda Demokrat Parti milletvekili oldu (Bunu Demokrat Parti listesinden bağımsız İzmir milletvekili olarak algılamak gerekir).

Halide Hanım İstiklal Harbi sırasında "onbaşı" rütbesine sahipti. Muzaffer ordular İzmir'e ulaştığı zaman "başçavuş" rütbesine erişti. Savaşın basın yoluyla propagandasını yapmakta çok etkili oldu. Denebilir ki Ankara hükümetinin dış dünyayla temasını kurmakta onun kadar aktif olan bir üyeye az rastlanır. İstiklal Madalyası sahibiydi. İstiklal Harbi sırasında mütareke İstanbulu'nun havasını ve hâkim zümreleri sadece suçlamakla kalmayıp fevkalade hor gören bir kalemdi. Direnişin ve kurtuluşun bütün çile ve zahmetini Anadolu yüklenmişti.

Feminist bir yazardı. İlk romanlarında bile bu görülür ama öbür yanıyla da Türkiye halkını ve bütün cemiyetin muhafazakâr değerlerini de anlamaya çalışmıştır. *Sinekli Bakkal* ve *Akile Hanım Sokağı* romanları bu yönüyle ele alınmalıdır. Bundan 100 sene evvel romanlarında ve yazdıklarında hakiki müminlerle din istismarı yapanların arasındaki farkı ve çatışmayı düşünenlerdendi. *Sineklı BakkaVdekı* Ra-biaTevfik'in, Müslümanlığı ve İslamiyet'i kabul eden Kont Pellegrini'nin tasvirleri Şark'taki İslam-Hıristiyanlık çelişkisini ortaya koymaya çalışan ilk edebî romanlardan biridir. Kim ne derse desin, uzak Hindistan kıtasında Halide Edip Adıvar'dan bahsediliyor ve bu bizde bir gurur uyandırıyor ise sadece sloganlar ve hazır tasvirlerle Halide Edip'i tanımaktan vazgeçmek gerektiği inancındayım.

IV İÇ VE DIŞ POLİTİKA

"Ulus devletin en büyük şartı kültürel birliktir. Kültürel birlik için illa da dil birliği şart değildir. Çok farklı diller konuşulan ülkelerde de kültür birliği örnekleri vardır."

MİLLETİN HASSAS DEĞERLERİ

Röportaj: Leyla Tavşanoğlu

Bir toplantıdaki konuşmanızda Kürt sorunu açılımıyla ilgili olarak "Açılım boş laf!" sözünüz gazetelere yansımıştı. Neden bunu söylediniz?

Açılım, aslında boş laf değil. Ben öyle bir söz sarf etmedim. Ama bu tarzda konuşulursa boş laf hâlini alır. Yani insanları uzlaştırırken fevkalade dikkatli ve saygılı olmak zorundasınız. Hakem olduğunuz hâlde bir tarafın değerlerine destrüktif (tahrip edici) bir şekilde yaklaşırsanız o iş yürümez. Bu, Türk tarafı da olabilir, Kürt tarafı da olabilir. İnsanları tahrik ederseniz, onlara saygısız davranırsanız orada bir medeniyetten söz edilemez. Onun için dikkat edeceksiniz. Meselâ biri bu konuyla ilgili bir şey söylediğinde, "Dalına anlamadınız mı bu işi?" derseniz yandınız.

Bu işin çözümüne yardımcı olmaları için akil insan grupları oluşturuldu. Bu "akil insanlar" sizce gerçekten Kürt sorununun çözümüne yardımcı olabilecekler mi?

Valla, işin başından konuşmayalım da bekleyelim bakalım.

Bizim coğrafyada belli Kürt bölgeleri var. Örneğin Irak'ın kuzeyindeki oluşum, Suriye'nin kuzeyinde ortaya çıkan Kürt bölgeleri, bizim Güneydoğu ve İran'daki Kürt bölgesi...

Irak'ın kuzeyindeki oluşum artık oluşmuş. Bazı istatistiki bilgilere bakmak bir yana, Irak Kürt bölgesinin petrol üzerindeki hâkimiyeti açık ve sonuçları görülüyor. Kuzey Irak'ın enerji ve gelir kaynaklarını sağlama almak için bu petrol bölgelerinin ABD'nin denetiminde olduğu da belli. Buralarda artık gelir artmaya başlamış. Fakat bir üçüncü dünya ülkesi için talimin edilenin aksine rüşvet mekanizması orada her yerde olduğu gibi işlemiyor. Yani işler oldukça nizami bir biçimde yürüyor. Daha da ilginç olanı, PKK sadece bir bölgede yaşayabiliyor: Kandil. Şehir ve köylerde nüfus arasına karışamıyorlar, her yerde olmamalarını temin etmişler. Sözde ilk Irak çenginde (savaşında) bu yapılacaktı. Ama Barzanî ve Talabanî arasındaki aşırı eşit dengeler yüzünden Amerikalılar bunu yapmaktan çekindiler. Çünkü ortalık o zaman çok karışabilirdi. Şimdi bunun dengesi bulundu ve sanıyorum Irak Osmanlı dönemindeki üçlü bölünmeye yeniden dönüştü. Bunun bir komplo teorisi olduğu söyleniyor. Ortadoğu'da ne kadar Arap olmayan antite (oluşum) ortaya çıkarsa, İsrail o kadar rahat edecek. Bunu İsrail'in istemesi kendi açısından tabii ki anlaşılabilir, böyle bir Kürdistan'la elbette çok işi olacaktır. Bir kere tarım teknolojisi uzmanı olduğu için oralarda kendisine çok iş düşecektir. Nitekim düşüyor da. Orta Asya'ya kadar bütün bölgede ziraat işi yapan, ilgili dallarda çalışan, üreten, hizmet veren Yahudi iş adamları ve uzmanlar görüyorsunuz.

Bu Irak, İran, Suriye ve Türkiye Kürtleri size göre pek benzeşmiyorlar. Peki o zaman nasıl Büyük Kürdistan kurma projesi hayata geçirilecek?

Suriye Kürtleri kaçınılmaz olarak entegre olacaklar. İran Kürtlerinin ise fevkalade entelektüel elitleri var. Ama gerek millî kültürel eserleri açısından, gerekse de entegrasyon bakımından en az gelişenler Türkiye Kürtleridir. Büyük Kürdistan projesinin hayata geçmesine gelince... Onu bilemeyiz. Hangi dili kullanacaklar, hangi lehçeyi esas edinecekler, ne kadar isterler? Bunu bilemeyiz. Ama çok açık gözlemliyorum ki böyle bir eğilim de yok değil.

İyi de Irak'ta merkezî hükümetle kuzey bölgesindeki Kürt bölgesi petrol gelirleri yüzünden birbirlerine düşmediler mi?

Tabii birbirlerine düşerler. Tek ürün zenginliği olan bu gibi bölgelerde çok serbest hareket etmek mümkün değil. Daima idare ve halk küçük veya tekil kalemlere dayanırlar, yani onu kaybetmemek için ellerinden geleni yaparlar. Bütün politika, ittifaklar bunun etrafında döner. Nitekim İran gibi bir ülkede -her ne kadar pek fayda etmese de- bunu görürsünüz. Devlet çok büyüktür; mekanizma çok eskidir. Onun için de başka çare ve hedeflere yönelmeleri kaçınılmazdır.

Ne tür hedeflerden bahsediyorsunuz?

Yani İran gibi bir ülkede her şeyi petrolden gelen gelirle çevirmek olacak gibi değil. Ama küçük Ortadoğu ülkelerinde bunun hiçbir zararı yok. Onlarda her şey petrolün etrafında döner. İran'ın çok Önemli bir tarım sektörü yok.

Petrolden sonra pek de bilinmeyen bir zenginliği vardır, o da kıymetli taşlar. Özellikle de firuze, halıcılık; dolayısıyla çarşıdaki zenginler (burjuvazi değil, "bazarî" lafı kullanılır) ve bürokratlar. Sonra alabildiğine mütevazı ve fakir bir kasabalı ve köylü nüfusu ülkeyi oluşturur.

Bizim ülkemizde ilginç olaylar oluyor. Buna son örnek de vatandaşlık tanımı. Sizce Türkiyeli sözcüğü doğru bir tanım mı?

Bundan bir şey çıkmaz, insanlar "Ben şuyum, ben buyum" gibi kendi kimliklerini kullanabilmeli. Ama Türkiyeli sözcüğü tutmaz.

Ama Amerika Birleşik Devletleri vatandaşına Amerikalı demiyor muyuz?

Amerika, onun ayrı bir kıta olduğunu keşfeden adamın, yani Amerigo Vespucci'nin adıdır. Şimdilik kendilerine Amerikalı diyorlar. Ama yarın bir şey olduğu takdirde bir Fransız, bir İngiliz ya da bir Alman gibi durabilecekler mi? Bu biraz şüpheli... Doğru, şu anda Amerikalılar böyle olmakla övünüyorlar. "Biz bunu beraber yaptık" diyorlar. Sonuçta Amerika, toplama bir ülke... Ama aynı ülkeye bir kriz anında ne olur, onu bilemiyorum.

Başbakan yardımcılarından Bülent Arınç geçenlerde Paris'te düzenlenen bir konferansta sürekli "Türkiyeli" tanımını kullanmış. Buna ne diyeceksiniz?

Neymiş? Sayın Bakan şunu bir anlatsalar da biz de fey-zalsak.

Acaba hükümet, Türkiye'de çok fazla etnik grup olduğu için mi Türkiyeli tanımını yeğliyor?

Evet, çok sayıda etnik grup var. Onların da bazı talepleri olabilir. Ama her istenileni de yapamazsınız. Yani mikro milliyetçiliklerin her birine cevaz vermek mümkün değildir. Bayraklarını tespit edemezsiniz. Bayrak tespit etseniz bu sefer toprak veremezsiniz. Bu çok önemli bir meseledir. Burada dikkatli olmak lazımdır. Türkler modaya bilmeden bayılırlar. Ama bu nereye kadar gider? O, belli değil. Söz konusu tanımı, Türkiye'de gereksiz kışkırtmalara çanak tutar. Akabinde de çok tehlikeli gelişmeler olabilir, insanlar birbirleriyle didişmeye başlarlar. O zaman da bunun önünde durmak çok zordur. Dahası burada koruyucu mekanizmalar da yok. İnsanlar hayata bir kere geliyor. Kaosa girilmesi hoş değil. Kim tasvip edecek?

"Ulus devletin dönemi kapandı" görüşleri var. Siz bu görüşe katılıyor musunuz?

Ama unsurun bir dili, tarihi var. Buna çok dikkat edilmez, talırip edici mekanizmalarla yok edilmeye kalkılırsa bu iş yürümez. Bugün bakıyoruz, toplumsal birlik için başka referanslar var. "Millet" diyor ama kendi Arapça anlamında "community" veya "congregation" olarak söylüyor. "Çimento dindir" diyor. Olursa iyi, peki olmazsa ne yapacak? Kaldı ki, din deyip başka şeylerin peşinde koşturuluyor, başka türlü referanslara başvuruluyor. Bazı sloganların ve icat ettiğiniz bazı referanslarını açık açık ortaya konmaması gerekir. Bunlar bence endişe verici konulardır. Ulus devlet Türkiye örneğinde TBMM çatısı altında perçinlenebilir. Ama bundan sonra ne

olur? Onu kimse bilemiyor. Yalnız, devamlı surette kullanılan üsluba dikkat edilmesi lazım geldiğini söylemek istiyorum. Ulus devletin birtakım şartları vardır.

Nedir o şartlar?

En büyük şart, kültürel birliktir. Kültürel birlik için illa da dil birliği şart değildir. Çok farklı diller konuşursunuz ama kültür birliği vardır. Aynı dili paylaşan insanlar bile birbirleriyle geçinemiyor. Belçika Flamanlarıyla Hollanda Flamanları arasında birbirlerine karşı olan tavırları gördüğünüzde çok şaşırırsınız. Bundan farklı olarak aynı dili kullanan toplumlar da olabilir; ama yaşam kalıplarında, toplumsal örgütlenmede, toplumsal referans kalıplarında benzerlik yok ve bazı zıtlıklar varsa; meselâ bir taraf çok becerikliliğe, ehliyete dayanan toplumsal kalıplara sahipse, öbür tarafta ise nepotizm, feodal kalıplar ağırlıklıysa bunlar birbirleriyle geçinemezler.

Peki, eğitimin kalitesi toplumsal tutkal olabilir mi?

Eğitim diye sihirli bir laf var şimdi. Bu biraz Nasreddin Hoca'nın göle maya çalmasına benziyor. Eğitiminden neyi kastettikleri sorulunca hedef bile gösteremiyorlar.

Hükümet sürekli ileri demokrasiden söz ediyor. Sizce ileri demokrasi nedir?

İleri demokrasinin ne olduğunu bendeniz anlamadım, buna irfanım yetmedi. İleri demokrasi hikâyesini kim söylerse inanmam; bir kere ileri demokrasinin masraflarını kimin somut olarak ödeyeceğinin herkesçe bilinmesi lazımdır. Bu öyle vakıf falan değil, her yurttaşın dernekleri, grupları ve

aidat verecek niyeti ve hâli olacak. İleri demokrasinin gerektirdiği şartlar hâlâ temin edilemiyor. Daha böyle bir dünya yok. Bu dünyada kıtlık var. Bunu insanların anlaması lazım. Beşeriyetin her zaman daha ileriye gittiğini yazan tarihlerin tenzilatla karşılanmasını öneriyorum. Mutlaka bazı alanlarda iyiye gitmeler vardır. Ama bunun yanında kötüye gitmeler de var. Onun için ileri demokrasi bir kuru slogandır ki hiçbir zaman buna ciddi insanların inanmayacağını düşünürüm. Bazı sloganları söylerken, bazı hedefleri belirlerken ciddi olmak lazım. Hangi plan, hedef ve yol haritasıyla geliyorsunuz? Çünkü ne olursa olsun taşın altına elimizi hepimiz sokacağız.

"ULUSLAR CUMHURİYETLERİNİ ZOR KURAR VE KUTLARLAR"

Röportaj: Pelin Batu

Bir taraf Atatürk'ü putlaştırırken, diğer bir taraf da Atatürk'ten nefret ediyor. Sizce bu sağlıksız bir durum değil mi?

Birtakım sembol ve âdetlere yıkıcı bir şekilde yaklaşmak, bu arada da kendi kimliğini böyle pekiştirmeye çalışmak çok sağlıklı değil. Kendini açıkça ortaya koyacaksın. Uygar insana, sağlıklı topluma yakışan da budur. Diğer taraf onu neden tabulaştırıyor, söyleyeyim. Bu bir gösteri biçimidir. Her ülkede böyle tabular vardır. Bunu bir nevi sembol olarak kullanırlar. Zaman zaman bu eğilim artar, bazen de tavsar. Ama size şunu söyleyeyim; Gürcülerle teke tek konuştuğun zaman birçok kişi Stalin'i sevmez ama meydana çıkınca Stalin'e laf söyleyemezsin. Çünkü o bir idoldür.

Cumhuriyet Bayramı'nın bir kesim tarafından kutsal, diğer kesim tarafından tabu olması nasıl değerlendiriyorsunuz?

Herkes istediğini yapar, ancak şamataya vurursan ilkelliktir. Kasabalılar çok kolay kavga ederler. Biri "Cumhuriyet Bayramı'nı yasaklayacağım" diye ortaya çıkarsa, bu onun acizliğinin ifadesidir. Devlet dediğin önce asayişten sorumludur. O işi iyi yapamıyorsa, gereken tedbirleri alıp kanunları uygulatamıyorsa onun hakkkında durup düşünmek gerekir.

Kimileri bayramın Kuzey Kore'de, Çin'de, totaliter rejimlerde kutlandığını, o yüzden kaldırılması gerektiğini düşünüyor.

Almanlar Birleşme Günü'nü kutluyor. Önemli günlerin, temsilî şeylerin kaldırılmasını anlamıyorum. Anıtınızı kaldırınca ne oluyor?

Militarist olduğu için mi böyle düşünülüyor?

Hiçbir şekilde militarist değil. Ne kahramanı arkından balısediliyor, ne de Büyük Başbuğ'dan. Andımız, son derece kuru ve sade bir metindir. Türk, Türkiye vatandaşlarının adıdır, tıpkı Fransızlarda olduğu gibi. Bir siyasetçi, Çerkezlerin kızacağını söyledi. Çerkezlerin buna bir itirazı olmadı ki...

Her konudaki ayrışmayı tehlikeli buluyor musunuz?

Ben bunun cehaletten ileri geldiğini düşünüyorum. Etnik grupların milliyetçilerinin en zayıf tarafı kendi kültürlerini inşa edememeleridir. Aydınları ne dillerini geliştiriyorlar, ne de tarih ve edebiyat ürünlerine önem veriyorlar. Millî Eğitim Bakanlığı'na gelince; ana unsurun kültürünü geliştirmek için dahi bir şey yapamıyor, etnisitenikini mi geliştirecek? Doğru dürüst ciddi bir tarih yazsalar, dil tetkiki yapsalar,

müziği geliştirseler başka bir tavır takınırlardı. Sonra Türklerin söylemine takılıp kalıyorlar; meselâ sıra çıkan Ulu-batlı Hasan değilmiş. Ama yine de birileri çıktı; yoksa orası aşılamazdı. Uzun Mehmed'i zamanın Zonguldak Halkevi Başkanı'nın uydurduğunu biliyorum. Çünkü "Kömürümüzü biz bulduk!" diyecekler. Hâlbuki sözde kömür bulduğu yerde kömür yokmuş. Sonra "Cumhuriyet Bayramını kutlamayın" diyorlar. Sen de Cumhuriyet'i ilan et, sen de kutla. Uluslar cumhuriyetlerini zor kurarlar ve bu yüzden de kutlarlar. Bu işler hep acz ifadesidir. 19'uncu yüzyılın Macar'ı yapmaz böyle şeyler; yani hiçbir Macar Avusturyalılara "Sizin Mozart'ınız beş para etmez, bizim Liszt'imiz daha iyi" demez.

Andı yasaklayınca çocuklar kendileri okuyor ama iki öğretmen çıkıyor...

Orada iki öğretmen çıkıp, "Biz size gösteririz" diyorlar. Öğrencisiyle bu şekilde ilişkiler kuran öğretmenler zaten derhâl meslekten atılmalıdır. Nasıl bir öğretmen öğrencisine "eşek kafalı" diyebilir ki? Belli ki adamın o çocuklarla bir muhabbeti yok. Bu bir soruşturma konusudur. Keza öğretmenin kendisi de bu durumdan utanmalıdır. Meselâ bir öğretmen gidip sağ kesimden öğrenciyle uğraşır. Neden uğraşıyorsun? O da senin öğrencin. Örneğin; annenin solcu öğrencilerle uğraştığını görmedim. En sevdiği öğrencisi Ataol Behramoğlu'ydu.

Sağcı öğrencileriyle arası nasıldı?

Onlarla da arası iyiydi. Onlara "Mazlum, terbiyeli, fakir çocuk" derdi. Çünkü talebeye böyle bakılmalıdır.

Hem Mustafa Kemal'le hem Cumhuriyet mefhumuyla sağlıklı bir ilişki kurmak için ne gerekiyor?

Hiçbir şey gerekmez, bu böyle gelmiş böyle gider. Açık konuşacağım. Ben 66 yaşındayım, hiç kimse bizim demokrasiden geri döndüğümüzü söylemez. Bu doğru değildir. Birtakım adamlarsa "geri gittik", "battık" gibi iddialarda bulunurlar. Hareket noktaları çok spesifik ve tekildir. Biz hayatımızın içinde sandık demokrasisiyle doğan nesiliz. Geri gitmedik, ilerledik. Örnek budur, bu şekilde de devam etmesi gerekir. Buna alternatif sunan insanların hiçbir şey yaptığını görmedik, yapacaklarına da inanmıyoruz. Ayrıca endişe verici gelişmeler de görülüyor. Yani ben bu ülkede muvaffak olmamış birkaç solcu kadro görüyorum. Devamlı böyle reçete önerilmesine çok şaşırıyorum. Hiçbir şey yapamadılar. Ne doğru düzgün belediye, okul kurulabildi, ne de örnek bir şeyler ortaya konulabildi. Şu an -ki hiçbir müşterekleri olmayan gruplarla- el ele tutuşup, "Biz sizi çok seviyoruz, sizden iyisi yok, yaptığınız her şey yetmez ama evet" diyorlar. Meselâ İskandinav demokrasisinde vatandaş inisiyatifiyle kurulan halk yüksekokulları var. Sebebiyse işçi sınıfı okuma yazmadan başka bir şey bilmiyor, insanlar oraya akşamın altısında girip sekizinde çıkıyor, sonra gidip uyuyor. Onları içkiden uzak tutuyor ve bir şeyler öğretiyorlar. Benim zamanımda halk okullarındaki insanları çok ucuza dünya turlarına çıkarıyorlardı. Ben o tür gruplara rehberlik yaptım. Türkiye'yi, Yunanistan'ı gezip öyle ya da böyle bir şeyler öğreniyorlardı.

Peki eskiden Cumhuriyet bayramları nasıl kutlanıyordu?

Resmî tören yapılır ve özellikle küçük şehirlerde şaşaalı bir şekilde kutlanırdı. Balolar düzenlenirdi. Ama Türkiye

insanı baloya kolay intibak edemedi. Sadece bizde değil, Büyük Petro Rusyası'nda bile baloları düzensizlikle biterdi. Bizde balo reformunu Cumhuriyet başlattı ama kadın-erkek eğlencesini kimin becerdiğini biliyorsunuz: Semra Özal. Evet, birçok toplulukta foxtrot yapılmadı, göbek atıldı ama olsun.

Şapkalar, baloları kimisine tepeden inme, zoraki geldi.

Şapkayı zaten o zamanlarda dar gelirli bir insan giyemezdi. Benim annemin zamanında şapkaları vardı, çok kötü modeller değillerdi ama bunlar harbin hemen sonrasında Avusturya sınırındaki küçük şehir ve köylerde kullanılan şapkalardandı. Annemin de tabii 100 tane şapkası yoktu, bir tane siyah şapkası vardı. Kendisine o şapkayı neden aldığını sorduğumda "Ev sahibinin oğlunun cenazesi vardı, onun için aldım" demişti. Zaten aslında şapka Avrupa'da pahalı değildi, bizde pahalıydı. Burada, inkılâpçı bir gösteriden çok, sınıfsal tüketim özelliği olarak ortaya çıkmıştı.

Moderniz, Avrupai...

"Moderniz ama ayıptır söylemesi paramız da var" demeye geliyor. Çünkü ithal malıydı, pahalıydı. Sonra kanun çıktığı zaman aceleyle kartondan şapkalar yapılmış.

Tarihi cımbızla çekip kullanarak, ona gözlüğüyle bakarak çok insanı ikna edebilirsiniz.

Çok fazla uydurma şeyler yazılabiliyor. Meselâ Kâzım Karabekir-Atatürk mukayesesi yapılıyor, İsmet Paşa için "Atatürk'ü öldürttü" gibi şeyler yazılıyor. Bir diğer tarafta da İsmet Paşa'nın başbakanlıktan uzaklaştırılmasının onun devletçiliğinden kaynaklandığı belirtiliyor. Ne devletçiliği?

O dönemde zaten dünya kriz geçiriyordu. Devlet-özel ayrımı yapılması imkânsızdı.

Cumhuriyet'le de ilgili anakronizm yapılmıyor mu?

Bu hep yapılıyor. Meselâ partinin biri insanlara Demokrat Parti dönemini yanlış anlatıyor. Milletimizin balık hafızalı olduğunu düşünenler var. Birçok şeyi bilmeden, hatta yakın dönemde insanların yaşadıklarını unutmayacağını öğrenirler artık.

Askerî törenler konusunda ne düşünüyorsunuz?

Askerî tören askerin olduğu yerde âlâsından yapılır, eğer düzgün bir şekilde yapılırsa da takdir edilir. Fransa'da her "armistice" gününde Champs Elysees'de tören yapılır. Bunun önünü alamazsın. Yasaklanma konusuysa; bu resmen, "Biz bu askerleri istemiyoruz, mensup oldukları kavimle de pek alakamız yok; en iyisi biz bunu kaldıralım" düşüncesi çerçevesinde ilerledi. İnsanların birtakım hususlarda konsensusa gidip iptidailikten kurtulmaları lazım. Ordu varsa, tören ve resmigeçit de vardır. Bu kadar açık...

BAŞKANLIK SİSTEMİ

ANAYASA SİSTEMİ

(D

Aralık 1799'da Amerika Birleşik Devletleri'nin ilk başkanı General George Washington, Virginiadaki çiftliğinde soğuk algınlığından hayata veda ettiğinde 67 yaşındaydı. Muhtemelen kış havasına dayanamamıştı. Olağanüstü sıhhatli bir adam sayılabilir miydi, tartışılır. Dönemin diş teknikleri yüzünden gayet kaba takma dişlerini sık sık çıkarmak zorunda kalırdı. Başarılı generalin ingiltere ile 10 yıla yakın süren savaşı, 1783'te kolonilerin konfederasyon sistemi altında birleşmesine neden oldu. 1787'de ise 13 adet koloninin her biri devlet olarak hükümranlıklarını koruyarak Philadelphia Beyannamesi ile federasyon sistemini benimsediklerini ilan ettiler.

Bu federe devletlerin her biri; bağımsızlıklarını koruyan, kendi medeni, hukuki ve cezai sahalarını teslim etmeyen ama ordu, maliye ve dış politikalarını federasyonun yetkisi altında birleştirmeyi kabul eden yapılardı. Söz konusu devletlerin adı artık Amerika Birleşik Devletleri'ydi. Bu statü

ile dışişlerini, para birliğini ve orduyu bir arada tutuyorlardı. Maliyeyi demiyoruz, çünkü o gün de, bugün de Birleşik Devletleri meydana getiren her devlet koyacağı verginin ne olacağına kendi karar verir ve merkez maliyeye de gereken katkıyı öyle sağlar. Temsilciler Meclisi nüfusa göre oluşur. Senatoda ise her devlet eşit şekilde temsil edilir.

Kanunlara göre bir yerde suçlu olanın, bazı ahvalde, öbür tarafta aynı cezayı yiyecek konumda olmadığı görülür. Birleşik Devletler olumlu ya da olumsuz yönleriyle gerçek bir federasyondur.

Bu dünyada, eski dünyadakilerin tipinde gerçek bir federasyon daha vardır; o da Hindistan'dır. Avrupa'da Federal Almanya veya Avusturya federal cumhuriyetleri gibi birliklerin bu anlamda bir federasyon olmadıkları malûmdur. Almanlar ve Avusturyalılar her türlü tiyatro ve opera eserini sahneye başarıyla koyar, kendileri ve başkaları inanır. Ama gerçek federasyonun yaratacağı yapıya en az tahammül gösterecek toplumlar da onlardır.

1787'de Philadelphia'da ilan edilen anayasa ve kanunlar, başkanlık sistemini getirmektedir. Başkan dörder yıllık süre için seçilecektir. George Washington bu makama ikinci kere seçilmiş ve üçüncüsünü reddetmiştir. Kanuni bir sınırlama olmayan bu süre sınırlaması Washington'ı izleyen bir gelenek olarak doğmuştu. Ancak II. Cihan Harbi'nde Başkan Roose-velt üçüncü kez seçilmiş ve ondan sonra da bu iki dönemlik süre kanuni bir sınırlama hâline getirilmişti.

Birleşik Devletleri oluşturan her bir devletin farklı bir zihniyeti ve halkının farklı bir tavrı vardı. Güneyli devletlerde

Cumhuriyetçiler temel insan hakları, zenci-beyaz eşitliği gibi konularda Demokratlar'dan daha çağdaş davranmışlardır. Demokratlar ise kuzeyin sanayileşmiş bölgelerinde daha fazla ücret ve işçi haklarını himaye politikası gütmüşlerdi. Devlet 1789'da George Washington'ın başkanlığı altında egemen devletlerin oluşturduğu bir camia olarak toplanmıştı.

Bugün başkomutan statüsündeki ABD başkanının askerler üzerinde siyasi otoriteye itaati sağlamak ötesinde bir rolü yoktur. 1947'de çıkarılan Millî Güvenlik Sözleşmesi ile başkanın askerî teknik konularda yetersiz olacağı kabul edilmiştir. MacArthur'a işten el çektirmek gibi bir örneğe rağmen; bu kanunun sayesinde Pentagon'un o günden bugüne de ağırlığı artmaktadır.

Federalizm konusunda en renkli yapılanma Hindistan'da görülür. Değişik din ve dillerin bir arada yaşadığı alt kıtada, hatta Batı Bengal gibi eyaletlerde komünist koalisyonlar bile iş başındaydı. Fransız yarı başkanlık sistemi 1958'de düpedüz Cezayir krizinin zorladığı şartlar ve millî kahraman General de Gaulle'ün göreve getirilmesiyle oldu. Bilinmeyen bir eğilim değildir; II. Cihan Harbi'nden sonra dördüncü cumhuriyetin çalkantıları boyunca Fransa'nın tüm ünlü hukukçu ve akil adamları başkanlık sistemi lehinde yazıp konuşurlardı. De Gaulle ortamı hazır buldu ve bir şart ileri sürdü; yeni anayasanın referandumunda denizaşırı ülkeler anayasayı kabul etmezlerse bağımsızlık ilan etmiş sayılacaklardı. Guinea red oyu verdi ve bağımsız oldu.

Communauté Française denilen Commonwealth'in taklidi Fransız birliği de böylece ortaya çıktı. Beşinci Cumhuriyet eski Fransa'nın bir restorasyonuydu. Hükümet meclisten çok

başkana sorumlu hâle gelmişti, yeni bir icat değildi. Belçika Krallığı, Alman İmparatorluğu ve 1908'e kadar Osmanlı Anayasası da bu sistemi öngörüyordu.

Başkanlık ve yarı başkanlık sistemlerinde en önemli unsur kuvvetli parlamentodur. Parlamentonun kuvvetliliği ve renkliliği için siyasi partilerin mevcudiyeti kâfi gelmez. Ön planda milletvekillerinin seçim bölgelerinde kuvvetli olmaları, ülkedeki sayısız sivil toplum örgütünün kalabalık sayıdaki üye ve aidatlarından oluşan bütçe ile söz sahibi olmaları, bir yandan hükümet ve partileri, diğer yandan milletvekillerini tek tek kontrol altında tutmaları gerekir. O zaman parlamentolar da başkanlar ve Fransa'da olduğu gibi cumhurbaşkanının üzerinde bir baskı unsuru oluştururlar. Bugünkü Türkiye'nin sivil toplum kuruluşlarının henüz bu nitelikten çok uzak oldukları sır değildir.

Birçok ülkede parlamentolar henüz bu düzeye gelememiştir. Tabii ki önemli bir unsur da muhafazakâr diye nitelense bile yargıçların ve onların yüksek kurullarının yasama ve yürütme üzerinde hukuki bir denetim unsuru olmasıdır (Ama zinhar siyasi bir baskı ve denetim unsuru değil).

Eğer yargıçlar bu konuda gerçekten bağımsız ve tarafsız bir hukukça denetimi yürütemezse, hukuki içtihadlarını titizlikle kuramazlarsa sistem aksar. Yargıçların bireysel olarak bağımsız ve sadece hukukçu olmaları gerekir; bu sonuncu iki neden bütün Güney Amerika kıtasında ve Asya'daki bazı ülkelerde başkanlık sisteminin ABD'dekinin tam tersi bir yapıya dönüşmesine neden olmuştur.

Şu sıra kaleme alınan başkanlık sistemi tasarıları bir gerçeği unutuyor; bizde taşra mali yönden merkezden geçinmek ve merkeze de personel alımından yapılacak yatırımlara kadar sıkı direktif vermek ister. Her ikisinin bir arada yürümeyeceği aşikâr... Federalizm taşrada merkezî hazineden geçinen bir yerel politikacı zümresi yaratmak demek değildir. Türkiye temelde parlamenter sistemi, zaman zaman çok başarılı dönemleriyle 100 yılı aşkın bir süre götüren bir ülkedir. Şunu da ilave etmekte fayda vardır; cumhurbaşkanının siyasi kişiliği güçlü ise siyasi hayata da kolayca etki etmektedir. Bu etkinin mutlaka gayrihukuki ve gayrikanuni fiil ve örgütlenmeye dayanması da şart değildir.

'NAKIS' ANAYASA ŞÖHRETİMİZ
ANAYASA SİSTEMİMİZ
(II)

Birey ve gruplar heyecanla anayasa taslakları hazırlıyor. Bu gayrete girişmeyen vakıf, üniversite çevresi, hatta küçük demek neredeyse yok gibidir. Münferit anayasa taslaklarıyla birlikte sayılar ulaşılmayacak düzeyde... Bütün bu tasarıların gereğince ciddiyetle okunabileceğine inanmak oldukça güç... TBMM Başkanlığına, ilgili komisyonlara, Cumhurbaşkanlığına, hükümete tasarılarını takdim edip dikkati çekenler yine de eski bakanlar veya iktidar ve ana muhalefet partisinin yönetici çevreleri... Son aylarda belirli kesim başkanlık sistemi etrafında kenetleniyor gibi görünüyor. Öyle ki daha evvel bu sistemi tenkit edenler dahi başkanlık sistemi lehinde konuşmaya ve teklifler getirmeye başladı.

Demokrasinin beşiği Britanya'da anayasa metni olmadığını biliyorsunuz. Britanya'da anayasal düzen nasıl oluşur? Temel haklarla ilgili kanunlar, yönetmelikler devlet teşkilatı ve meclisin işleyişi ile ilgili gelenekleşmiş kurallar olup sadece yazıyla ve sözle değil; tavırla vaziyet almalar dahi anayasal

sistemi oluşturur. 19'uncu yüzyıl Türk düşüncesinin en orijinal kişiliği Ahmet Cevdet Paşa bu dünyanın takdirkârı hatta hayranıydı. Fransız İhtilali'ne, onun yöntemlerine karşı olduğu çok açıktır. Metne dökülen bir anayasaya hiç sıcak bakmadığı da bilinir. Buna karşılık anayasa romantizminin babası sayılan (tabir benim değildir, merhum Tarık Zafer Tunaya nındır) Midhat Paşa nın teklif ettiği metin de anayasa metni olacak nitelikten çok uzaktır.

Bununla birlikte kavgalı komisyon oturumlarıyla hazırlanan 1293 (yani Aralık 1876) Kanun-i Esasisi bir anayasadan beklenen kişisel hürriyetler, yargı ve yasama organı arasındaki işleyişi güvenlik altına alan usul meselelerini halletmeden ortaya çıktığı, daha beteri basın hürriyetini bile temin etmediği ve siyasi partilerden söz etmediği hâlde en uzun yaşayan anayasamız olma özelliğini muhafaza ediyor.

1908 Meşrutiyeti'nden sonra siyasetçiler kabinenin düzenlenmesi, basın hürriyeti, mebus seçimleri gibi kurumları, yani yasama ve yargı organının billurlaşmasını teminat altına aldı. Bu anayasal değişiklik bütün Kanun-i Esasi metninin ilgili maddelerinin tadili ve ilavesi ile gerçekleşti. Tanımakla iftihar ettiğim hocam Tahsin Bekir Balta, 1924 Anayasası'nın da (ki 36 yılla Cumhuriyetimizin en uzun ömürlü anayasa-sıdır) bazı kurumlarının açıklığa kavuşturulması ve tadilatın yeterli olduğunu ifade etmişti. Bilge hukukçuya kulak veren yoktu; yeni bir anayasa çok şeyi değiştirecek diye ümit ediliyordu. Evet, 1961 Anayasası birçok şeyi değiştirdi ama uzun ömürlü olmadı. 27 Mayıs Hareketi'nin yapısına uygundu. Demokrat Partililerden başka herkes kurucu meclisteydi ve Demokrat Parti'nin yan kuruluşları olmadığı için o görüşün

anayasa hazırlanırken temsili de söz konusu olmamıştır. Fakat 1961 Anayasası her şeye rağmen tartışmasız ve dayatma ile geçmiş değildir. 1982 ise bir tepkidir. Bu tepki anayasasının ise 30 yılı bulmadan ne kadar çok tadilat geçirdiği herkesin malûmudur.

Yeni anayasa tekliflerinde yine aşırılıkların olması kaçınılmaz; merkezî bürokrasi ve iktidardan çok şikâyet ediliyor. Hatta bu alanda iktisadi hayata merkezin müdahalesi sayesinde refaha eren bölgeler bile ölçüyü kaçıran öneriler getiriyorlar. Türkiye'deki tekelcilik, hassaten devlet tekelciliği, öngörülen ve özlenen anayasal sistemle hiç bağdaşmaz. Bir vilayette yetiştirilen çay bitkisini gümrük duvarlarıyla ve tekel sayesinde millete zorla satıp gelir edinirken merkeziyetçilik ve devlet monopolünden memnun olacaksınız; sonra her safhada Ankara bürokrasisinden ve yürütmeden şikâyetçi kesileceksiniz. Bu pek tutarlı olmayan bir tavırdır.

Başkanlık sisteminin etkin denetimi sağlayacağını ifade ediyorlar. Bunun için fevkalade yetişmiş bir yargıç ve hukukçular grubu gerekir; baroya girmek gerçekten birtakım zor imtihanlara ve staja, hukuk diploması almak bırakın Avrupa'yı, İngiltere ve ABD'deki gibi sosyal bilimler dalında kademeli, uzun ve zor bir eğitime dayanmalıdır. Kimseyi küçümsemek için söylemiyorum, ABD'de hissedilebilir bir yargıçlar hâkimiyeti yoktur ama yargıçların ağırlığı vardır ve yargıçlar seçkin kişilerdir. Bu, bilhassa denetim yetkisine sahip olan yüksek yargı kuruluşunda *(Supreme Court)* pek açık seçiktir.

Başkanlık sisteminin kuvvetle yürüdüğü ve diktatoryal mahzurların bertaraf edildiğinin söylenebileceği tek ülke

ABD'dir. Zira yasama organını oluşturan politikacılar her şeyden evvel çok iyi seçilmiş ve iyi yetişmiş insanlardan oluşmaktadır. Halk dalkavukluğu, hukuktan sapma gayretleri yok değildir; lakin genel kural sayılamaz. Yasamayı meydana getiren eleman ve mekanizmaların oluşmadığı ülkelerde başkanlık sistemi ancak Güney Amerika'yı yaratır. "Bu padişahlık yaratıyor" diyorlar; hiç alakası yok, hele II. Meşrutiyet'in padişahlarının böyle bir betimlemeyi hak etmediği açıktır.

Taşralarda kuvvetli politikacı yetiştirecek mekanizmalar yoktur. Bazılarının bir acı gerçeği hatırlaması gerekir; kurulan partilerin ikisine üçüne âdeta hatır gönül zorlamasıyla üye yapılanlar vardır. Taşralarda belediye seçimlerinde, meclislerin teşekkülünde demokratik katılımcılığın yaygın olduğunu kimse söyleyemez. Buralarda politikacı yetiştiremeyen bir toplumun başkanlık sisteminde ideal denetiminden söz etmesi ve bunu beklemesi hayal kırıklığı ile sonuçlanabilir. Galiba bu alanda hiç değilse mutedil bir yarı başkanlık sistemine iltifat edilmesi daha gerçekçi olacaktır.

Çağımızda demokratik temsil ve katılım sadece meclis ve siyasi partilerle olmuyor. Maalesef Türkiye'de sivil toplum kuruluşları son derece güçsüzdür. Bu kuruluşların en büyük zaafı üye sayısı ve aidat toplayamamalarıdır. Batı'daki parlamento, varlığını ve zamanını bu gibi kuruluşlara harcayan geniş bir vatandaş kitlesinin varlığı Türkiye'de hayaldir. Sivil toplum kuruluşlarımız devlet desteğinden ve varlığından geçinmek hevesindedir. Böyle bir mekanizmayı Batı demokrasilerinde pek bulamazsınız. Sivil toplum kuruluşçuluğu maalesef anayasa metinleri ile gerçekleştirilemiyor.

1982 Anayasası'ndan Türkiye'de hiçbir zümre ve ferdin memnun olmadığı açıktır.

O takdirde o anayasanın en büyük zaafını teşkil eden 'Bizim gibi düşünenler, bizler' tutumundan kurtulmak gerekir. Acele ile yapılan anayasalar çok kısa zamanda da işlemez hâle gelir. Türkiye toplumu kadar sık anayasa değiştiren bir ulus mukayeseler yoktur; bu nakış şöhretimizi düşünerek davranmakta fayda var.

TÜRKLER VE ARAPLAR

Bu iki kavim arasındaki muhabbet veya münaferet (sevgi ve ya nefret ilişkisi), dedikodunun ötesinde, İslam medeniyetinin klasik çağından beri bilimsel eserlere bile konu olmuştur. Aslında beşeriyet tarihinde kavimlerin birbirleri hakkında bu kadar ayrıntılı yazma alışkanlığına daha önceki devirlerde nadir rastlanmaktaydı. Meselâ Herodot pek çok kavim arasında bulunmuş ve yazmıştır. Keza bazı gözlemleri oldukça ilginçtir ve bugünkü bilimsel tarihçiliğin değilse de tarihî raportörlüğün başını çekmiştir. Tacitus *Germania* adlı eserinde Germenleri anlatır, bunlar miladın ikinci asrı için değerli raporlardır ama diğer yandan Yahudiler hakkında yazdıkları bir alay saçmalıktır.

İslam Ortaçağı'ndaki beşeri coğrafyayı da ciddi olarak ele almıştır. Ünlü mütefekkir Cahiz de *Manâkıb cund el-Hılâfa vefazail el-Etrâk* (Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri) adlı eserinde zamanın Türk kavimlerinden Abbasi halifesi tarafından kiralanan askerler hakkında hiç de küçümsenmeyecek bilgiler verir.

Türk ve Arap muhabbetini ifade eden; aydınına olmadığı açık, muhitemelen Araplarını naklettiği Türkler hakkındaki birtakım hadislerin yanında Araplar için sarf edilen "kavm-i necib" (seçkin kavim) deyimi bilinir. Ama bunların yanı sıra iki tarafta karşılıklı küçümsemenin olduğu da açıktır. Araplara karşı nefret değil, küçümseme duygusu ortaya çıkmıştır.

Osmanlı dönemi boyunca Kırımlılar, Kafkasya'nın Kumuklan gibi Türk-Müslüman gruplar, Bosnalı ve Arnavut gibi hararetle bağrına basılan Balkan Müslümanlarının yanı sıra Arapların çok uzun zaman methedilip yüceltildiği, ama aynı zamanda bazı hizmetlerden uzak tutulduğu da açıktır. Osmanlı Türk dünyası Araplara karşı karışık duygular beslemiştir. Büyük Romalıların Yunanlara karşı saygı ve öğretmene duyulan mimetin yanında küçümseme ve güvensizlik sergilemelerine de benzer bir durumdu bu.

İranlı ile Arap arasındaki ilişkiler ise bundan çok daha çelişiktir. Hiçbir kavim Arapçaya ve Arap kültürüne İranlılar kadar hizmet etmemiş, ama hiçbir kavim de Arapları ünlü şair Firdevsi'nin beyitindeki kadar küçümsememişti: "Arap deve sütü içmek ve çekirge yemekten işi o dereceye götürdü ki, kisralarını, yani İran hükümdarlarının tacını ister. Tüh sana feleğin çarkı!"

Bugünün dünyasında Türklerle Arapların birbirleri hakkındaki duyguları iniş çıkışlar gösterir. Kimimizin zannettiği gibi Araplar Türklerin laik yaşam özlemine ve hukuk reformlarına hiç de o kadar düşman değiller. Lübnan ve Filistin'in aydınları, hatta Suriye ve Mısır'ın yöneticileri Türkiye'nin çağdaşlaşmasının kendilerine model olması gerektiğini artık açıkça ifade ediyorlar.

Hiç şüphesiz ki bir yandan büyük bir kitle de "gavurlasan Türkiye ve Türkler" teranesini sürdürüyor. Bütün sorun Arap dünyasının üretemeyen, tüketen bir dünya olmasından kaynaklanıyor. Üretemeyen toplumların siyasal söylemi de, ideolojik çizgileri de tutarsız, hatta bazen çocukça oluyor. Gerçeğe adım atan toplumlar ise ters davranışlar gösterebilir ama bu kaçınılmazdır. Mısır gerçeklerle yüz yüze geldi, onun dönüşümündeki trajik çözülmezlik bu nedenle açıklanmalıdır. İlk anda gerçeğe dönüş de çok düzeysiz ve tuhaf olabilir ama neticede gerçeğe dönüştür.

TESEV'in iki araştırması, Ortadoğu'da Araplar arasındaki Türk algısı üzerinde duruyor. Muhtemelen örneklemin, yani seçilen denek kitlenin sayı ve coğrafya itibarıyla böyle dar değil, daha geniş olması gerekirdi. Ama rakamlardan ortaya çıkan profil gösteriyor ki algılama ve oylamalarda kesin hatlar mevcut değil.

Çok geniş bir alanı kapsayan Arap dünyasının ülkelerinin her biriden "bilad" diye bahsedilir. Bugün ise "Vatanü'l-Arab", Hind Okyanusu ile Atlas Okyanusu arasındaki geniş bir dünyayı kapsıyor. Suriye ve Lübnan'dakiler de, hatta Çad ve Moritanya'da Sami Araplıkla ilgisi olmayan ırklara mensup insanlar da umumen Arapça konuşuyor. Bu geniş dünyada Türkler hakkındaki kanaat ve efsaneler birbirinden o kadar farklıdır ki Araplardaki Türk düşüncesi ve Türk algısını tarif etmek zannedildiği kadar kolay değildir.

Bu öyle hassas bir konudur ki söylenenler yanlış anlaşılabilir, nitekim buna benzer çok sayıda tatsız örnek gördüm. Örnekler tutmaz, düşünmeden söylenilen sözler hiç beklenmedik tepkileri çeker. Arap-Türk muhabbet veya münafere-

ti; sıradan halkı ve politikacıları bırakın, uzman tarihçiler, coğrafyacılar ve din bilginleri arasında bile hâlen tartışılan, tatsız ama aynı zamanda bir nevi düşünsel afyondur.

GAZZE

Mısır ve İsrail arasında bir küçük coğrafya; aslında Filistin toprağı da sayılmayabilir, Gazze; tarihte hiçbir ülke bu kadar küçük yüzölçümüyle bu kadar büyük bir sorun hâline dönüşmüş ve trajedi yaşamış değildir. Yine Ortadoğu bölgesinde Nil Vadisi dâhil bu kadar küçük bir sahada böyle kalabalık bir nüfus bulmak da güçtür. Daha asrın başında nüfusu 40 bin ve I. Cihan Harbi sonunda azalarak 20 binden aşağı düşmüşken; yüz yıl sonra neredeyse bir milyonu aşan bir nüfus bu topraklarda barınıyor.

Aslında güneyde olmasına rağmen iklimi mutedil ve Akdeniz'in bereketini yaşayan bir bölgedir. Ama bu nüfus orada kuşatılmıştır, bir; üretim sürecine girecek kadar Gazze coğrafyasının tarz-ı hayatını benimseyememiştir, iki. Gazze-liler, Filistin göçmenleridir ve kendi yurtlarında fakirdirler. Üretilen narenciye bile onlara refah getiremez.

Gazze ta eski Mısır devrinden beri kuzeydeki büyük imparatorluklarla firavunlar devletinin çatışması ve nüfuz mücadelesi arasında kalmıştır ama aynı zamanda da büyük kervan yollarının üzerindedir. Maddi ve manevi uygarlığın

kalıntılarını bu kadar belirgin olarak barındıran bir memleket daha yoktur. Dilleri ve mizahları meşhurdur.

Toprağının her metrekaresinde arkeolojik eser kaynar dense mübalağa sayılmaz. 8'inci asırdan beri islam dünyasının önemli eserlerine ev sahipliği yapar. Haçlıların zamanında Kudüs krallığına bağlıydı; Selahaddin-i Eyyübi'nin 1187'de Hattîn Muharebesi ile Haçlılardan kurtardığı ilk parçadır. Moğollar buraya ulaştılar ama Bağdat ve Suriye'yi fethedenleri ve Filistin'e sarkanları Memlûklar Aynıcalût mevkiindeki savaşla hezimete uğrattılar (3 Eylül 1260). Calût Çeşmesi'nin adı nereden geliyor? Çünkü Hz. Davıd genç bir çobanken Filistinlilerin korkunç savaşçısı Golyad'ı burada yenmiş.

Evliya Çelebi şehri ve etrafını methede ede bitiremiyor. 18-19'uncu asırın Batılı gezgin ve bilginleri de onun bıraktığı yerden bölgeyi methetmeye devam ediyorlar: Kozmopolit bir bölgeydi. Arapça ve Türkçe gibi Yunanca da konuşulurdu. Antik dönemde de böyle lisanların buluştuğu bir bölgeydi. Hac yoluydu, ticaret yoluydu, askerî bir merkezdi.

Gazze, 20'nci yüzyıl başındaki düzenlemeyle Kudüs mutasarrıflığının içine alınmıştı. Filistinliliği buradan da ileri gelir. Dört asır Türk idaresinde kalmıştır. Övünmek gibi olmasın ama Gazze'nin gördüğü son mutlu devir bu zamanlardır.

İsrail devleti ilan edildikten sonra Gazze mülteci Filistinlilerin ülkesi oldu. Nüfus birden üç misli arttı. 1967'deki Altı Gün Savaşı'ndan sonra nüfusta bir gerileme olduğu da kaydediliyor. Güzel bir şehir, hoş bir iklimdi ama bir milyon nüfusun yaşayabileceği bir alan kesinlikle değildi.

Günümüzde Gazzeliler, Arap dünyasından ve hatta dâhil oldukları Filistin'den de kopuk vaziyetteler ve herkese kızgınlar. Umutlarını tüketen bütün topluluklar gibi kurtarıcı bekliyorlar. Sırf bu sebeple gerçekten kurtarıcı olamayanlarını bu coğrafyanın duygusal dünyasına girerken dikkatli olmaları gerekiyor. Sınırdaki Refah şehrinde Mısır, Gazze'ye karşı son derece gaddar, denetimci ama sorunlarına karşı da o derecede lakayt davranıyor. Aslında 1967 Savaşı'nda kocaman bölgeyi Mareşal Amir neredeyse İsrail'e törenle teslim etmişti, fakat maalesef geçmişin sorumluluğu en hafif şekilde duyulmuyor bile.

Bu topraklarda söz konusu nedenlerden ötürü kolonizas-yon veya yakın müdahale ancak bir çılgınlık olabilir. Akıllı bir idarenin geleceğin huzuru için burayı kontrollü bir ilişki ve destek politikasıyla gütmesi gerekir. Bazı yer ve insanların trajik durumunu heyecanla değil, itidalle ve iğneyle işler gibi çözmekten başka bir yol yoktur.

V TARİHÎ

MİRAS

"Türkiye şehirleri önce bir yangın yeri, ardından da ihmallerin kirlettiği beldelerdi. İmparatorluğun son nesli ve ilk Cumhuriyet kuşağı için eski bina yüz karasıydı."

"İSTANBUL'U SEVMEK VE SAHİPLENMEK İÇİN TÜRK OLMAK GEREKMEZ"

Röportaj: Devrim Sevimay

Milliyet'ni *"Gökyüzü Muhabiri" Murat Öztürk'ün havadan çekilmiş İstanbul fotoğraflarını gördükçe düşünüyorduk; "Hep mi böyle kötü İstanbul kareleri? Bu kadar mı bitmiş? Talan bu kadar mı büyük? Süleymaniye var, Topkapı var, Hisar var, Kavaklar... Onlar hiç mi kıvılcımıyor silueti? İlber Ortaylıyla çıksak kim bilir konuşacak, yukarıdan bakacak neler bulunur?" Yine de İstanbul'u milim milim takip eden Öztürk uyardı bizi: "Çok zor!" Çıktık. Çıkmaz olaydık. Yerden gördüğümüz 45 derecelik açı ne kadar idare ediciymiş; 360 derecelik rezalet ise ne kadar dayanılmaz. İndiğimizde "Allah'tan Boğaz var" dedik. Tabu o da şimdilik...*

İstanbul'un yukarıdan en çok görmek istediğiniz yeri neresidir?

Tabii ki Suriçi, Eyüp, Galata ve Üsküdar.

Neden buraları görmek istiyorsunuz?

Çünkü 19'uncu yüzyıla kadar süren "klasik İstanbul" oralardır. Yani Dersaadet ve Biladi Selase... Dersaadet surlarını

içidir. Gerçek İstanbul'dur. Suriçi'nin dışındaki yerler Biladi Selase'dir. Biladi Selase'nin birincisi Eyüp'tür. Silivri'ye kadar bölge ona bağlıdır, ikincisi Galata; Yeniköy'e kadar gider. Bir de Üsküdar kadılığı vardır, Kavak-Pendik dâhil hepsi Üsküdar'a bağlıdır. Suriçi, Eyüp civarı, Beyoğlu'na kadar Galata ve Üsküdar... Buralarda genişlemeye dönük inşaat izni verilmemeliydi ve sanayi Anadolu'da kurulmalıydı, olmadı.

Ama çoktan genişledi.

Menderes çalışkan ve mutlaka vatanperver politikacıydı ama İstanbul'u tanımıyordu, bilmiyordu. Şöyle bakardı İstanbul'a; dümdüz yol çizer, "Yapın" derdi. Baktığı zaman yolun ucunu görecek. Çünkü haberi yok İstanbul'dan. Hiçbir zaman şehri görmemiş, tanımamış, bilmemiş rahmetli. Kendince bir vatan sevgisi var, iyi iş yaptığını zannediyor ama öyle değil tabii. Siz yol yapıyorsunuz diye bütün eski doku gidiyor.

UNESCO'nun bize kızma sebeplerinden biri de bu; "Ahşap binalarınızı korumuyorsunuz" diyorlar...

Haklılar, zaten korumamışsınız, hâlâ korumaması artık en büyük rezalet. Çünkü bu, hâlâ korumayı anlamamışız demektir. Gidin bakın; meselâ Vezneciler'de Arpa Emini Mescidi vardır. Onun yanında da küçük, bir buçuk katlı, alışap bir bina vardı. Bu imam meşrutası artık yok. Yakın zamanda bir vakıf kurulduı ve o tarihî bina birden beş katlı, etrafı odunlarla kaplı bir betonarmeye dönüşüverdi. Ama daha önemlisi, yapılan yeni bina gidip bir de Valens'e (Bozdoğan Kemeri) dayandı. Şimdi ben kalkıp bunu Avrupa'ya

şikâyet etsem, anında gelip "Vay Valens Aqueduct gidiyor" diye kıyameti koparırlar. Hatta iş Başbakana kadar gider ama ben bunu yapamıyorum, çünkü sonu milliyetime dokunuyor.

Milliyetiniz mi, İstanbul mu; hangisinin daha korunmaya ihtiyacı var sizce?

İşte o arada kalmak çok kötü bir şey ama doğrusu ben bizi gidip de UNESCO'ya, Avrupa Konseyi'ne şikâyet edenleri artık ayıplamıyorum. Hatta bir yerden sonra yapmak lazım. Çünkü resmen yabani insanların elinde İstanbul. Bunlar artık ne İstanbullu ne de Türk medeniyetiyle alakaları olan bir güruh...

Söz konusu kişiler kimler? O binayı yapanlar mı, yoksa buna izin verenler mi?

Hepsi aynı kasabanın adamları... Kendimi bildim bilel li içlerinde bir sürü insan var. Herkes kendi kafasına göre İ' İstanbul'u şekillendiriyor. Dahası bence bunlarla mücadele etmenin yolları tükendi. Sen burada istediğin kadar konuş, kimsenin umurunda değil. O yüzden zaten benim bu şikâyet mekanizmasına bakış açım değişti. Niye? Çünkü benim bu şehirle iyi kötü anılarım var; sokaklarında yürümüşüm, çocukluğumdan beri sevmişim ama İstanbul'a bunu yapan adamlar sanki aydan gelmiş gibi İstanbul'a, bu kültüre yabancı. Peki öyleyse ben bir yabancı insanın bu mekânı tahrip etmesine niye izin vereyim?

Peki İstanbul'u sevmek için kim olmak gerek?

Bu işin ne okulla ne zenginlikle ne sağla ne de solla alakası var. İlla Türk olmak bile gerekmiyor. Zaten nüfus kâğıdında

Türk yazınca da Türk olunmuyor. Yaşadığın yeri seveceksin önce. İstanbul'u sevmek için Wiener Müller gibi Alman da olabilirsin ya da ne bileyim Bert Fragner gibi Avusturyalı da olabilirsin, bu mümkün. Çünkü üniversal bir kültüre mensup olan herkes sever İstanbul'u...

Sözde sevenler ne olarak görür İstanbul'u?

Para getiren bir yer; taşı toprağı altın, bunu yağmalamak lazım. Böyle düşünüyor, çünkü adamın burayla başka hiçbir ilintisi yok, hatta içten içe bu şehirden nefret ediyor. Kadir Topbaş Bey ilk döneminde bir geniş anket yaptırmıştı; bu anket gösterdi ki İstanbul'da oturan insanların yarısından çoğu İstanbul'u sevmiyor, çünkü bilmiyor, tanımıyor.

Sizce 14 milyon içinde İstanbul'u gerçekten seven bir milyon kişi bile yok mu?

Birkaç bin bile yok. Olsa böyle olmaz. Bir şeylere engel olmaya bin kişi bile kuvvettir ama maalesef yok işte. Bu "Biz İstanbul'u seviyoruz" diyen adamlar da dâhil olmak üzere, bana göre, kimsenin İstanbul'u sevdiği yok. Sen hiç gördün mü Suriçi'nde dolaşan İstanbullu grubu; bulamazsınız.

Hiç mi dostu yok bu İstanbul'un?

İstanbul'u sevmek gayret ister. Okuyacaksın, gezeceksin, bakacaksın, üzerine titreyeceksin. İstanbul beynelmilel bir spordur aslında. Bu nedenle çok küçük bir grup var. Burayı seven insan Buharalı olur, Romalı olur, Münihli olur. Moskova'da yaşayıp İstanbul âşığı olan insanlar var. Niye? Çünkü adam gelip bu şehri etüt ediyor, bir gayret sarf ediyor. Oysa İstanbul'da yaşayanların çoğu Suriçi'ni bile bilmez.

Suriçi'ni bilmeyen biri'nden ise İstanbul'u sevmesi beklenemez. Baylan Pastanesi'nde laf üretmek değildir İstanbul sevgisi...

Meselâ Boğaz'ı sevmek "İstanbul sevgisi" olabilir mi?

Ne Boğaz'ı sevmesi, o rakıyı seviyor. Boğaz dediğin ayrı bir uygarlık... Rakıyla balığı kadın nimem de sever ama Boğaz demek o değil ki. Ya da yol boyunca araba çekip mangal mı yapmak Boğaz sevmek? Boğaz başka bir medeniyet... Acaba bir sokağını merak edip girip yürümüş mü, binalarını merak etmiş mi, bir taşına dokunmuş mu, açıp okumuş mu, tarihini araştırmış mı? Onun derdi ya Boğaz'da rakı içmek ya mangal yapmak ya da buradan para kazanmak.

Peki "Suç mu para kazanmak?" denilse?

Hiç değil ama şehrin en güzel yerine en berbat binayı koyarsan tabii ki suç. Süleymaniye'nin dibine briket bina çıkarsan tabii ki suç. Bir yerden gelmiş, para kazanacakmış; niye kazansın? Böyle bir rezalet olabilir mi? Bunu gelip gören adam sana iyi bir rapor verebilir mi, niye versin?

Diyelim ki UNESCO İstanbul'u dünya kültür mirası listesinden çıkardı ya da tehlikeye giren miraslar arasına aldı; ne yapacağız?

Paris merkezli UNESCO'yu ciddiye almıyorum. UNESCO'da da (Millî Komisyonu'nda) çalıştım ama son derece hantal bir yerdir. Fakat iki nedenle güvenilirdir. Birincisi, ne de olsa bunlar mürekkep yalamış, belirli zevkleri teşekkül etmiş, şehircilik ve mimarlık ilkelerini bilen adamlardır. İkincisi, adamların buradaki menfaatten, spekülasyon-

dan uzak olduklarına şüphe yok. Onun için dedikleri'nde doğruluk payı çok yüksektir.

Peki listeden çıkarılmak ne kadar kötü bir durumdur?

Elbette dünyanın sonu değil, sadece utanmazlığının tescil edilmesi, o kadar. Aslına bakarsanız zaten UNESCO'nun miras listesine alması ya da almaması değil sorun olan, sorun olan sen kendinsin, bizzat sensin!

Eski Bizans İstanbulu'nu en çok mahvedenlerin, şehri 1204'te işgal eden Latinler olduğu söyleniyor...

Evet, ben de katılıyorum.

Peki şehre en iyi bakanlar kimlerdi?

Justinyanus sülalesiyle 16-17'nci asrın Osmanlısı. İstanbul'u o zaman Türkler imar ediyor; çünkü aldığımızda bitmiş, küçülmüş, hinterlandla ilgisi yok, iktisadi çöküntü içinde yağmalanmış.

1923-50 arasında durum nasıldı?

Perişan bir hâldeydi. Atatürk İstanbul'un kıymetini biliyor ama biraz küskün İstanbul'a. Daha önemlisi o zamanlar para yok. Ayrıca o dönemi Muhittin Üstündağ'ların, Lütfi Kırdar'ların da kötü kararları var. Mithatpaşa Stadyumunu ve birtakım lüzumsuz şeyler yapıyorlar.

1950'den sonra durumda bir değişiklik söz konusu muydu?

Asıl yıkım o tarihten sonra başlıyor. Özellikle Menderes'in ikinci kez seçildiği 1957'den sonra... Vatan ve Millet caddelerini bir açıyor, ondan sonra yandık zaten.

Yani İstanbul'u hem biz imar ettik hem de biz mi mahvettik?

Biz mahvettik, sebep de aşırı zenginliğin kontrolsüz kullanılması. Türkiye zenginleştikçe İstanbul mahvoldu. Oysa benim tanıdığım 50'li yıllardaki İstanbul'un kendine has bir fakirliği vardı ve çok hoştu. Zengin İstanbul görgüsüz ve berbat bir şehir oldu.

Peki şu an şehri tamamen bitmiş saymak doğru olur mu?

Ah bu İstanbul'u batıramıyorlar ki... Daha bitmedi ama bu talan nereye kadar sürer onu da kestiremiyorum.

Bir çaresi yok mu?

Var, bence arkadan yeni bir nesil, yeni bir idare gelecek ve bu pisliklerin hepsini kazıyacak. Yavaş yavaş, planlı bir şekilde yerine yenisini yapacak. Bunu yapan da çok büyük bir adam demektir, Türkiye'nin tarihine geçer.

(Öndeki pilot koltuğunda Murat Öztürk, onun yanında fotoğraf servisimizin şefi Yurttaş Tümer; ilber Ortaylı'yla biz de arkada... Balımızda, uçağın gürültüsünü kesip, burnumuzun sesini duyabilmemiz için ayarlanmış mikrofonlu kulaklıklar... Mikrofon çıkışlarından biri de teybimize takılı. Yerden yüksekliğimiz 1.500 fitin altında. Normal uçakların iniş-kalkışlar sırasında İstanbul semalarında dolaştığı yüksekliğinin 4.000 fit dolaylarında olduğunu düşünürsek bu uçakta uçansak İstanbul'u tutacakmışız gibi duruyor. Üzerinden ilk geçtiğimiz yer Hezarfen Havaalanının bulunduğu Büyükçekmece. Altımızda bir taş ocağı, ormanın içinde geniş bir mıntıka

halledilmiş. Biraz daha ilerde Belgrad Ormanı, orada da lüks konutlar ve yine orman tarumarı.)

Bu manzara için ne dersiniz?

Pislik... Orman mıntıkası bitmiş. Bu da iklimi değişti-riyor. Benim çocukluğumda yazın Ankara'dan İstanbul'a dinlenmeye gelirdik, çünkü serindi. Şimdi ise kaçıyor herkes, niye, çünkü iklim gitti. Ciğeri gidince o şehir korkunç bir yer olur. Belediye fert başına düşen yeşil alanın altı buçuk metrekare olduğunu söylüyor, o bile çok az, ama realite 1,2. Orada da mangal yakıyorlar zaten.

(Dört dakika sonra Maslak'taki iş merkezlerine geliyoruz.)

Bu da İstanbul değil mi?

Tabii bu da İstanbul. Sonuçta bir şehre gökdelen de lazım. Buna karşı değilim ben. Ama gidip de şehrin ortasındakini yıkmaları şart. Taksim'de gökdelen olmaz. Mümkün değil. Suriçi, Eyüp, Galata, Üsküdar ve çevresine yapamazsınız gökdeleni. Tabii bıraksan Topkapı'nın yanına bile gökdelen diker bunlar.

(Ve geldik Galata Kulesi'ne...)

Galata Kulesi'nden gerçekten Hezarfen mi uçtu, yoksa onu Evliya Çelebi mi uçurdu?

Yani bu memleketin anlı şanlı bir havacılık tarihi var, bütün medeni milletler gibi biz de havacılık yapmışız, Mısır'a uçmuşuz, havacılık şehidi vermişiz, I. Cihan Harbi'nde bizim de bir hava kuvvetlerimiz var.

Ama Hezarfen'imiz yok mu yani?

Tabii ki yok. 17'nci asırda kim uçuyor? Kim uçtu ki biz uçalım? Havacılık tarihi diye doğruyu anlatsan, o yeter zaten. Belki bir kişi çıkıp öyle bir çılgınlık yapmış olabilir ama bunun mühendislik hesaplarıyla falan alakası yok.

(Biz *bunları konuşurken karşımıza çıkan manzara Galata'dan nasıl uçulmaz ki dedirtiyor. Tarihî Yarımada ve Saraybunu enfes! Ama Topkapı'nın hemen eteklerindeki tenteler...)*

Topkapı hocam? Sizce de o dönem Avrupa'da yapılan saraylara göre Topkapı daha az ihtişamlı değil mi?

Aslında çok ihtişamlı, çok ustaca yapılmış, coğrafyası çok güzel bir saray, ama görünümüne özellikle bir tevazu verilmiş. Saf bir güzelliği var ama lüksü yok.

Neden öyle inşa edilmiş?

Çünkü öncelikle bir kışla olarak planlanıyor. İhtiyaca göre yeni yerler eklenmiş. Terk edilene kadar sürekli yapılan bir saraydır Topkapı; inşaatı tam dört asır sürüyor.

Dört asır sonra niye Dolmabahçe'ye geçiyorlar?

Dar geliyor, resmî ziyafet bile veremiyorlar, onun yerine daha gösterişli, Boğaz kıyısında bir yer olsun istiyorlar. Arşivi, Emanet-i Mukaddesi, Hazine'yi; yani devleti Topkapı'da bırakıyorlar. Bak şu sahil yolu 1950-60 arasında yapıldı, bunu yaptıkları için çok da övünürler ama artık alternatifinin düşünülmesi, o demiryolunun sökülmesi lazım. Sarayın dibinde bunlar olmaz.

İLBER ORTAYLI *(Tam o sırada*

Yenikapı kazılarının üzerinden geçiyoruz.)

Bilinen ilk insan iskeletleri buradan çıkmış.

Evet ama inşallah bu kazının üzerine de sonradan gelip dükkânlar yapılmaz. Hatta inşallah kazı alanı daha genişler de Aksaray'a konan şu pislikler ortadan kalkar.

(Öztürk soruyor; "Adalara gidelim mi?"; yanıt tabii ki "Evet" oluyor ve hoppp, bir dakika içinde Kadıköy sahilindeyiz.)

Kadıköy de başka bir güzeldir değil mi?

Kadıköylü Kadıköylüdür ama İstanbullu değildir. Birisi merak ederse, dert edinirse İstanbulludur, fakat Kadıköy İstanbul falan değildir, öyle kendine özgü şık bir yerdir. Zaten orada oldum olası öyle İstanbul'a ait olmayan bir hayat vardı. Kafelerine, monden hayatına bayılıyorlardı, ama İstanbul o demek değil ki.

(Bu sırada Fenerbahçe Parkı, Dalyan, Caddebostan hizasında ilerliyoruz. İlber Hoca gördüğü manzaraya çok üzülüyor: "Oh my godl" Fenerbahçe'nin Fenerbahçeliği mi kalmış, şuraya, şu binalara bakın. Kadıköy bitmiş. Üstelik hepsi de deprem mıntıkasında. Celal (Şengör) bunları görünce "Hepiniz öleceksiniz" diyor ama haklı. Hakikaten akıllıca bir iş değil. Hocanın tepesinin attığı tam bu esnada Öztürk küçük uçağımızı bir eğiyor, bir kıvırıyor; işte Prens Adaları ayaklarımızın altında...)

En sevdiğiniz ada hangisidir?

Heybeli. Büyükada artık çok kalabalık ve manasız bir yer oldu.

(Çok tartışılan Rıhban Okulunu yukarıdan görüyoruz, manzarası da, kendi de çok güzel.)

Sizce açılmalı mı okul?

Açılacak artık, öyle görünüyor. Zaten bence açılması da faydalı olur. Güney Amerikalı papazlar niye İstanbul'da eğitilmesin ki... Selanik yerine burada okusunlar. Hem İstanbul'u tanırlar, bizim halkla kaynaşırlar, daha iyi olur.

(Büyükada'daki İsa Tepesinin üzerinden geçiyoruz...)

Şu Rum Yetimhanesi'nin "Yandı, yıkıldı" haberi gelecek diye endişeleniyor musunuz?

Tabii, ne yapıp edip bir an evvel el koysunlar oraya. Bir bekçiye mi emanet, kim bakıyor bilmiyorum, ama hem çok iyi korunması hem de hemen ıslah edilmesi lazım. Avrupa'nın en büyük, dünyanın ikinci büyük ahşap binası.

(Uçak döndükçe bizim de başımız dönüyor. "Artık inelim" diye bakıyoruz Hoca'yla birbirimize ama Boğazı görmeden olmaz "Bir de Kavaklar yapıp bitirelim" diyoruz. Böylece solumuza Halıcı alıp Boğaza giriyoruz. Marmara'dan Karadeniz'e kadar olan bütün su yolunun iki yakasını ve tepelerindeki rezaleti görmek uçaktaki herkese acı veriyor. Tek kurtaran şey Boğazın kendisi. İstanbul'un gizli kalmış tek masalı...)

Dünyada hiç böyle bir yer gördünüz mü?

Hayır, hiç yok. Üstelik Boğaziçi tamamen bizim eserimiz, 18'inci asır Osmanlı medeniyeti. Fatih İstanbul'u aldığında Bizans Suriçi'nde sıkışmış, Boğaz'da tek tük evler, kiliseler var, o kadar.

(Lafımızı Anadolu yakasının binalarla doldurulmuş sırtları kesiyor.)

Bir tepe nasıl böyle oyulabilir sizce?

Mendeburluklarını tatbik etmedikleri bir kilometrekare dahi yok maalesef.

(Tabii o korkunç tepeye bakmaktan Rumeli Hisarını kaçırıyoruz.)

Hisarın siluetinde "Mehmed" yazdığı doğru mudur?

Tabii, eski harflerle "MHD" yazar.

(Murat Öztürk'ten "Dönüyoruz" sinyali geliyor; Anadolu Kavağının Yoros Kalesini geçip, gözlerden ırak kalan Marmara-Pıtrak Koyu rotasından doğru Hezarfen yoluna koyuluyoruz.)

Bu geziden aklınızda en çok ne kalacak?

Ne Süleymaniye ne Topkapı... İstanbul'un asıl meselesi ormanlarının içine girilmesi, çarpık yapılaşma ve görgüsüz burjuvazi... Gökyüzünden rezalet çok daha iyi görünüyü. İstanbul böyle giderse gerçekten biter. En acısı da biz İstanbul'u alan değil, İstanbul'u bitiren millet olarak tarihe geçeriz.

İSTANBUL'UN UZUN TAHRİBAT LİSTESİ

1946'dan beri bu şehrin profili, büyük abidelerin etrafı, mezarlıklar ve birtakım eserlerin bulunduğu yerler ağır tahribat geçirdi. Türkiye'de "Bizans mirasının sistematik tahribi" gibi bir slogan bazı kimseler tarafından tekrarlanagelir ki boş bir sözdür. İstanbul'da hiçbir tahribin hiçbir sistemle alakası yoktur ve Bizans katmanı Osmanlı'nın altındadır. Yani Bizans'ın tahribinden önce Osmanlı'nın tahrip edilmesi gerekiyordu ki, ellhak yerine getirilmiştir. II. Cihan Harbi'nin sonuna kadar imar bütçeleri kısıtlı olduğu için yapılan tahribat kısmîydi ve daha çok kendiliğinden, ihmalden ileri geliyordu.

Unkapanı'nı Yenikapı'ya bağlayan yol ilk sistematik tahribat başlangıcı sayılır. Dolmabahçe'nin arkasına Beşiktaş'a ait Mithatpaşa Stadı'nın yapılması da bu tip faaliyetlere bir örnektir. Hiç şüphe yok ki Demokrat Parti'nin 1950'li yıllarm ortalarında başlattığı çılgın imar politikaları, bütün kültür tarihimiz için kara bir sahifedir. Bunu yapanlar İstanbul'a

hizmet ettiklerini zannetmekteydiler. Bu noktada hudutsuz bir bilgisizlik, gerçekten Avrupa kültürüne ve benzeri tarih şuuruna sahip olamayan bir görgüsüzlüğün rolü olduğu muhakkaktır.

O devirde yıkılan beş adet Mimar Sinan camiinin ikisi 1980'lerde Millet Caddesi üzerinde alakasız bir yere başarısız birer kopya olarak yeniden yapıldı ama sadece kaybettiğimiz eserler için bir fikir verebilecek nitelikteydiler (Meselâ Çapa'daki Kazasker Abdurrahman Efendi Camii).

Tahribat muhtelif dönemlerde muhtelif biçimlerde sürdürüldü. Dolmabahçe'nin tepesine konduruları Swiss Otel de bunlardan biridir. Birçok kimseye ve bana göre pek bir şeye benzemeyen bu yapı şimdi satışa çıkarılıyormuş. Derhâl alınıp yıktırılması ve Dolmabahçe'nin üzerinde her bakımdan yük olan bu münasebetsizliğin ortadan kaldırılması gerekir. Şüphesiz pahalıya mal olacak ama 1980'lerdeki görgüsüzlüğümüzün bedelini 30 sene sonra ödemek boynumuzun borcudur.

Yedikule'de surların yanı başında bir marina yapılıyor. Hâlbuki böyle bir yatırımın referandum ile kararlaştırılması gerekirdi. Kazlıçeşme'nin ve surların görünümünün değişeceği açıktır. Acaba nasıl bir düzenleme ile bu olumsuz tesir azaltılabilir? O mıntıkadaki eski eserler, mezarlıklar, Merkez Efendi Külliyesi, Rum ve Ermeni hastaneleri ne olacaktır? Bu mevzuun hemşehrilere muhakkak açıklanması gerekir.

İstanbul dışında alınan kararlara karşı İstanbullu kendini savunacak durumda değil. Çünkü bizde İstanbullu yoktur, maalesef İstanbulluluk sofra sohbetinden ibarettir. Gümüş-

suyu'ndaki otelin inşaatını önleyenleri hatırlarım. Asıl zarar gören Gümüşsüyü Caddesi'ndeki apartman sahiplerinin kendi kendilerine homurdanmaktan başka faaliyetleri olmadı. Süleymaniye Camii restore edildi, lakin etrafındaki briketle yükseltilen kaçak yapılar hâlâ duruyor. Halic'in üstündeki muhteşem profil 50 yıldır bozulduğu gibi camiin temelleri üzerine yüklenen bu çirkinliğe Sinan'ın eseri daha ne kadar tahammül edecek? Haliç Köprüsü'nden evvel tartışılacak konu bu olmalıdır.

Kadın veya erkek; İstanbul'un iş çevrelerinde inşaatçı veya başka irice sermayeli veya daha hacimsiz servet sahibi olan birçok simanın ortak yönleri İstanbul'u ve dünya başkentlerini yüzeyden tanımaktır ve buna rağmen sık sık kamu binalarının otele çevrilmesinden söz ederler. Otel yapılmak istenilen yerlere Boğaz kıyısındaki bütün okullar, hatta Galatasaray Üniversitesi gibi binalar, kışla ve geçen asırlardan kalma karakollar dâhildir. Kimse de onlara "Otel istiyorsanız ötedeberideki çirkin binaları alıp yıkın ve özgün üslupla tersim edilmiş oteller inşa edin" demez. Şüphesiz bu yol onlara biraz pahalı görünür, ama şehrin görünümünün böyle kurtulacağı ve turizm endüstrisinin ihtiyaçlarının böyle karşılanacağı açıktır.

İstanbul imparatorluklar başkentidir. Burada Boğaz kıyısında kışla da olur, okul da olur, hastane ve hatta hapishane de olabilir. Hepsinin üstüne otel diye atlanmanın teşebbüs zihniyetinden çok ucuzculuk ve görmemişlik olduğunu belirtmek gerekir.

"Yeni bir kavram ve sözcük icat edip kullanacağınız vakit önce yabancı dillere çevirmeyi deneyin" deriz; saçma mı, yoksa oturaklı bir kavram mı bulduğunuz bu sayede anlaşılabilir. Bu gibi sözde orijinal fikirlerinizi de meselâ Barcelo-na, Napoli, hiç değilse St. Petersburg'daki binalar üzerinde serdetmeyi deneyin, nasıl tepkiler alacağınızı görürsünüz.

Meselâ Maçka Sanat Enstitüsü okul olarak kalmayacaksa niçin otel olsun? İstanbul'un büyük İtalyanlarından Mimar Giulio Mongeri'nin bu Rönesans lahdi gibi muhteşem eseri, niçin Türkiye'den çıkan muhteşem klasik lahitlerin muhafaza edildiği veya 12 bin adet Topkapı Çin porseleninin veya diğer Avrupa porselenlerinin sergilendiği dünyaca meşhur bir müze hâline döndürülmesin? Basit düşünmeyi ve kolay kazanmayı hiç değilse İstanbul'da unutmak zorundayız.

CAMİ OLMAKTAN ÇIKAN CAMİLER

Türkiye iki cihan harbinin birincisine savaşan güç olarak katıldı. Denilebilir ki, Britanya imparatorluğu bütün savaş boyunca esas olarak Türk imparatorluğu ile Süveyş'ten başlayarak Ortadoğu'nun her yerinde çarpıştı; öyle ki müttefiklerimizden hiçbiriyle bu derece yoğun çarpışmamıştır. Çanakkale ise *(Gallıpolı)* Britanya hükümetini de halkını da fevkalade sarsan bir savunmaydı. Bu nedenle savaşın asıl suçlusu, onu başlatan Almanya ve Avusturya değil de âdeta Türkiye olarak görüldü.

İmparatorluk bu savaşta ilk defa umumi seferberlik ilan etti. Askerlikten muaf tutulan medreseliler ve gayrimüslimler bile silahaltına alındı. 1,5 milyon asker bu devletin göründüğü bir kalabalık değildi. Toplanan askere ne silah ne barınak ne de tayın verilebildi. Medreseler, camiler, hâlihazırda harap olan vakıf eserler ve İstanbul halkı askeri barındırıp beslemekle görevlendirilmişti. Zaten 1912-13 kışında Balkan felaketini yaşayan Türkiye'nin İstanbul, Bursa ve Edirne gibi şehirleri perişan muhacir dalgalarını barındırmak zorunda

kalmıştı. Camiler cami olmaktan çıktı. Başka ne yapılabilirdi ki?

1939'da Türkiye II. Cihan Harbi'ne girme hatasına düşmedi. Ama savunma tedbirlerini aldı, nitekim almak zorundaydı. Yine 18 milyon tahmin edilen nüfusun 1 milyonu silahaltına alındı. Askere alınan bu gençlerin iktisadi hayatta yarattığı eksiklik ve çöküntü malûm... Dağ ve şehirleri asker kaçaklarının doldurmaması ve bunların karınlarını doyurmak için soygun ve eşkıyalığın ortaya çıkmaması insanlarımız için büyük fazilet, idare açısından da büyük başarıdır. Tabii ki birtakım camiler gene kışla olarak kullanıldı. Millî savunma için köylünün katırı öküzü toplandı, hayvanları barındıracak yer yoktu, nereyi bulduılarsa koydılar. Bürokrasi o gün olduğu gibi bugün de ucuzcu, kolaycıdır.

Camiler harabeydi ve vakıfların kimin elinde olduğu belli değildi. Gülünç kiralarla vakıf bina ve dükkânlarda oturanları kimse diline dolamıyor ve hatırlamak istemiyor. Oysa camiler ve eserler vakıflarının geliriyle yaşar. Tabii ki bütün vakıf eserler asırlık tahribatlarla hayatlarına devam etti. "Devlet camilere bakmıyor" denildi; caminin vakfına çöreklenip bugün dahi yaptıkları gibi Osmanlı'nın ördüğü kalın duvarı yer kazanmak için oyana ise kimse bir şey demedi, demiyor da... Türkiye zenginleşti, bazı hayırsever ve hemşehriler bu eserlere el atmaya başladı. Ama vakıflar önemli bir genel müdürünü hatırlamak zorunda... Göreve orta hâili geldi, orta hâili gitti. Yusuf Beyazıt'ın zamanında vakıf mallara envanterle el atıldı, kiralar yükseltildi, artan gelirle yapılan restorasyon çalışmaları da hız kazandı. Bunlar önemli detaylardır.

Türk milleti sessizce ama kesin tavırlarla inandığını ve prensiplerini uygulamayı bilmez. Bütün Akdeniz toplumları gibi laf kalabalığını, çene düşüklüğünü ve gösterişi tercih ederiz. Namaz kılmayanı öğretmen namaz kılanı sevmiyorsa küçümseyici tavır sergileyip laf atar, öbürleri de aynısını yapar ve memurla amir arasında da böyle çekişmeler olur. Tek parti devrinde âdet veçhiyle bu tip slogancılık çok makbuldü. Ama demokraside de öyle oldu, 1970-1980 arasında insanlar sokaklarda birbirini vurdu. Kasabanın laf atma kültürü kolay silinmez.

50 ilâ 70 sene evvelinin camiyi ambar, kışla yapma olaylarını tekrarlamak ne tarihi açıklamaya yeter ne de politika yapmaya, üstelik yeterince delil de ileri sürülmüyor. Falan mahallelerdeki camilerin depo yapıldığı söyleniyor ama Menderes'in imar çalışmaları sırasında rölöve ve albümleri bile çıkarılmadan tarihe gömülen Mimar Sinan mescitlerinden, Beyazıt'ta yıkılan Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii ve medresesinden, Topkapı'daki Kara Ahmet Paşanın Mimar Sinan eseri zarif sebilinden (ki bence istisnai bir Rönesans tipi fontanaydı, inşaat makinelerinin dayanıp yıkılışını gözümle gördüm) bahseden Müslüman yok.[30] Özetle vurgulanmak gerekirse, bu memleketin tahribi şu veya bu grubun işi değildir. Toptan bölüştüğümüz bir kepazelik, bir millî hastalıktır.

Bu gibi envanterlerin çok ciddi olarak tespiti gerekir; ondan sonra tahrip edilen eserlerin araştırılması, fotoğraf ve belgelerin çıkartılması ve pek kimsenin yanaşacağını zannetmiyorum ama gerekli istimlak ve restitüsyon (yeniden

30 Fatih Güldal, *İstanbul'un 100 Kaybolan Eseri*, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2010

kalmıştı. Camiler cami olmaktan çıktı. Başka ne yapılabilirdi ki?

1939'da Türkiye II. Cihan Harbi'ne girme hatasına düşmedi. Ama savunma tedbirlerini aldı, nitekim almak zorundaydı. Yine 18 milyon tahmin edilen nüfusun 1 milyonu silahaltına alındı. Askere alınan bu gençlerin iktisadi hayatta yarattığı eksiklik ve çöküntü malûm... Dağ ve şehirleri asker kaçaklarının doldurmaması ve bunların karınlarını doyurmak için soygun ve eşkıyalığın ortaya çıkmaması insanlarımız için büyük fazilet, idare açısından da büyük başarıdır. Tabii ki birtakım camiler gene kışla olarak kullanıldı. Milli savunma için köylünün katırı öküzü toplandı, hayvanları barındıracak yer yoktu, nereyi bulduılarsa koydılar. Bürokrasi o gün olduğu gibi bugün de ucuzcu, kolaycıdır.

Camiler haraptı ve vakıflarını kimin elinde olduğu belli değildi. Gülünç kiralarla vakıf bina ve dükkânlarda oturanları kimse diline dolamıyor ve hatırlamak istemiyor. Oysa camiler ve eserler vakıflarının geliriyle yaşar. Tabii ki bütün vakıf eserler asırlık tahribatlarla hayatlarına devam etti. "Devlet camilere bakmıyor" denildi; caminin vakfına çöreklenip bugün dahi yaptıkları gibi Osmanlı'nın ördüğü kalın duvarı yer kazanmak için oyana ise kimse bir şey demedi, demiyor da... Türkiye zenginleşti, bazı hayırsever ve hemşehriler bu eserlere el atmaya başladı. Ama vakıflar önemli bir genel müdürünü hatırlamak zorunda... Göreve orta hâili geldi, orta hâili gitti. Yusuf Beyazıt'ın zamanında vakıf mallara envanterle el atıldı, kiralar yükseltildi, artan gelirle yapılan restorasyon çalışmaları da hız kazandı. Bunlar önemli detaylardır.

Türk milleti sessizce ama kesin tavırlarla inandığını ve prensiplerini uygulamayı bilmez. Bütün Akdeniz toplumları gibi laf kalabalığını, çene düşüklüğünü ve gösterişi tercih ederiz. Namaz kılmayanı öğretmen namaz kılanı sevmiyorsa küçümseyici tavır sergileyip laf atar, öbürleri de aynısını yapar ve memurla amir arasında da böyle çekişmeler olur. Tek parti devrinde âdet veçhiyle bu tip slogancılık çok makbuldü. Ama demokrasiside de öyle oldu, 1970-1980 arasında insanlar sokaklarda birbirini vurdu. Kasabanın laf atma kültürü kolay silinmez.

50 ilâ 70 sene evvelinin camiyi ambar, kışla yapma olaylarını tekrarlamak ne tarihi açıklamaya yeter ne de politika yapmaya, üstelik yeterince delil de ileri sürülmüyor. Falan mahallelerdeki camilerin depo yapıldığı söyleniyor ama Menderes'in imar çalışmaları sırasında rölöve ve albümleri bile çıkarılmadan tarihe gömülen Mimar Sinan mescitlerinden, Beyazıt'ta yıkılan Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii ve medresesinden, Topkapı'daki Kara Ahmet Paşanın Mimar Sinan eseri zarif sebilinden (ki bence istisnai bir Rönesans tipi fontanaydı, inşaat makinelerinin dayanıp yıkılışını gözümle gördüm) bahseden Müslüman yok.[30] Özetle vurgulamak gerekirse, bu memleketin tahribi şu veya bu grubun işi değildir. Toptan bölüştüğümüz bir kepazelik, bir millî hastalıktır.

Bu gibi envanterlerin çok ciddi olarak tespiti gerekir; ondan sonra tahrip edilen eserlerin araştırılması, fotoğraf ve belgelerin çıkartılması ve pek kimsenin yanaşacağını zannetmiyorum ama gerekli istimlak ve restitüsyon (yeniden

30 Fatih Güldal, *İstanbul'un 100 Kaybolan Eseri*, IBB Kültür A.Ş. Yayınları, 2010

tasarımı), yani ihya safhasına geçilmesi lazımdır. Orada tabii bazılarının cebi yanabilir. Ama en çok maliyenin tazminatı gerekiyor, bunu programa alacak adamı alkışlamak isteriz.

Muhteşem Süleymaniye'nin etrafı hâlâ ulusal kepazelik hâlinde... 1930'larda Biyoloji Enstitüsü'nün yapılışını tenkit etmişlerdi, etmekle de kaldılar. Neyse ki mimar merhum Ekrem Hakkı Ayverdi bir fazilet örneği gösterip Başbakan Adnan Menderes'e bu eserinden dolayı sıkıntı duyduğunu söyledi, üst kısımlarının traş edilmesini istedi ve yaptırdı. Peki, camiin ön tarafındaki çoğu kaçak olduğu anlaşılan çirkin briket binalar ve Halic'e kadar uzanan bütün dokuyu berbat eden dokulaşma ne olacak?

Piyale Paşa Camii'nin etrafındaki kötü binaları yıkmaya kalktığında Başbakan'a yapılan tenkit ve hücumları hatırlıyoruz, yıktırmak istediğinde aldırmadı ve yıktırdı.

Bu kadar belediyenin ve vatandaşın da aynı cesareti göstermesi gerekmez mi? Elbette bunlardan pek söz eden yok. Kampanya açılacaksa şüphesiz daha ciddi olmak gerekiyor.

SURİÇİ İSTANBUL
NASIL TAHRİP EDİLİR?

Topkapı Sarayı'nın Gülhane Balıçesi'nden geçelim; köşedeki Alay Köşkü'nden "Kazım İsmail Gürkan", yani eski "Binbirdirek Caddesi"ne çıkan yokuşun adı "Alayköşkü Caddesi'dir. 8 numaralı binanın üzerinde eski harflerle "Sağlık Yurdu" yazar. Bu çini levha ve binanın cephesini süsleyen diğer çini panolar, kemerli pencereler, binanın üstündeki yarım kubbe bu binayı o zamanki Sıhhiye Nezareti'nin bir mahalle dispanseri olarak inşa ettirdiğinin delilidir. Bina geçen zamanlar içinde mahalle polikliniği olma vasfını kaybetmiş, hoyrat kullanımlardan sonra boşalmış ve birine satılmıştır.

Satın alanın bu güzel ve orijinal parçayı aslına uygun bir biçimde bir konut veya şalısi bir kütüphane veya İngiltere'deki "gentlemen's club" şeklinde düzenleyip kullanacağını düşünmek bir hayaldir. Burjuvazimiz henüz o derecede eğitimli bir seçkinler kalabalığı değildir. Biri almış, yıkımı bekliyor ki otel yapsın. Boşalan binanın zaman içinde tahribi çok kolay olur. Sonra bu kadar katla yetinmeyecektir. Güya kurallar

İLBER ORTAYLI sert olmasına rağmen

Ayasofya'nın yüz metre yakınındaki binalara bile iki üç senede bir kaçak kat ilave edildiği görülmektedir. Bu binanın akıbeti de muhakkak öyle olur. Suriçi İstanbul, yani tarihi şehrin kalbi maalesef bu gibi binaları alan ve kaçak katlarla tahrip edenlerin eline düşmüştür. Eskiye nazaran tek fark ise ani yıkıntıdan çok bu gibi kırmazlıklardır. Osman Öndeş *Vurun Osmanlıya-Bir Medeniyet Nasıl Yok Edildi?*[1] isimli kitabında bu vurdumduymazlığı anlatıyor. Şüphesiz mühim bir çalışma... Hemen şunu söyleyeyim; eski binaların tahribinde, bilhassa epigrafik malzemenin, yani kitabenin yok edilmesinde birkaç çılgın işgüzar memurun dışında merkezî hükümetin bir politikası olduğunu zannetmiyorum. Cehalet önce gelir. Nitekim Atatürk bazı epigrafik malzemeyi (bu gibi kitabeleri) daha iyi değerlendiren Paul Wittek için etrafındakilere; "Bu Avusturyalı bunları okuyor da siz mi değerlendiremiyorsunuz?" demiştir. Paul Wittek o günden sonra pek rahat ettirilmediğinden şikâyet etmişti. "Okuyan gibi olalım" demektense "Herifi türkütmek evladır" prensibinin geçerli olduğu anlaşılıyor. 1957'deki istimlakte Demokrat Parti'nin muhalifi birçok yazarın dahi "Sağda solda birtakım eski sefil eserler var, bunları niye yakmıyorsunuz?" diye açık ihbarcılık yaptığını üstad Aydın Boysan oğlu Burak'la birlikte kaleme aldığı *İlk Nesil Bir Şehir* kitabında ifade etmiştir. İstanbul-Osmanlı medeniyetini yıkanların saiki ideolojik olmaktan çok görgüsüzlük ve paradır. Fotoğraf arşivlerini bulduğumuz kadarıyla karşılaştırın. Sultanahmet ve eski Eminönü kazası dâhilinde ne kadar eserin son on

31 Osman Öndeş, *Vurun Osmanlıya-Bir Medeniyet Nasıl Yok Edildi?*, Timaş Yayınları, 2012.

yılda yıkıldığını, yıkılmasına izin verilmeyenlerin de iki üç yılda bir yapılan kaçak katlarla bir ucubeye döndürüldüğünü görürsünüz.

Bir grup adam İstanbul'un Bizans kalıntılarının Cumhuriyet dönemi milliyetçiliği tarafından ideolojik olarak yok edildiğini tekrarlar durur. Oysa böyle bir ideolojik tahribat için dahi bir şeyler bilmek lazımdır. Ayrıca Bizans katmanından önce Osmanlı katmanının tahrip edilmesi gerekir ve ellhak ediliyor. Hem de son Osmanlı devrinde başlayıp 1950'lere kadar devam eden bu tahribat yavaş gittiyse memlekete Marshall yardımından Caterpillar inşaat makinelerinin gelmeyişindendir. II. Harb'den sonra bu fazlasıyla telafi edilmiştir. Önce CHP'li vali ve belediye başkanları, sonra bazen aynı adamların DP devrindeki yönetimiyle ve görülmemiş imar faaliyetiyle (!) Osmanlı İstanbul'u coğrafyamızdan silinmiştir. Kalanlara göre topografyayı tespit etmek için bazı gruplar kurulmuştu. Bu şükran duyulacak milli zihin sporu da maalesef bugün ortadan kalkmış gibidir. Şurası gerçektir ki; İstanbul'u ancak İstanbulluların dikkati, hamiyeti ve protestosu kurtarır. Ne yazık ki İstanbulluların nüfusu azaldı, şehri terk ettiler ve yeni renkler o şehri benimsemedi.

Son kuşak ilginç; bunlar şehri öğrenmeye, gezmeye, şehirle ilgili kitapları okumaya gayret ediyorlar. Gençler Osmanlıca, hatta Yunanca, Farsça öğreniyor. Dillerini Osmanlıca ile zenginleştirmeye gayret ediyorlar. Sosyal Bilimler Liseleri eksik ve yetersiz muhtevayla kurulmasına rağmen öğrencileri çok hevesli ve gayretli, inşallah sayıları artar.

İLBER ORTAYLI sert olmasına rağmen

Ayasofya nın yüz metre yakınındaki binalara bile iki üç senede bir kaçak kat ilave edildiği görülmektedir. Bu binanın akıbeti de muhakkak öyle olur. Surîçi İstanbul, yani tarihî şehrin kalbi maalesef bu gibi binaları alan ve kaçak katlarla talûp edenlerin eline düşmüştür. Eskiye nazaran tek fark ise anî yıkımdan çok bu gibi kırmazlıklardır. Osman Öndeş *Vurun Osmanlıya-Bir Medeniyet Nasıl Yok Edildi?*[31] isimli kitabında bu vurdumduymazlığı anlatıyor. Şüphesiz mühim bir çalışma... Hemen şunu söyleyeyim; eski binaların tahribinde, bilhassa epigrafik malzemenin, yani kitabenin yok edilmesinde birkaç çılgın işgüzar memurun dışında merkezî hükümetin bir politikası olduğunu zannetmiyorum. Cehalet önce gelir. Nitekim Atatürk bazı epigrafik malzemeyi (bu gibi kitabeleri) daha iyi değerlendiren Paul Wittek için etrafındakilere; "Bu Avusturyalı bunları okuyor da siz mi değerlendiremiyorsunuz?" demiştir. Paul Wittek o günden sonra pek rahat ettirilmediğinden şikâyet etmişti. "Okuyan gibi olalım" demektense "Herifi ürkütmek evladır" prensibinin geçerli olduğu anlaşılıyor. 1957'deki istimlakte Demokrat Parti'nin muhalifi birçok yazarın dahi "Sağda solda birtakım eski sefil eserler var, bunları niye yakmıyorsunuz?" diye açık ihbarcılık yaptığını üstad Aydın Boysan oğlu Burak'la birlikte kaleme aldığı *İki Nesil Bir Şehir* kitabında ifade etmiştir. İstanbul-Osmanlı medeniyetini yıkanların saiki ideolojik olmaktan çok görgüsüzlük ve paradır. Fotoğraf arşivlerini bulduğunuz kadarıyla karşılaştırın. Sultanahmet ve eski Eminönü kazası dâhilinde ne kadar eserin son on

31 Osman Öndeş, *Vurun Osmanlıya-Bir Medeniyet Nasıl Yok Edildi?*, Timaş Yayınları, 2012.

yılda yıkıldığını, yıkılmasına izin verilmeyenlerin de iki üç yılda bir yapılan kaçak katlarla bir ucubeye döndürüldüğünü görürsünüz.

Bir grup adamı İstanbul'un Bizans kalıntılarının Cumhuriyet dönemi milliyetçiliği tarafından ideolojik olarak yok edildiğini tekrarlar durur. Oysa böyle bir ideolojik tahribat için dahi bir şeyler bilmek lazımdır. Ayrıca Bizans katmanından önce Osmanlı katmanının tahrip edilmesi gerekir ve ellhak ediliyor. Hem de son Osmanlı devrinde başlayıp 1950'lere kadar devam eden bu tahribat yavaş gittiyse memlekete Marshall yardımından Caterpillar inşaat makinelerinin gelmeyişindendir. II. Harb'den sonra bu fazlasıyla telafi edilmiştir. Önce CHP'li vali ve belediye başkanları, sonra bazen aynı adamların DP devrindeki yönetimiyle ve görülmemiş imar faaliyetiyle (!) Osmanlı İstanbul'u coğrafyamızdan silinmiştir. Kalanlara göre topografyayı tespit etmek için bazı gruplar kurulmuştu. Bu şükran duyulacak millî zihin sporu da maalesef bugün ortadan kalkmış gibidir. Şurası gerçektir ki; İstanbul'u ancak İstanbullıların dikkati, hamiyeti ve protestosu kurtarır. Ne yazık ki İstanbulluların nüfusu azaldı, şehri terk ettiler ve yeni renkler o şehri benimsemedi.

Son kuşak ilginç; bunlar şehri öğrenmeye, gezmeye, şehirle ilgili kitapları okumaya gayret ediyorlar. Gençler Osmanlıca, hatta Yunanca, Farsça öğreniyor. Dillerini Osmanlıca ile zenginleştirmeye gayret ediyorlar. Sosyal Bilimler Liseleri eksik ve yetersiz muhtevayla kurulmasına rağmen öğrencileri çok hevesli ve gayretli, inşallah sayıları artar.

ÜNİVERSİTEDE YANCIN

İstanbul, yangınları dolayısıyla mensup olduğu, ileriye taşıdığı medeniyetin eridiğini gören şehirdir. 17'nci asırdan beri bilinen büyük yangınlarm başlıca özelliği rüzgârın komutası altında ateşin birkaç gün boyunca etrafı yok etmesidir. Yangın başladığında uzak denen semte bile bigâne kalmamazdı, zira yangın her yere ulaşabilirdi. Bu büyük yangınlar şehirde yazma kitap, çeyiz sandığında işleme, mücevher kutusunda elmas bırakmamıştır.

Zamanımızın yangınları artık böyle büyük çapta değil. Şehirlerimiz betonlaştı. Lakin eski eserlerin yanması durmak bilmiyor ve en beteri de yanarın yerine konanın eskisiyle alakasının olmamasıdır. Genelde yangın birtakım müteahhitler ve emlak spekülasyoncuları için bir nimettir. Mal sahipleri ve koruma kurulları arasındaki çekişmeler uzuyor ve sanmayalım ki kurullar her zaman doğru olanı savunuyor, itiraz eden yurttaşlar da her zaman gerçekten hakkı olanı talep ediyor.

Türkiye şehirleri önce bir yangın yeri, ardından da ihmallerin kirlettiği beldelerdi. İmparatorluğun son nesli ve

ilk Cumhuriyet kuşağı için eski bina yüz karasıydı. Onlara göre ister kubbeli bir 16'ncı asır hamamı, ister ahşap bir paşa konağı olsun yerle yeksan edilesi yerlerdi. Bugün de betonla ucubeleşen şehirler çevreyi karartıyor. Belki de Hindistan'dan sonra ilk sırada Türkiye; eriyip giden, bakılamayan eski eserler ve civarında da son yetmiş yılın çirkinliklerinin aldığı beldeleri barındırıyor.

Galatasaray Lisesi'nin, modern Ortadoğu'nun, dünyanın medar-ı iftiharı bir kurum oldığu açık... Bu okulun yeri için süren rekabet de biliniyor. Şu son asırda modern Türkler eski binaları turizm için kullanıyor. Modern Hindlilerin de yaklaşımı aynı... Binaların turizmle ilgisi yoksa harabe olmaya terk ediliyor. Eğer otel olma kapasitesi varsa hayatında otelcilik yapmamış yeni sermayedarlar oraya el atıyorlar. Hatta İstanbul'u tanımayan İstanbullu sanayi burjuvazisinin gençleriyle berikiler bu konuda bir yarış halindeler.

İstanbul'da doğup büyüyen, bu şehrin eliti içinde yaşayanlar bu şehri tanımıyor. İçlerinden birinin Selimiye Kışlası için "Burası nere oluyor?" dediğini hatırlıyorum, cevabını alınca, "Ama hiç kışla olur mu, otel yapılması çok iyi olur" dediğini ise hiç unutamıyorum. "Kıyılardaki eski saraylar okul olmaz, müze olsun" gibi yorumlarla bu havanın içine başkaları da katılmaya başladı. Müze olacak okullar var ama kıyıdaki binanın müze olması hiç tercih edilecek bir yol değil. Hazret müzenin ne oldığunu, içindeki eşyanın nasıl muhafaza edileceğini pek bilmiyor. Yalnız sözün derinini kazdığınız zaman anaç bir, özlenen ve beklenen oteldir.

Galatasaray Üniversitesi'nde başlayan yangını gecenin yarısında seyrederken aklımdan geçenler bunlardı. Burası;

Dolmabalıçe, Çırağan gibi birbirini izleyen sahil saraylar külliyesinin bir parçasıdır. Yapımı 1870'li yılların başına uzanıyor. Şehzade İbrahim Tevfik Efendi Köşkü'ydü. Hanedanın velialtlığa yakın kıdemlilerine tahsis edilen geniş köşklerden biriydi.

Avrupa teamüllerinin tersine en üst katta (yani zeminin üstündeki ikinci kat) hizmetliler değil, efendiler oturduğu için en yüksek tavan, en muhteşem pencereler ve en hoş kalem işleri buradadır. Günümüzde Galatasaray Üniversitesi İdari Bilimler, İktisadi İlimler ve İletişim fakülteleri burada bulunur. Birinci kat, yani binanın orta katı, o kadar özenli olmasa da selamlık bölümüdür. Hukuk Fakültesi burada yer alır ve en alt giriş katı da eskinin bodrum katı gibidir, idari büroların bulunduğu bölümdür. Topu topu 1.500 civarında öğrencisi olan üç fakültenin birkaç yüz öğrencisi buraya fazla girip çıkmaz, sadece hocaların odası buradadır. Derslikler ve büyük kütüphane Çırağan Caddesi'nin öbür tarafında yer alır. Oraya yangın sıçramadı. Geniş sofaların orta yerinde gayet ince geçici bölmelerle bazı kütüphane ve seminer toplantı odaları yapılmıştı. Bunlardan birinde bizim Hukuk Fakültesi'nin İdari Tarih ve Hukuk Tarihi'ne tarafından vakfedilmiş 5 bin kitap içeren seminer kitaplığı da bulunmaktaydı. Yangında önemli tahribata uğrayan bir bölüm de maalesef buradır.

Yine öğretim üyelerinin çalışma odaları ve şahsi arşivleri bu binadaydı. Kayıpların zamanla daha çok can yakacağı açıktır. Binanın 19'uncu yüzyıl şartları içerisinde kagir olması, zemin ve tavanın ahşap yapılanmaya dayanması, günümüz binalarına göre yangının etkisini artırmış ama

mutlak bir çöküntüyü önlemiş gibi görünüyor. Bu binanın restorasyonu söz konusudur. Koruma kurullarının bu hususta çalışma tempolarını artırmaları gerekir. Bina üniversite olarak kalmalıdır ve beklenen sadece Galatasaray camiasının değil, bütün yurttaşların bu restorasyona, yenilenmeye ve üniversitenin devamına destek olmalarıdır.

Merhum büyükelçi Coşkun Kırca çok az akademisyende rastlanan bir öngörüşle Türkiye'deki hukuk eğitimini güçlendirmek için Galatasaray Hukuk Fakültesi nin kuruluş şemasını ortaya koymuş ve İnan Kıraç, Yiğit Okur, Erdoğan Teziç, Yıldızhan Yayla, Duygun Yarsuvat, Ethem Tolga ve Barlas Tolon gibi İstanbul Üniversitesi'ndeki Galatasaray kökenli profesör arkadaşlarının desteğiyle Millet Meclisi'ne ve Fransa'daki akademik ve diplomatik kuruluşlara etkisini yapmıştı.

Bu üniversite özgün bir Türkiye kurumudur. Yangının böyle bir kurumu zedelemesine izin vermemek gerekir. Nihayet İstanbul eski bir büyük devletin merkezidir. Boğaziçi'nin sahillerinde okul da, kışla da, yalılar da bulunur. Her yerde otel görme histeryasından kurtulmalıyız.

TOPKAPI SARAYI'NİN KIYMETİ

Celal Şengör sahasında uluslararası bir kıymetlimizdir. Binaenaleyh kendisinin İstanbul depremleri, Topkapı Sarayı'nın fay hattına yakınlığı ve -Allah korusun- muhtemel bir depremde uğrayacağı tahribat konusunda yaptığı ikazlara kulak vermek zorundayız.

Daha evvel yapılan tetkikler ve bizzat Şengör'ün de değerlendirmeleriyle bu millî abidemizin deprem tehdidi altında olduğu açıktır. Aksini söyleyen yok. Özellikle sarayın güneydoğu cephesini teşkil eden, yani Selimiye ve Marmara'ya bakan yönündeki yüksek sur zamanın getirdiği tahribat dolayısıyla tehdit altındadır. Daha evvel 16'ncı yüzyıldaki depremde yıkılan bu duvarın şimdi ciddi çatlaklar ve yıpranma alametleri gösterdiği açıktır.

16'ncı asırdaki bir depremde (1595) bugün Elbise-i Hümayun dediğimiz, o zaman Enderunluların hamamı olan kısım tamamen yıkılmıştı. Bugün ise Fatih Köşkü, yani Hazine Teşhir Dairesi'ne ve mutfaklara 1940'larda taş kubbe ve beyaz çimento kullanılarak yapılan yanlış restorasyon bu tehlikeyi çoğaltan nedendir.

Bir kere bu taş kubbelerin değiştirilmesi, Fatih ve Kanuni devrindeki gibi, (hatta daha sonraya kadar devam eden) alışap kubbeye çevrilmesi gerekir. Bu gayet dayanıklı bir ağaçtan yapılmaktadır. Örnekleri Harem'de vardır. Ağaçlar muhtemelen Kanada'dan getirilecektir. Bu ağaçların ihracı Kanada'da yasaktır ama Topkapı'ya verilir. Bununla hem binanın havalandırılması sağlanır, hem de alt duvarlara, surlara verilen ağırlık azalır. Gene aynı şekilde Harem Dairesi'nde de doğal çimentoyu ayıklama muamelesine girişilmesi (raspalama) gerekir. Bunlar tabii bizim bütçemizi aşan ağır restorasyonlardır. Bütün devlet teşkilatımızın himmetine, anlayışına ve vatandaşların da bağışına bakar. Tabii Topkapı'ya büyük ölçüde bağış yapılmadığını da belirtmek gerekir.

Üzerinde önemle durmak istediğim bir husus da şudur: Surlar yıkıldığı zaman gidenler sadece mücevher olmaz.

Mücevherden daha kıymetli şeyler var. Bir kere arşiv buradadır. Topkapı arşivinin bir an evvel bugünkü bölümünden daha emin bir yere ve bu civarda daha fenni yapılan bir arşiv binasına nakli gerekir. Biz bu arşivi Başbakanlık'a devretmek istedik, fakat malzemeyi ta İkitelli'deki arşiv depolarına götürmeye kalktılar. Bunu kabul etmemiz de mümkün değildi. Celal Şengör'ün dışında Kandilli Rasathanesi Müdürü olan Prof. Dr. Mustafa Erdik bu binaların statik bakımından tetkikini yaparak gayet ciddi tehlike emareleri üzerinde durmuştur. O kadar ki 17 Ağustos sabahı yemeden içmeden bu saraya koşup gelmiş ve bakmış; bir hocayı 17 Ağustos depremi sabahı buraya kadar koşturan endişeyi herhalde hepimizin paylaşması gerekir. Çünkü bunlar değerli ve ciddi insanlardır. O zaman burada Filiz Çağman Hanım müdürdü, biz

İMPARATORLUĞUN SON NEFESİ de bu olaya şahit olduk ve duyduk. Mustafa Bey bugün de yine yetkili yerdedir. Bu iş şu veya bu hükümetin, şu veya bu bakanlığın sorunu değildir. Hepimizin meselesidir. Bu sebeple de herkesin ciddiyetle üzerine eğilmesi gerekiyor. Celal Şengör Hocanın ve Mustafa Bey'in ikazları mutlaka dikkate alınmalıdır.

TOPKAPI SARAYI'NDA GEÇEN YILLAR

Yedi yıl Topkapı Sarayı Müzesi'nin yönetiminde bulundum. Bu yönetim sırasında Türkiye bürokrasisini tanıma fırsatı elde ettim, bunu en büyük kazancım olarak görüyorum, çünkü biz Türkiye'nin seçkin üniversitelerindeki öğretim üyeleri Türkiye'yi tanıdığımızı zannediyoruz, oysa raporlara ve nazariyata dayanan sade bir bilgi birikimimiz var.

Topkapı Sarayı'nda şu anda devam eden restorasyonlar sebebiyle, maalesef sergilenen eser sayısı çok azdır. Yeni açılan saat sergisi ile birlikte 700 civarında eser sergilenmektedir. 2006 yılından bu yana temalı geçici sergiler düzenlemek suretiyle, depolarımızda korunan ve sergilenmeyen eserleri, müze uzmanlarımız tarafından hazırlanan sergilerle gösterime sunuyoruz. Bu amaçla göreve geldiğim 2005 Temmuzu'ndan itibaren çeşitli çalışmalara imza attık: 2006 yılında "Saray'ın Laleleri" ve "Hamam: Osmanlı'da Yıkanma Geleneği ve Berberlik Zenaati" sergileri; 2008 yılında "Surre-i Hümayun" ile "Bir Reformcu Şair ve Müzisyen: Sultan III. Selim

Han" sergileri; 2009 yılında İspanyol Kültür merkezi ile "Aynı Denizin Uçlarında: Doğu'ya Yolculuk Fotoğrafında El-Hamra ve Topkapı Sarayları" ve İran'dan ilk kez ödünç alınan eserlerle "İran Medeniyeti İki bin Yıllık Ortak Miras" sergilerini açtık. İran sergisinin iki memlekette de etkileri çok oldu.

2010 yılında yine ilk kez "Moskova Kremlin Sarayı'nın Hazineleri Topkapı Sarayı'nda", "Topkapı Sarayı'nın Hazineleri" ise Kremlin Sarayı'nda sergilenmişti; ayrıca Saray koleksiyonlarında yer alan Rus eserleri ile "Osmanlı Sarayı'nda Rusya" sergisi, Türkiye'de 2010 Japon Yılı çerçevesinde "Japonya'nın Beş Bin Yıllık Güzellikleri" sergisi; Saray mekanik saat koleksiyonunda yer alan eserler ve İsviçre'den gelen eserlerle "Dahi Breguet'nin Osmanlı Şaheserleri" sergileri düzenlendi. Topkapı Sarayı'nın saat koleksiyonu dünyaca meşhurdur ve bu sergiden sonra Saray'daki Divit Odası daimî saat seksiyonu olarak düzenlendi. Dolmabahçe Sarayı'nın saat uzmanları Recep Gürgen ve Şule Gürbüz'ün gönüllü çalışmaları ve millî saraylarla yapılan iş birliği Topkapı Sarayı'nda bu seksiyonun dirilmesinde başlıca neden dir. Bu dönemde millî saraylarla Topkapı Sarayı arasında her alanda bir iş birliği yapıldı. Atilla Koç'un zamanında Sur-u Hümayun içindeki otobüs parkı kaldırıldı. Ertuğrul Günay, Aya İrini'nin yanındaki kaçak lojmanları yıktırttı, saray arazisi içindeki muhtelif kuruluşlara ait binaları geri aldı ve Saray'a dâhil etti. Millî Eğitim Bakanlığı'ndan alınan binalarda saray arabaları seksiyonu hazırlandı.

2011 yılında İtalyan Kültür Merkezi ile düzenlenen "Ve nedik Dokuma Sanatına Osmanlı Desenlerinin Etkileri"

sergisinde koleksiyonumuzda bulunan Venedik kumaşından eserler ve Bevilacqua firmasından kumaşlar gösterime sunulmuştur.

Ayrıca geçici sergilerin yanı sıra Mukaddes Emanetler Dairesi, Bağdat Köşkü, Sofa Köşkü (Kara Mustafa Paşa Köşkü), Sofa Camii, Dış Hazine'nin (Silahı Seksiyonu) restorasyon ve renovasyonları yapılarak ziyarete açıldı ve Matbahı-ı Amire'nin (Saray Mutfakları) restorasyonu bitirilip, teşhir tanzim çalışmaları yapıldı.

"Harem" sergisi, ilk kez 2006 yılında düşünüldü. Harem, Saray'dan intikal eden ve müze envanterlerine kaydedilen eserlerle ziyarete açıldı. Bu sergiyle ilginin arttığı Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nin acil restorasyon ihtiyacının bulunduğunu, kapsamlı bir proje ve bütçe ile tamir edilmesi gerektiğini belirtmekte fayda var. Müzenin en önemli ve zengin koleksiyonlarından biri olan yaklaşık 12.000 parçalık Çin ve Japon porselenleri koleksiyonunun teşhir-tanzim, depolama, uzman ve restoratör istihdamı için ayrı bir bina gerekmektedir. İstanbul'un tarihî binalarından birinde Çin, Japon ve Avrupa porselenleri için ayrı bir müze kurulmalıdır. 2005'ten beri Topkapı Sarayı, Batı'daki etkin müzelerde görüldüğü üzere, gerek kendi koleksiyonları gerekse ödünç aldıklarıyla sergi açmaya ve kataloglarını basmaya dikkat etmiştir. Bu katalogların bazıları yabancı dile de tercüme edilmiştir ve müzeci, koleksiyoner dünyasında aranmaktadır. Sergilerin hazırlanmasında saray küratörlerinin, başlangıçta ümitsiz konuşanları mahcup edecek başarılı bir icraat gösterdiklerini, bilgi ve birikimlerini gayet başarılı bir şekilde ortaya koyduklarını söylememiz gerekir. Topkapı

Sarayı Müzesi uluslararası şöhretini hak eden bir kuruluştur. Genç küratörlerin arasında akademik çalışmalar yapan ve dereceler alanların sayısı artmıştır. Dr. Filiz Çağman'dan başlayan bir gelenek titizlikle sürdürüldü ve sürdürülüyor. Ama ne yazık ki Türkiye'de bağış geleneği daha yeni yeni gelişmektedir, hatta vaat ettiğinden vazgeçen ve projeleri yarıda bırakan bağışçılar da maalesef mevcut...

Müzecilikte yapılan çalışmalar bitmez, bitmeyecektir de. Toparlayacak olursak, Topkapı Sarayı'nın arşivleri, çini koleksiyonları, yazma eserleri için ayrı binalar gerektiği ortadadır, bunların yakın Sultanahmet çevresindeki son devir Osmanlı mimarisinin nadide örneklerini teşkil eden binalarda kurulması isabetli olacaktır. Sultanahmet Meydanı ve çevresinin bir "müze adası" olacağı aşikâr... Doğrusu da zaten budur. İstanbul gibi bir dünya metropolünün merkezi bir bölgesinin bu anlamda düzenlenmesi, hususi kanun ve yönetmeliklerle korunması mutlaka gereklidir. Hatta bu alanın bütçe ve idaresinin de ayrı olması gerekir.

2012 Temmuz başında müzedeki görevimden ayrıldım, hâlen meslektaşım ve dostum Prof. Haluk Dursun bu görevi yürütüyor. Arkadaşlarının hepsine başarılar diliyorum.

TURGUT CANSEVER

SANATÇI KARAKTERİ ÖN PLANDAYDI

Cansever uzun ve verimli bir ömrün sonunda 88 yaşında, 22 Şubat 2009'da vefat etti. 20'nci yüzyıl Türk mimarlığı, doğrusu özgün bir mimari ekol sayılamaz. Yüzyılın başında ve 19'uncu yüzyıl sonunda bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı Türkiyesi'nde de (Anadolu; Rumeli'de Selanik, Makedonya, Yanya; Suriye'de Halep, Şam; Lübnan'da Beyrut; İsrail'de Kudüs, Yafa) neo-klasik bir mimari ekol hâkimdi. Türk mimarları klasik Selçuklu-Osmanlı yapılarından türeme bir yorumla Avrupa'daki neo-Gotik ve neo-Rönesans ve Bi-zantino-Morik denen neo-klasik yapılara paralel bir mimari tarz geliştirmeye çalıştılar. Mimar Kemaleddin, Ankara'da Koyunoğlu'nun yapıları (üçüncü tiyatro ve etnografya müzesi) bunun örnekleri...

Neo-klasik Türk mimarisinde cephe ve biçim pekâlâ hoşunuza giden, bizi ayrı bir dünyaya götüren, başarılı denemelerdir. Ama bu mimarinin eserin gelecekteki bakımı, malzemesinin temini yönünden yarattığı güçlükler yanında çok pahalı olduğu ve ekonomik bir kullanım sunmadığı

açıktır. Kısa zamanda yerini yurt dışından gelen Bruno Taut, Arnold Egli, Holzmeister gibi mimarlar ve onların talebelerine bırakan bir mimari başkentten etrafa yayıldı.

TTK Kütüphanesi'nde çalışmak bir zevkti

1950'ler ve 60'lar döneminin mimarları içinde Turgut Cansever hem kullanışlı hem ekonomik hem de geleneği yaşatmaya çalışan bir mimari arayışı temsil eder. Öğrenim gördüğü mimar Sedat Hakkı Eldem'dir. Turgut Cansever'i devri içinde üstün ve önemli kılan ön plandaki sanatçı karakteridir. Maalesef çizgi çizmeyi bilmeyen ve desen çalışmayan mimarların ortasında Cansever bu nedenle hâlen anılan ve aranan bir mimari ustasıdır.

Hayatında tersim ettiği eserlerin içinde en çok Türk Tarih Kurumu (TTK) binasını tanıyorum. Bir bilim kalesi gibi görünen, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin yanı başında Bruno Taut'a hem hayran hem de onunla iddialaşan bir eserdir. Binaya adım atınca o vakte kadar hemen hiç görünmeyen bir modelle karşılaşırsınız. Selçuklu medreselerinden birine girmiş gibisinizdir.

Bu mekânın şekillendirilmesi, Osmanlı Türkiyesi'nin taşra mimarisine ait kafesler ve yan sofalarla desteklenir. O vakte kadar görünmeyen bir mimarın ciddiyeti vardır. Katiyen klasiğin kopyası olmayan ve mimarın kendi tersimin ürünü masalar, koltuklar, sandalyeler, kütüphaneyi ve çalışma odalarını süsler. TTK'nın kütüphanesinde çalışmak bir zevkti. Hiçbir yerde bir masanın başında saatlerce bu kadar keyifle, ışıklandırma ve ortopedik yönden rahatlıkla oturamazsınız. Cansever'in bu eserini hayli mimar taklit

etti. Hiçbiri başarılı değil; bir kere ölçüleri tutturamadılar, oransız mekân ayarlamaları yaptılar ve ince bir tersim yok. Mimarın hayatındaki talihsizliklerden birisi Beyazıt Meydanı'dır. Ana tasarımı onun değildir. Herkes bir tarafından meydanı berbat edince Turgut Bey göreve çağrılmıştır. Aslında geniş mimari komplekslerde ne kadar başarılı olduğu Karatepe Açık Hava Müzesi, yani Hitit merkezinin restorasyon ve düzenlenişinde, ODTÜ kampusunun düzenlenmesinde görülür. Bodrum'daki Ertegün Evi'nin restorasyonu ise klasik taşra mimarisinin adamakıllı incelendiğini ve özgün bir yaratıcılık uygulandığını, ucuzculuk ve gösterişten uzak bir tevazünün mimara en lazım şey olduğunu gösterir. Bu tevazu onun üç kere Ağa Han Ödülü almasına mani olmadı ve hatta kendisi o ödüle ün ve değer kazandıranlardandır.

Akademik anlamda bir sanat tarihçisi

1981 yılında Viyana Üniversitesi'nde geçici bir süre hocalık yaptığım sırada, bölüm sekreteryası beni birinin aradığını söyledi. Turgut Bey'in güler yüzüyle karşılaştım. Oturduk, uzun uzun dertleştik. Zigetvar'daki Kanuni kompleksinin restorasyonu için Macar hükümetinin onu çağırdığını böylelikle öğrendim.

Cansever, akademik anlamda bir sanat tarihçisiydi. Maalesef mimariyi iyi bilme ve sanat tarihini öyle yapma gereği Turgut Bey'den sonra ne kadar anlaşılmıştır, pek bilinemez. *Mimar Sinan* kitabı onun mimari yorumlarının ve mimari gelenek üzerindeki düşüncelerinin yer aldığı bir çalışmadır. Vehid bir mimar ve yazardı. Belki de en kızgın ve çarpıcı sözü; "Biz Sinan'a bakmaktan korkuyoruz, çünkü o kadar sefiliz ki"

olmuştur. Bir toplantıda Profesör Kemali Söylemezoğlu'nun "Galata Köprüsü eski ama kötü bir eserdir" sözünü Turgut Bey ayakta alkışlayarak tasdik etti. İTÜ'nün ve Akademi'nin hocaları içinde koyu eski eser düşkünleri olduğu gibi, aksini düşünenler de oldukça fazladır. Hatta eski eserden hiç haz-zetmeyenler dahi vardır. Asıl olan mimari camiamız içinde Turgut Cansever gibi eski eseri yakından tanıyıp o ustaların elini öpmeyi bilen adamların bulunmasıdır.

Cansever'lere ihtiyacımız var

Bugün geleneksel unsurlardan istifade ettiğini iddia eden bir mimar grubu var; bunların iddialarından ne kadar uzak olduklarının en hazin örneği Haliç Metro Köprüsü oldu. Üzerindeki garip kule taklitleri âdeta Süleymaniye'nin minareleri ile yarışıyor. Şehrin siluetini her an düşünen Mimar Sinan'ın torunları, İstanbul'un siluetini gökdelenler ve bu gibi eserlerle mahvediyor. Bizim daha çok Cansever'lere ihtiyacımız var.

İmparatorluğun Son Günlerinden
Cumhuriyet'in Kuruluş Öyküsüne...

"En utanılacak yönümüz; tarih yaptığımız hâlde tarih öğrenmemek;
tarih yazmamak konusundaki ısrarımız!"
İlber Ortaylı

"**Balkan Harpleri**, bizim tarihçiliğimizde imparatorluğun yıkılış süreci olarak adlandırılır. Aslında bu vaka, bir imparatorluğun yıkılışı olmaktan ötedir. Biz bu savaşlar sonunda Rumeli'deki anavatanı kaybettik."

"**Birinci Dünya Savaşı** Türk halkı için en acı hatıralarla doludur. Cephede şehitlerin yanı sıra cephe gerisinde yokluktan, hastalıktan ölümler ve sıkıntılı bir hayat söz konusudur. Türk toplumu modern anlamda bir millet olma aşamasına burada dönmektedir. Bu, Türkleri diğer uluslardan farklı kılan yanıdır. Söz konusu savaşla direnci artmış ve kimliği oturmuştur."

"Cumhuriyet tarihinin üzerinde en çok tartışılan olaylarından biri **Lozan Antlaşması**'dır. Bu konuda Lozan'ı bir hezimet olarak görenler de, bir zafer olarak niteleyenler de var. Lozan mantıki ve gayet onurlu bir uzlaşmadır. Kalıcı ve düzeni sağlayıcı bir anlaşma olarak görülmelidir."

"**Cumhuriyet**, devamlılıktır. Osmanlı, Türklerin imparatorluğuydu, bu da Türklerin cumhuriyetidir."

"Bir tarihçinin deyişiyle: Dünya tarihinin en hadiseli otuz küsur yılı, **Sultan Abdülhamid**'i yormuştu."

"**Enver Paşa** cesur planların sahibiydi. Bu planların hepsinin aynı derecede akil ve bilgili bir şekilde hazırlandığını söylemek mümkün değildir."

"**Atatürk**'ün başarısındaki en önemli faktör; vazgeçmek bilmeyen iradesidir, bu noktada Rumeli inadı vardır Gazi Paşa'da. 'Olmalı' dediği an, olabilir yok. Bu liderlik yapmaya hevesli herkese lazım bir prensip..."

***

Balkan Harbi'nden I. Cihan Harbi'ne, İstiklal Mücadelesi'nden Lozan Görüşmeleri'ne, Halifelik tartışmalarından Cumhuriyet'in kuruluşuna, Sultan Abdülhamid'den Mustafa Kemal Atatürk'e, Enver Paşa'dan Halide Edip'e gündemden düşmeyen konular ve tartışılan tarihî kişiliklere dair Prof. Dr. İlber Ortaylı'nın görüşlerini merak edenlerin kaçırmaması gereken bir kitap;
İMPARATORLUĞUN SON NEFESİ...

ISBN 978-605-08-1058-5